

Fr 630

11e fejelet

ÚJ FOLYAM XXVI. 9-10. SZÁM

BUDAPEST

2017. OKTÓBER

MAGYAR SZEMLE

Kéthavonta az egész látóhatár

KODOLÁNYI GYULA: Kodolányi Jánosról • FÜZI LÁSZLÓ: Németh László Kossuth-díja 1957-ben • GRÓH GÁSPÁR: Csoóri Sándor nemzetfelfogásáról • KISS GY. CSABA: Lakitelekről harminc év után • KÖRMENDY LAJOS: A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái • TÓFALVI ZOLTÁN: 1956-os erdélyi elítéltekről • NICHOLAS PARSONS: Magyar építészet és iparművészet a 19. században • PROKOPP MÁRIA és WIERDL ZSUZSANNA a reneszánsz studiólók kutatásáról

HÍREK

2017. szeptember 18-án az ELTE BTK Szekfű Gyula Könyvtárában tartották meg a Granasztói György emlékkonferenciát, melyet Sonkoly Gábor nyitott meg. Az öt szekcióban 14 előadás hangzott el Granasztói életművéhez és legfontosabb témáihoz kapcsolódóan.

2017. október 3-án a Batthyány Lajos Alapítvány nagytermében mutatták be Csóti György: *Nemzetünk sorsa – Eszmecsere a magyar identitás 21. századi őrzőivel* című kötetét. A *Magyar Szemle Könyvek* sorozatban megjelent kiadványról Duray Miklós, Kodolányi Gyula és Szőcs Géza beszélgetett az interjúkötet készítőjével.

A HONLAPRÓL

A *Magyar Szemle* honlapján található olyan anyagok is, amelyek csak az online rovatban hozzáférhetők. Kérjük, keressenek minket a világhálón, a www.magjarszemle.hu címen, és használják gazdag archívumunkat. Honlapszerkesztőink folytatják a digitalizálás előtti cikkeink beemelését, ott most már az 1992. és 1993. év írásai is olvashatók, illetve szerzőink teljes névsorát is megtalálják.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK:

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Granasztói György, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

LAPUNK ELISMERÉSE ÉS E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:

Prima Díj 2003

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Művelődési
Intézet

MAGYAR SZEMLE

Új folyam XXVI. 9–10. szám, 2017. október

Főszerkesztő: **Gróh Gáspár**

A szerkesztőbizottság elnöke: **Kodolányi Gyula**
Szerkesztőbizottság: **Czakó Gábor, Egedy Gergely,**
Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: **Pápai Luca**
Szerkesztő: **S. Király Béla, Stamler Ábel**
Online szerkesztő: **Kodolányi Judit**
Tördelés: **Flagrans**
Korrektor: **Kiss István**

TARTALOM

GRÓH GÁSPÁR: Ötvenhatról	3
KODOLÁNYI GYULA: Kodolányi János és Suomija	6
FÜZI LÁSZLÓ: Körülállások – Németh László Kossuth-díja 1957-ben	21
GRÓH GÁSPÁR: A közös ihlet személyessége – Csoóri Sándor nemzetfelfogásáról	31
KISS GY. CSABA: Lakitelekről harminc év után (Részlet)	45
TÓFALVI ZOLTÁN: Megtisztító emlékezés – 1956 miatt elítélt erdélyiek helyszíni szemléje	51
S. KIRÁLY BÉLA BESZÉLGETÉSE OSZTIE ZOLTÁNNAL: Nincs külön profán és szakrális világ	61
KÖRMENDY LAJOS: A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái (1. rész)	71

FLICK LÁSZLÓ: Rendkívüli és mindennapi kreativitás (1. rész)	81
NICHOLAS T. PARSONS: Haza és haladás – Magyar építészet és iparművészet a 19. században	89
1% METAFIZIKA	
Arany János levele Tompa Mihálynak	101
KÖRKÉP	
PROKOPP MÁRIA: Reneszánsz studiólók Európában – Nemzetközi konferencia a Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeumában	103
WIERDL ZSUZSANNA: Az esztergomi studiolo és falképei – Új eredmények a magyarországi reneszánsz művészet kutatásában	111
TÓTH KLÁRA: Fábri 100	114
GYULAI GYÖRGY: A szlovák pénzügyminiszter esete a történelmi Magyarország térképével	117
BOD PÉTER ÁKOS: Segély vagy kereskedelem visz-e előbbre? – Bauer Péter szellemi örökségéről	119
SZERZŐINK	126

Lapszámunk illusztrációit Sisa József és Wierdl Zsuzsanna, illetve az MNM Vármúzeuma/STUDIOLO, valamint Vukov Konstantin bocsátotta rendelkezésünkre. A fedélen az 1820–1824 között épült alcsúti Habsburg-kastély látképe (Heyne Ferenc – Pollack Mihály).

ÖTVENHATRÓL

Gróh Gáspár

Idestova ugyanannyi ideje emlékezhetünk rá szabadon, amennyi a tiltás korszaka volt. Mit tiltás? Tagadás, mocskolás, gyalázkodás, hazugságok összefüggő rendszere; és véresen komolyan veendő fenyegetés azoknak, akik méltón szerettek volna tisztelni emléke előtt (azaz legalább lélekben-szellemben folytatni akarták). Utóbbiak számára az ellenforradalom az volt, amit Kádárék hajtottak végre. Nem mindenkinek volt könnyű megtanulni (azoknak különösen, akik nem akarták), hogy vannak szavak, amelyek az ellenkezőjüket jelentik. Korábban ilyen volt a megszállás, amelyet a felszabadulás kifejezés jelölt, november 4. után a forradalomból lett ellenforradalom. A rendszer csak az alapszóra volt allergiás, a másodiknak az eredeti értelemben való használatát csendben átaludta a gondolatrendőrség. Ez történt a hetvenes években, amikor egy orvosprofesszor beszélt a rádióban életéről, arról, hogy fölkérték '56-ban egészségügyi miniszternek. Nem vállalta, mert kérdésére, hogy miként lehetne erről közelebbit megtudni, azt a választ kapta, hogy majd küldenek érte egy páncélozott járművet, az beviszi új munkahelyére. Amire, ahogyan emlékezésében elmondta, azt válaszolta, hogy majd akkor térjenek vissza e tárgyra, ha villamossal is be tud menni. Még az időpontot is megjelölte: már az ellenforradalom idején. Elbeszéléséből kiderült, hogy nem valamelyik Nagy Imre-kabinetbe hívták: a felkérést november 4. után kapta. Vagyis már valóban az ellenforradalom idején. A hatalmi nyelvezetben a beszélgetés elhangzásának idején a szó már nem is jelenthetett mást, mint a forradalmat – de ezek szerint még akadhattak, akik tudták: a forradalom az forradalom, az ellenforradalom pedig ellenforradalom.

„Ő mondja meg, mi voltál” – írta Illyés a zsarnokságról, de a legvadabb totalitárius rendszer sem lehet mindenre kiterjedően totális. Részben azért, mert maga termeli ki azt az ellenállást, amely ugyan láthatatlan, de egyre kiírthatatlanabb. Valahogy úgy, ahogyan az agyonfertőtlenített kórházakban súlyos kockázati tényező a köznyelvben olykor húsevő baktériumnak nevezett MRSA, a legtöbbször hasz-

nálatos antibiotikumokra rezisztens baktérium. Próbáljunk meg elvonatkoztatni attól, hogy ez a példa éppen egy emberi életeket fenyegető fertőzést okozó baktérium viselkedését idézi, a modellre figyeljünk, s arra, hogy a szabadság is lehet fertőző. A szigorú tiltások és parancsok rendszerében lassan kialakul a propagandarezisztens alattvaló, amelyiknek elég, ha észreveszi, hogy a hatalmi rendszer szervezete gyengül, immunrendszere nem reagál – és akkor eljön az ő ideje, ahogyan az MRSA is a legyöngült szervezeteket támadja.

Ez a pillanat jött el a nyolcvanas évek végén. A rendszer sokféle hazugsága egyszerre összeért, már nem volt ereje alapbetegségének sem ellenállni. A háttérét adó Kreml ereje fogyott el, az általa hatalomra juttatott és ott tartott rezsimek önerőből nem maradhattak talpon. És egyszeriben kiderült, hogy a forradalom bűvópatakjának forrását a kádárizmus nem tudta mindörökre elzárni. Nem tehette, mert ahhoz vissza kellett volna térnie ahhoz a forradalomhoz, aminek tagadására építette a maga rendszerét, vagyis egyetlen út maradt számára: az önfelszámolás. Emiatt volt megreformálhatatlan: mert a reformjai lényege nem volt más, hogy miként alakítsák át úgy rendszerüket, hogy semmi ne változzon.

Ezért követte pillanatnyi dermedt csönd a nagy pillanatot: amikor kipukkadt a kádárizmus ideológiájának léggömbje. Eljött a pillanat, amikor a rádió nyilvánossága előtt a forradalomról már nem mint ellenforradalomról esett szó, hanem népfölkelésről. (Mely kifejezés, csöppet sem melleleg, Kádár János 1956-os szótárából származott.) Ez már a pártállam végromlásának utolsó fázisát nyitotta: de azzal kezdődött, amikor munkabizottság kezdte vizsgálni, mit is kellene mondani. Hogy kellene valamit mondani... Így sikerült visszatérni a kezdetekhez, ahonnan már csak arra lehetett menni, amerre a Kádár-rendszer fölszámolása következett. De a hatalom van olyan édes, hogy nehéz lemondani róla. Az utóvédharcok sohasem elegáns műveletek. Abban sem lehet eleganciát keresni, amikor a gyilkosok akarnak a bűneiket számon kérő mozgalmak élére állni. Így volt ez 1956-ban is: akkor Rajk Lászlót nem lehetett a rezsimmáltás kockázata nélkül újratemetni. Nagy Imre és mártírtársai első tényleges temetése, vele együtt 1956 perének újratárgyalása is rendszerváltáshoz vezetett. Pontosabban: a megbukott rendszer önátmentési kísérletének része volt ez a színjáték (engedjük meg: nem minden résztvevő tudta ezt, és azt sem tudhatta, mi lesz a vége).

Rajkot, a majdani diktatúrát megalapozó, választási csalástól koncepciók perének rendezésén át politikai gyilkosságok előkészítésében bűnrészes, tettestársai által meggyilkolt kommunista belügyminisztert, elképesztő arcátlansággal október 6-án, az aradi vértanúk már-

tírhálálának emléknapján temették újra. A magukat ezzel is a nemzeti történelembe ágyazni kívánó kommunisták utódai nem kevesebb cinizmussal időzítették a köztársaság kikiáltását (1989) október 23-ra. Mindkét esetben a nemzet gondolkodásában kulcsfontosságú események oldalvizén evezve próbáltak célba jutni – sportversenyeken ilyesmiért diszkvalifikálják az elkövetőt. A politikában, a közéletben, legalábbis mifelénk, már nem. Elsősorban azért, mert a tettes bírói jóváhagyással (azaz pártszerűen) csalt. A többieknek csak egy esélyük maradt: még gyorsabban evezni.

Ahogy az meg is történt: 1956 forradalma nem fért bele a lehe-tőségével számoló szolgálatok elképzeléseibe. Hogy egy sokáig iskolai tananyag tömegdal (piros pont annak, aki tudja még, hogy az mi volt!) szövege szerint: „a sok szenvedésnek vetése beérett” – az elfojtási neurózist a felgyűlt feszültség elemi erejű robbanása zárta. Ahogy Németh László írta: *„Ezt a fölkelést nem készítette elő senki – nem volt olyan esztelen, felelőtlen ember, aki vállalta volna kockázatát –, amint még most sincs senki, aki az ellenállásra rábeszéljen. Itt igazán a reményre kapott nép nem bírt magával... Az történt – ami a régi Spartacus-lázadásnál –, egy rabszolgává tett nemzet vetette bele magát a harcba – s a régi kultúra nagy kínzásban megedzett és megokosodott lelke vitte – az első szakaszban legalább – győzelemre”.*

Ez a régi kultúra már jócskán megkopott 1989-re, hiányzott a rabszolgává tettek kétségbeesett reménye és bátorsága is – de mindebből még így is maradt annyi, amennyi elegendőnek bizonyult a változások elindítására. Egy erős rezsimmel szemben talán nem lett volna elég – de a belülről megroggyant pártállam nem volt képes komoly ellenállásra: igazából már beérte a szabad elvonulással.

Azóta a forradalom ismét forradalom. Ennyi év elteltével sajnos mind kevesebben vannak, akik legféltettebb emlékeik közt mámorát őrzik. Kirobbanásának, diadalának évfordulója egyre kevésbé hangolja ünnepre a lelkeket, inkább beilleszkedik a lassan három évtizede tartó permanens választási kampány rendezvényei közé. Ne legyenek illúzióink, idén még inkább így lesz. Mégis, a pártpolitika napi aktualításokra hangszerelt megemlékezései között legalább magunkban próbáljuk elmondani néhányszor: a forradalom az forradalom és a szabadság az szabadság.

KODOLÁNYI JÁNOS ÉS SUOMIJA

Kodolányi Gyula

Nagybátyám vonzalmáról, mondhatni szerelméről Finnország iránt két könyve sokkal többet mond, mint amennyit egy rövid esszé összefoglalhatna, elsősorban tehát: olvasni kell őket. Finn kiadása, amely a finn államiság centenáriuma jelenik meg, egy kötetbe foglalja az 1936 májusa és 1938 ősze közti öt hosszú látogatás szemelvényes naplóját. Nyugtalan szerkezetű könyv, amely második részében ide-oda ugrál az időben, és végül már itthonról, a finn–orosz háború árnyékából eleveníti fel az író utolsó napjait szeretett Suomijában, amelybe 1969-ben bekövetkezett haláláig sosem térhetett vissza.

De ennyi idő távolából talán nem fölösleges felrajzolni nagybátyám portréját is egy finnül megjelenő könyv előszavában. 1967-ben, a finn függetlenség 50. évfordulóján kitüntették őt az Oroszlán Rend parancsnoki fokozatával, de ma, hogy Suomi immár száz éve független, és nagy technológiai sikerei a nemzeti közgondolkodás súlypontjait bizonyára átrendezték fél évszázad alatt, újra fel kell eleveníteni Kodolányi János alakját a finn olvasók számára, és mindazokat a jelentős élményeket és gondolatokat is, amelyeket a fiatal finn köztársasághoz kapcsolódó életkorszaka sarjasztott benne.

Annál is inkább, mert már 1945-tel kezdődően politikai földrengések történtek mindkét országban, a 20. században immár másodszor, amelyek nagypolitikai kényszerek miatt átrendezték Finnország és Magyarország viszonyát, s az Oroszlán Rend adományozása Kodolányi Jánosnak, egy protokollárisabbá merevedett magyar–finn barátság közegében, kései emlékeztetőnek számított egy nagy, javarészt spontán kultuszra. Mert akkorra már elvékonyodott, s inkább a résztvevők emlékeiben élt tovább a finn–magyar barátságnak és társadalmi kapcsolatoknak az a politikai és kulturális szövete, amelyet a harmincas években diákok, tanárok és tudósok cseréje éltetett, sok száz és ezer személyes szál. Szívből jövő érdeklődés volt ez, amelyet ösztöndíjakkal és könyvek lefordításával támogattak a két ország hivatalos körei és az egyházi intézmények is. Mindezt nemcsak a nyelvi rokonságnak a finn függetlenség elnyerése után kivirágzó kultusza magyarázza, hanem politikai indíttatások is.

Nagybátyám naplóiból is kiviláglik, Finnország példakép és lecke lett a harmincas évek magyar demokratikus reformértelmisége számára azzal, ahogy a nincstelen parasztok tömegét juttatta az önálló gazdálkodás lehetőségéhez a földreformmal, s általában azzal, ahogy példaszerűen demokratizálta a társadalmi kapcsolatokat a mindennapokban. Nagybátyám ennek a reformnak sok ékes eredményét írja le jegyzeteiben – például miután meghívásra látogatást tett a parasztcsaládból származó köztársasági elnök, Kyösti Kallio délutáni kulturális szalonjában.

Mintha a hagyományos, de már oldódó svéd–finn hasadásban a magyarság megmerevedett osztályviszonyait látta volna. Ami útonútfélen észrevehető volt számára, az élet sok apró részletében is, Finnország megvalósította az emberi méltóság tiszteletét, és korszerűen megadta az élhető élet „fényűzését” minden polgára számára. Ez modern folytatása volt annak a sok évszázados nemzeti hagyománynak, miszerint a tavak átjárhatatlan világában minden finn születetten szabad, belső szabadsággal születik, írta nagybátyám. A nemzeti karakternek ez a vonása szintén kiváltotta rokonszenvét és lelkesedését. Márpedig nagybátyám egyik vezéralakja, szószólója volt a harmincas években a magyar írók és politikusok reformmozgalmának, amely meg akarta teremteni a nemzettest törzsét alkotó parasztság külső és belső méltóságát. Hevesen támadta a kormány konzervatív társadalompolitikáját, de szövetségeseket talált az államigazgatás sok tehetőseges fiatal képviselőjében is.

A két háború közti Magyarországon az ipar és a technológia, az oktatás és a kutatás látványos, nagy modernizációja és demokratizálása nem tudta a politikai elitet a földbirtokrendszer béklyójának széttörésére rávenni, s ez végzetesnek bizonyul majd akkor, amikor nemzeti egységet kellene kovácsolni a világháború előestéjén. Végzetes volt az a nyomás is, amellyel a náci Németország kellelten magyar szövetségését a zsidók jogainak korlátozására kényszerítette több lépésben, a második világháború előtt és alatt. Ezzel honfitársaink egy másik nagy csoportja is kívül rekedt egy egységes nemzeti politika megalkotásának lehetőségén. A törvényhozók többsége időt akart nyerni, addig, míg Németország elveszti a háborút – közülük aligha sejtette valaki, hogy milyen végkifejlet terve születik meg aztán a hitleri agyakban a zsidóság sorsára nézve, s hogy a háború vége, a várható náci vereség túl későn következik majd be ahhoz, hogy ez a borzalom nagymértékben meg ne valósuljon.

S ez arra is emlékeztet, hogy a kivirágzott finn–magyar barátság fölött a harmincas években ott lebegtek azok a baljóslatú felhők, amelyek a két ország fölé köztes stratégiai helyzete hozott a két fenye-

gető totalitárius hatalom, a náci Németország és a bolsevik Szovjetunió között. S ezek a felhők aztán kegyetlen viharral érkeztek meg a második világháborúban – Magyarországon nemcsak az életek, anyagi javak és egy egész rendszer példátlan pusztulásával járt ez a katasztrófa, de 1948-tól a hagyományok általános üldözését és a társadalmi emlékezet megsemmisítésének, az agymosásnak orwelli kísérletét is. Ennek a bolsevik kísérletnek a kudarcát az 1956-os forradalom látványosan hozta el, s bár a szovjet tankok visszajöttek 34 évre, Kádár Magyarországon a terror múltán, 1962 után, elviselhetővé tompult a szovjet uralom a mindennapokban.

Arról persze 1990-ig nem eshetett szó a magyar közbeszédben, hogy a Szovjetunió megtámadta Finnországot 1939 végén, mint a náci Németország szövetségese – és hogy e háborúban megalázó kudarcot szenvedett el a finnek bátorsága és a különleges honi tereppel tökéletesen együtt elő harcmódora folytán. Némi területet nyert – és 300 000 katonát veszített. Arról pedig ajánlatos volt hallgatni a kommunisták által cenzúrázott magyar nyilvánosságban, hogy Magyarország egy titkos misszióban, Franciaországon át, önkénteseket küldött a finnek katonai megsegítésére, túl a pénzbeli támogatás önkéntes gyűjtésén a társadalom széles köreiben. Ez a háromszázötven jól képzett katona csak a finn–szovjet háború végeztére ért ki kanyargós útján, és harci cselekményekben alig vett részt. Az akkori magyar közhangulatot jól jellemzi, hogy a biológus Szent-Györgyi Albert a friss Nobel-díjának összegét a megtámadott Finnországnak ajánlja fel – ha más nem, ez is elegendő ok lett volna arra, hogy 1947-ben, a kommunista hatalomátvétel előestéjén az Egyesült Államokba emigráljon.

Nem eshetett szó 1990-ig arról sem, hogy a magyar nemzeti közép főereje, a Kisgazdapárt vezetői közt, akik fölényesen nyerték meg az 1945 őszi választást, háromszor annyi szavazattal, mint amennyit a kommunisták kaptak, volt egy reálpolitikus szárny, s ezek, élükön Tildy Zoltán köztársasági elnökkel, a győztes szövetségesek teheráni, jaltai és potsdami döntései után a legjobb elérhető alternatívát Magyarország számára a finnlandizációban látták. Vagyis abban a státuszban, abban a korlátozott függetlenségben, amelyet a finnek tudtak kialakítani a Szovjetuniótól 1945 után. A finn státusz gondolata ismét felbukkan 1956-ban, amikor a forradalom kormánya, majd a demokratikus pártok itthon maradt tagjai, ismét Tildy Zoltánnal az élen, a forradalom leverése utáni korszak kezdetén, még reménykednek egy józanabb, rugalmasabb szovjet uralom jövetelében.

Kodolányi János politikai vonzalmaiban és személyes kapcsolataiban ugyanehhez a kisgazda körhöz állt közel, noha írói barátságai a népi írók pártjának, a Nemzeti Parasztpártnak centrumához kötötték.

Nagybátyám, Kodolányi János, akitől megtanultam a finnek tiszteletét, nemcsak a közügyekben elkötelezett értelmiségi volt, de nemzedékének egyik kimagasló írója is. Személyének felidézéséhez vissza kell térnem itt egy 2011-es esszémhez, melyben kettőnk kapcsolatáról szóltam. Hatalmas energiájú és látókörű elme, és szuggesztív, vesébe látó ember, aki legenda volt gyerekkoromban, míg csak kamaszként meg nem ismertem, és tanítványává lettem hosszú évek beszélgetései révén.

1959/60–1964 között, amikor 18–22 éves voltam, zajlott ez a történet, amelynek következtében sorsdöntő, mélyreható fordulat történt életemben. Az évnek abban a részében, amelyet ő Budapesten töltött, októbertől ápriliséig, minden héten, általában szombat délelőttönként, felmentem hozzá, és három-négy órás beszélgetéseket folytattunk. Négy év alatt száznál több délelőttöt töltöttem el ebben a páratlan magániskolában. Afféle görög peripatetikus iskola volt ez, személyes, baráti, informális és mégis szigorú – a mester–tanítvány kapcsolatnak az a ritka, legelemibb formája, amely évezredek óta ugyanaz maradt, lényegét és formáját tekintve is, s amelynek egyik nemes válfajába Plátón dialógusai is betekintést engednek. Mindennek sorsszerű személyes sugárzásán túl különös jelentőséget adott, hogy egy klausztrófób és paranoid rendszer szabta meg körülöttem a mindennapok életét. Nagybátyám módszere életszerű és izgalmas volt, drámai, sok humorral, és olykor éles helyzetekkel.

Nagybátyám 1949 tavaszától az ellene folyó budapesti ideológiai hajszák miatt lehúzódt az Akarattyára, és megkezdődött a belső száműzetése. Akkoriban egy elmarasztalás, netalán súlyos eszmei vagy esztétikai ítélet Révai Józseftől vagy Horváth Mártontól vagy Lukács Györgytől, s a kisebb ideológiai rendőröktől a kommunista párt monolitikus sajtójában, nemcsak a kenyeret vette el a szellem embereitől, nemcsak nyilvános meghurcoltatással járt, de a személyes szabadságot is komolyan fenyegette. Ezért aztán vidéken húzta meg magát ekkoriban egy sor rendkívüli alkotó, köztük Hamvas Béla, Ottlik Géza, Sinka István és annyian mások. Mások a külföldi száműzetést választották 1947 és 1949 között, miközben a határok lezárultak – Kerényi Károly, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Márai Sándor, Szalay Lajos, Hantai Simon, vagy anyám unokatestvére, Veress Sándor zeneszerző, aki soha többé nem látogatott haza berni száműzetéséből. Egyes burzsoának, nacionalistának vagy reakciónak minősített nagy írónak és költőnek – mint Szabó Lőrinc, Németh László, Weöres Sándor – a kommunista kultúrpolitika megengedte a műfordítások közlését, de saját műveket nem.

Amikor hát első alkalommal, valamikor 1960 tavaszán, felmentem nagybátyám Bösörményi úti lakására, már évek óta nagyon keveset tudtunk érintkezni. Hiszen az ötvenes években Magyarországon a belföldi közlekedés körülményes, nehézkes volt, szinte elképzelhetetlenül más, mint amit most mi természetesnek tartunk. Kisgyermek koromban sokat voltam nagybátyáméknál, pasaréti lakásukban. Nagyon szeretett engem, és őrzök fényképeket, amelyeken két-három évesen az ölében ülök.

A Rákosi-korszak voluntarista gazdaságpolitikája rettenetes szűkölködésbe szorította az országot – amely adottságai szerint Európa egyik legbősegebb éléskamrája volt. Az ország takaréklángon tengődött, nagyon nagy volt a szegénység. Nagybátyám még ehhez képest is szűkölködően élt lent Akarattyán, a Kodolányiak szeretett Balatonja mellett, hiszen mindenfajta jövedelmétől megfosztották. Híresen náciellenes és valamikori kommunista íróként most nacionalistának minősült, és nyilvános önbírálatot kellett volna gyakoroljon – de erre nem volt hajlandó. Így hát nem publikálhatott, de még nyugdíjat sem kapott, holott évtizedeket dolgozott újságíróként, és egyik lábának Achilles-ínja is súlyosan elsorvadván, szó szerint rokkant volt. Még a választójogától is megfosztották egy időre (nem mintha az önmagában valódi jog lett volna).

A nagy akarattyai kertben felesége gondozta a veteményt, csirkét, disznót tartott, kecskét a tejéért, és gondozta a gyümölcsfákat. Nagybátyám fát tudott vágni vagy fűrészelni főzéshez-fűtéshez, azt is csak ülve. A jókora kertből kijött annyi termés, hogy a fölösleget aztán Tildi elvitte a piacra, ahol valami mást tudott érte kapni. A villanyt még több mint egy évig nem vezették be, csak valamikor késő 1950-ben, azt is baráti protekcióra. Az 1949-50-es első telet petróleumlámpánál és gyertyafénynél töltötték. Ami pénzt kaptak, az barátoktól és ismeretlen segítőkötől érkezett, sokszor postán, gyakran pedig személyesen: olykor megállt egy ismeretlen ember egy borítékkal a kapunál, bejött a házba, átadta a borítékot, és elment. Vagy hozta a pénzt a postás ismeretlen nevű feladóktól, vagy színész barátoktól és kevésbé szűkölködő vagy díjakat nyert pályatársaktól. Ilyenek voltak a külső viszonyai ezeknek az írói alkotásokban oly bámulatosan gazdag éveknek.

Életemnek azon a fordulópontján, péntek délután fölmentem nagybátyámhoz, és miután feszengve ültem egy darabig a Bösörményi útra néző nagy ablak előtt egy karosszékben, üdvözlő semleges mondatok után azt kérdezte tőlem, látszólag különösebb súly és él nélkül: „Na, és mit tanultok történelemből?” Némi rossz sejtelemmel tudatlanságom miatt – hiszen otthon ott sorjázta a polcon nagybátyám könyvei közt

a *Suomi titka*, meg a *Suomi, a csend országa* – de mégis vigyázatlanul, rögtön aknára léptem. „A szovjet–finn háborút”, feleltem. „Igen? – mondta – nagyon érdekes. Mondd el nekem, hogy mit tudsz te erről?” Elmondtam hát nagybátyámnak monoton hangon azt, ami a tankönyvben állt, a (fasiszta?) finnek támadásáról, agresszív háborújáról, amelyet visszavert a (dicsőséges) Vörös Hadsereg. Kicsit hímezve-hámozva, az említett zavaró előérzettel, némileg kényelmetlen érzéssel adtam elő, már csak azért is, mert a családtól örökölt alapállásom az volt, hogy a történelemkönyveink nem az igazságot mondják, és mert a téma bizony nemigen érdekelt. Mondhatni, elszántan tudatlanul, a magam színvonala alatt viselkedtem ebben a helyzetben, várva az égzengést.

Akik ismerték nagybátyámat, azok tudják, hogy beszédének volt egy olykor élesen felcsattanó tenor-dallama, amely a csúcson fejhangra váltott át, s most ez a hang harsant fel az alacsony mennyezet alatt: „És ezt a sok sületlenséget te elhiszed?” Kis hatásszünetet tartott, és rám meredt kicsit kidüledő, meleg pillantású, mélytűzű de világos íriszű szemével, amelyből most átható fény áradt. „Hát neked mindent be lehet mesélni?” Újabb kis szünet után folytatta, átható tekintettel. „Neked bármit lehet hazudni?”

Némán, leforrázva ültem, dacosan is. Ilyen megaláztatás sosem ért, sem az iskolában, sem otthon. Azt képzeltem, okos vagyok – szüleim és tanáraink is így mondták. De mi tagadás, életem középpontjában ekkor a futball, a biciklizés és a teniszezés állt. Végül megszólaltam: „De mit mondhatnék? Ez áll a tankönyvben!” „Keressél meg egy hiteles forrást. Menjél el könyvtárba, kérdezd meg valakitől, aki tudja.” Természetesen ő ismerte a legjobban ezt a történetet. Annak a délutánnak a java része aztán azzal telt, hogy elmesélte nekem a téli háborút, csodásan szuggesztív előadásban, láttatóan, pontosan. Hogyan siklottak a sílécen, a befagyott tavakon, a behavazott ligetekben, mocsarakon fehér köpenyekben a finn katonák, kiismerhetetlen hadmozdulataikkal, hogyan szőgyenítették meg a szovjet hadsereget, amely – és erről tankönyvünk kegyesen hallgatott – a náci németekkel állt szövetségben.

Persze másról is esett szó mindjárt azon a délutánon. Személyiségjegyeimmel, testi szokásaimmal foglalkozott, mint egy sámán-tanító, mint Carlos Castaneda idő feletti, varázslatos Don Juanja, a mexikói indián. Megéreztem, hogy a melegebb tónusra váltó hangot szeretet fűti, szenvedések tapasztalata és a végtelen világ csodájának szerelme. Olyan intuíció és intelligencia, amelyet addig sosem tapasztaltam senkiben, s azóta is alig. És rögtön éreztem, hogy az ő számára a lexikális tudás, az intellektuális ismeretek magukban érdektelenek – csak más dolgokkal összefüggésben, és a lélek világába ágyazva van értékük. Így kezdődött hát a beavatási párbeszéd. Lassan eszméltem

Iparművészeti Múzeum, Budapest. Lechner Ödön–Pártos Gyula, 1893–1896

rá, s teljesen csak sokkal később értettem meg, hogy nagybátyám jó néhány tanító módszere milyen ősi gyökerekre megy vissza.

Rendkívüli emberi jelenség volt Kodolányi János. Nemzedékében, a kortársai körében hallatlan nagy megbecsülésnek örvendett, bár tartottak tőle sokan. Emlékezetesen jellemzi őt Tamási Áron, mint akinek esze „mindenkit megborotvált”. Weöres Sándor mellett a legnagyobb szellemnek nevezi őt az írókortársak közt barátja, a kultúrtörténész és szerkesztő Várkonyi Nándor az emlékirataiban – pedig ő minden kortársat ismert, tudott kihez viszonyítani. Amikor József Attila a Szieszta Szanatóriumában pár hónappal a halála előtt sorra behívatta azokat az író barátait, akiket a legtöbbször becsült, s akikkel tisztázni akart múltbeli félreértéseket – most már sejtjük, ha nem is tudjuk bizonyosan, hogy a búcsúzás szándékával –, akkor Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet és Kodolányi Jánost kéri magához. Ők négyen összetartozó csillagai voltak a magyar irodalom nagy fiatal konstellációjának 1937-ben, nézeteltéréseik ellenére.

Abban a hatásban, amit a nagybátyám tett rám, igen fontos volt a belőle szüntelen kiáradó személyes szeretetenergia. Hallom a hangját minduntalan ma is, amikor akarattjai száműzetésének hatalmas levéltermését olvasom. Csak éppen sétálni nem tudunk diskurzusaink alatt, az ő elsorvadt lába miatt. Ültünk a négyszárnyú ablaknál a Böszörményi úton, s gyakran szegődött mellénk hallgatóságul a párkányon gubbasztva a macska, akit nagybátyám, ki tudja, milyen ősi időkből ismerhetett. Ő maga is szívesen hivatkozott a régi görögökre, elsősorban Pitagoraszra, Hérakleitoszra és Platónra. Idézte őket, elemezte nekem a mondataikat, a gondolataikat. Úgy tekintek rá, mint az ő kései utódjukra, mert mérhetetlen kíváncsiság és fényes ráció jellemezte őt egyfelől, de másfelől az is, hogy misztikus volt ő is, mint ez a három görög gondolkodó. Az ő számára a legnagyobb – képzeletének a legcsodáltabb és legszeretreméltóbb alakja – Jézus volt, azonban nyilvánvaló, hogy őhöz nem akarta, nem próbálta mérni magát, még kései tanítványnak sem merte volna nevezni magát, legfeljebb Júdásnak, esendő embernek. A *mi* Jézusunkról beszélek – mert nagybátyám úgy hitte, hogy minden nagy kozmikus korszaknak megvolt a maga Jézus-inkarnációja.

Mindaz az energia, amiről beszéltem, akkor, amikor én megismerem őt, elsősorban ezekben a beszélgetésekben nyilvánult meg, hiszen lábának és kezének előrehaladott bénulása miatt ő akkor már elektromos írógépén sem tudott írni. Szinte szó szerint beteljesedett rajta, amit akarattjai leveleiben jószolt magáról, hogy amikor befejezi bibliai regényeit, elvégzi a küldetését is – földi útja akár véget érhet. Az utolsó könyvét akkoriban fejezte be, de ezt magnószalagra mondta már, családtagjai segítsége mellett. Ez a *Visszapillantó tükrök*, amelyben csodálatos portrékat találunk kortársairól, barátairól.

Nagybátyám nagyon tárgyilagosan mért föl, amikor közelébe kerültem. Úgy tekintett, mint egy szellemi életre született, fogékony gyereket, akiben vannak jobb törekvések, de nyilvánvaló, hogy érzékenységét, eredeti indíttatásait egyre inkább beborítják a hétköznapi ostobaságok és közhelyek. Ő volt az, aki a korszak maszlagát lefejtette a gondolkodásomról, s a sémák kritikátlan elfogadásától örökre megszabadította egész személyiségemet.

Hadd említsek egy-két dolgot, amire engem ráébresztett. A mítosz fontosságát, a misztikát, az úgynevezett irracionalitást, az álmok és a mélytudat fontosságát, a transzcendenciát, a metafizikát, az ember és a kozmosz rokonságát, az igazi magyar történelmet. Valódi nagyjainkról – mint az Árpád-házi királyokról – mesélt nagy olvasottsággal és beleélő képességgel. Vagy személyes tapasztalatból olyan barátairól és kortársairól, mint amilyen Bajcsy-Zsilinszky Endre volt,

vagy Faragho Gábor, Kudar Lajos, Teleki Pál, a náciellenes magyar politika nagy alakjai a 30-as és háborús években.

Nagybátyám szellemi kedvtelései közt nagy része volt az etimologizálásnak is: egy költő inspiráltságával és hatalmas tudással hatolt a nyelv bölcsességének és szépségének mélyére. Szeretett szóbokrokat megmutatni. Talán a legelső ezek közül a *rejt* volt, és elmagyarázta nekem mindjárt, hogy a *rejtezik*, a *rejtőzik* eredetileg a sámánnak a *révületére* vonatkozik, az ő transzállapotára, az ő álmodására. És természetesen mindjárt elmondta azt is, hogy a művészetnek milyen mély kapcsolata van a sámánizmussal, és hogy egyáltalán az alkotásnak és a látomásnak milyen lényegi és sokrétű a kapcsolata egymással. Felhívta a figyelmemet arra is, hogy a *lélek* és a *lélegzet* az megint csak ugyanaz a szótó.

Ő, a tömérdek hitványságot megtapasztalt, sokat szenvedő és olykor kicsinyes ember elképesztő magaslatról tudott tekinteni a jelenre és a maga helyzetére mindvégig – amire ismét csak bőséges tanúságot találunk az 50-es években Szabó Lőrincnek és Várkonyi Nándornak írt leveleiben.

A szellemi arisztokraták módján, született demokrata volt. Osztályát, a hagyományos magyar középosztályt felületesnek, tudatlannak, gyávának tartotta. Noha ő maga is vesztese volt a '45 utáni politikai apokalipszisnek, azt vallotta, hogy az osztályviszonyokba merevedett magyar társadalom felforgatásának a jövő érdekében még így is, akár ezen a felemás, erőszakos, rettenetes módon is végbe kellett mennie, hogy a jövő érdekében, a szellemi vérfrissítéssel, felszínre kerülhesse nek évszázadosan lefojtott teremtő erők.

Saját személyes sorsát, a földi élet befejeződését, a halált természetnek fogadta el. Halál tulajdonképpen nincs is, mondogatta. Hitt abban, hogy a Vízöntő-korszak beköszöntése, az átmenet szörnyűségei után, jó fordulatot hoz az emberiségnek – s ebben a szellemben fogadta be, s értette a modern fizika és csillagászat eredményeit, amelyekkel haláláig lépést tartott. Ő adta kezembe Eddington, Niels Bohr, Heisenberg tanulmányköteteit, vagy Hollitshcer akkoriban megjelent könyvét a kozmoszról.

*

1935-36 tele Kodolányi János életében nagy fordulatot hozott – fordulatok történtek életének külső és belső vonalvezetésében is, és mindez egy új életkorszak kezdetét harangozta be. Noha első megjelent műveivel már tíz évvel azelőtt rendkívüli tehetségként tört be az irodalom élvona-

lába, és rangja attól fogva folyamatosan emelkedett, az új fordulat éppen a krisztusi korban, a szellemi és lelki nagykorúság küszöbén éri az 1899-ben született író. A változás magjai már egy ideje értek benne. 1935-ben kölcsönösen súlyos lelki sebeket okozó nézeteltérés után szakít atyjaként tisztelt nagy irodalmi mesterével, Móricz Zsigmonddal, és ekkor hirtelen hátat fordít a Móricztól átvett és magáévá formált műfajoknak és írásmódnak, a látomásos naturalista novellának és regénynek, amelyeknek drámai anyagát szűkebb pátriája, az Ormánság parasztsága életéből, valamint a saját élettörténetéből vette. Jobban mondva, a látomás, a nyelvezet és az élményanyag ugyanaz marad, de az írói energia látszólag egészen új formákba ömlik át minden téren. Nekifog első 13. századi témájú történelmi regénye, *A vas fia* írásának, amelyet majd még két regény követ, s e könyveket éppen finn útjainak időszakában, részben éppen finn hónapjai alatt, Suomi csendjében írja meg.

1936-ra kiderül, hogy amiben barátai reménykedtek – hogy az őket megkereső új Gömbös-kormányzat ténylegesen elfogadja a népi írók javaslatait a földreformra, a választójog kiszélesítésére és más szociális intézkedésekre –, hiú ábrándnak, áltatásnak bizonyul. Kodolányi János megcsömörlik a kormánydemagógiától, a csetepatéktól és személyes nézeteltérésektől. Menekül a magyar metropolisz zaklatott szellemi és közéletéből, amelyben túl hosszán, túl mélyre merült el, és menekül a felgyülemlett keserűségtől, hogy egyelőre nem lehet tenni semmit az ország demokratizálása ügyében.

Ilyen nagy külső és belső válságok idején az ember – az alkotó ember különösen – belső forrásaihoz tér vissza, azokat keresi. Ha ösztönei jól működnek, visszatér a sejtésekhez és látomásokhoz, amelyek választott vagy elfogadott sorspályájára indították ifjú korában. Ilyenkor csendre van leginkább szüksége, külső és belső csendre, amelyben meghallhatja a küldetését megújító, újraformáló indíttatásokat.

A kulcsszó a csend. Az első könyvnek, amelyben hírt ad finn élményeiről, a Suomi-élményről, ez a címe: *A csend országa*. A csendes Suomi, Finnország és a finnek életének zsongó csendje és szembeötlő – bár olykor nyilván csalóka – harmóniája valóban folytonosan visszatérő motívuma ennek az első napló-könyvnek. A természet csodálatos hangokkal kottázott csendjei.

Suomi gazdag csendjében *gondolkodása és írásmódja két új úton jár*. Az első a már említett vállalkozás, a *regénytrilógia* a 13. századi tatárjárás Magyarországnak felidézésére. A mongol invázió előestéjének nagy látomása népről és országról, közemberekről és királyi udvarról, Kodolányi János számára a második világháború eljövételének biztos sejtelmén nyugszik. Nagybátyám ezzel a trilógiával nyerte el igazán helyét az olvasó magyarok szívében 80 évvel ezelőtt, és nyeri el azóta

is új olvasókéban. Unokaöccseként számtalanszor láttam s látom ma is felvillanni ezt a szeretetet ismeretlen emberek szemében és mosolyában, amikor bemutatkozom: „Csak nem rokona annak a Kodolányinak, aki a *Julianus barátot* – *A vas fiait*, a *Boldog Margitot* – írta?” Oly örömmel mondok igent ilyenkor, mintha a saját versemet vagy esszémet dicsérnék.

A regénytrilógia nagy ígéretét már az első rész születésekor felismerte Kodolányi János kedves barátja, a misztikus költő és regényíró Sárközi György, aki tagja volt a népi írók belső körének, de szerkesztője is a kor tekintélyes és anyagilag biztos könyvkiadójának, az Athenaeumnak. Az Athenaeum regényhonoráriumai, de finn és magyar intézményi támogatások és megbízások is lehetővé tették nagybátyámnak, hogy életében először, három éven át több alkalommal is, hosszú hónapokra kilépjen a magyar mindennapokból, és elmerüljön a gondtalan regényírásban Helsinki családias szállodáiban, barátok vidéki villáiban vagy Észak tóvidékének eldugott tanyáin.

Különös paradoxon: Kodolányi János ezekben a finn házakban, fenn a messzi Északon, mint egy nagy szerelem titkos, zavartalan intimitásában, merül alá a magyar középkor világába. De így kerül, természetesen, ugyanilyen bensőséges kapcsolatba a hűvösnek mondott finn néppel is, abban a gazdag érzelmi és szellemi aurában, amelyet a két haza, a magyar és a finn egymásra hatása teremt meg benne ekkor. És innen fakad *a másik új írói út: a finn közeg inspirációja, a barangolás a Suomi-élményben* három-négy éven át, és még tovább, a háború alatt is, legalább 1942-ig. Ennek a barangolásnak a során újfajta napló-esszéikben tér vissza a magyar társadalmi és mentális problémákra. Ott is van folyton, de mindig itthon is – és élményei Suomiról szólnak, de a gondolatokban mindig ott az összehasonlítás a magyar történelemmel és jelennel.

A láthatatlan kapocs a középkor-élmény és a Suomi-élmény közt Kodolányi János számára anyanyelvének s a finn nyelvnek imádata, ami nekem az etimologizálásban, a népmesék nyelvi világának szeretetében, a nyelv bölcsességének dicséretében nyilatkozott meg nála való inaskodásom éveiben. Már késő kamaszkorában, a magyar őstörténet és nyelvtudomány könyveit olvasva, a finn nyelv bűvöletébe kerül nagybátyám. Az Európában magányos és az első világháború békecsinálásában kifosztott magyar nép fiaként keresi a rokonokat – és lelkendezve fedezi fel a finneket, mert ők a *Kalevala* kulturális örökösei. Olyan kimeríthetetlen archaikus forrás ez, fejtegeti finn naplóiban is nagybátyám, olyan biztos mélyalapja egy kultúrának, mint amelyet éppen ebben az időben talál meg a magyar népzene régi dallamaiban Bartók Béla és Kodály Zoltán, vagy tanítványuk, unokabátyám, Veress Sándor. Nem csoda, hogy a nagyszerű esszéista kortárs Szabó Zoltán

azt írta, hogy Kodolányi János a magyar Árpád-kor művészi újjáremtésekor a nyelvben hajtja végre a Bartók–Kodály-i fordulatot: jó intuícióval, az archaikus ormánsági tájnyelvben ismerve fel a magyar nyelvnek azt a csontozatát és finom bőralatti izomzatát, amelyhez a helyes mai beszédösztön eredetként térhet vissza megújulni.

Kodolányi János lankadatlan finn megigézettsége két évtizedig csak szavak ízlelgetésében merül ki, s a nyelvet beszélni tökéletesen majd csak negyedik finn útjára tanulja meg. Addig a németet és a franciát hívja segítségül bonyolultabb témákhoz. Természetesen jól tudja, hogy a rokonság a finnekkel elsősorban nyelvi, hiszen ők nem oltódtak be azokkal a gazdag türk és iráni antropológiai elemekkel, amelyek oly lényeges tulajdonságokat adtak a magyar alkatnak, nem szólva a Kárpát-medencében történt későbbi keveredésünkről szlávokkal és németekkel. De még a nyelvi hasonlóság is „csak” a hangképzésben mutatkozik meg, egy szűk közös alapszókincsben, és a ragozások sajátos szerkezetében. A finn nyelv hangzása mégis az otthonosság és az egzotikum szinte érzéki gyönyörként ható keverékével hódítja meg. Valahányszor a finn hajón Helsinkibe érkezik, fájdalommal tekint előre azokra az időkre, amikor majd nem járhat vissza Suomiba, és nem lubickolhat nap mint nap a finn beszéd édes hanghullámaiban. Egy kicsit másképp hangzik ez a nyelv, mint a mienk: a hasonlóság elegendő az otthonosság-érzéshez, a különbség pedig a „kissé más” szívfájdító vonzásához.

A földreformról már szoltam korábban – a harc ezért hosszú évek óta folyt, nagyrészt hiába, Magyarországon. De Finnország ennek a demokratizálásnak más, a történelmi pillanatban könnyebben megvalósítható mintáit is felkínálta. Az egyik a népfőiskolák hálózata volt, s ebben történt is előrelépés. A finn evangélikus egyház 1938-ban tervezte megalapítani Magyarországon az első finn támogatású népfőiskolát, s erre a fontos intézményi lehetőségre – más a kultúrát erősítő teendők mellett – Kodolányi János nyílt levélben hívja fel az éppen Helsinkibe látogató magyar miniszterelnök, gróf Teleki Pál figyelmét. És bár a német birodalom gyilkos terjeszkedése miatt Teleki Pál 1941 áprilisában véget vet életének, fiatal, nála radikálisabban gondolkodó tanítványai és védenői azok, akik az evangélikus és református egyházak mellett komoly népfőiskolai hálózatot hoznak létre Magyarországon a háború előtt – amelyet aztán 1945 után a kommunisták fokozatosan kisajátítanak, majd felszámolnak.

Kodolányi János nagy tetszéssel ír a finn parasztközösségek műkedvelő előadásairól, a színházmozgalomról, amelyben ezrek és ezrek vesznek részt, és amelyek számára a kor problémáiról írnak darabokat a finn kortárs írók – mindez egybevág az ő és barátai

kultúraelképzelésével, miszerint *a kultúrát minden szinten mindenki műveli* egy egészséges társadalomban, s lehetőleg visszanyúlva a nemzeti forrásokhoz – szemben azzal az azóta még súlyosbodott, hollywoodi fémjelzésű csapással, amit tömegkultúrának neveznek. A harmincas éveknek ebben a finn paraszti színjátszásában, és nem egy Järventaus-regényben is, Kodolányi János örömmel érzi meg a *Kalevala* vérbő pogányságának éltető áramát is.

Nagybátyámban nagy benyomást keltett a modern finn építészet, és különösen megtetszett neki a korlátozott kapitalizmusnak az a finn modellje, amelyben a termelési és fogyasztási szövetkezeteknek nagy szerep jut a gazdaságban és a vidéki élet szervezésében, az alapvető életszínvonal biztosításában, és a kormány irányít olyan stratégiai ágazatokat, mint a hatalmas erdők fájának kitermelése és megmunkálása. Többször szól nagy tetszéssel a nők megbecsüléséről, a női egyenjogúságról, a nők finoman öntudatos viselkedéséről.

Persze azt is tudja, hogy ezekben az utóbbi vonásokban egy általános északi jelleg is megmutatkozik, és a skandináv összetartásnak észreveszi azt a stratégiai jelentőségét, amelyet Teleki Pál is reménykedve figyelt: hogy akkor még látszott esély arra, hogy angol irányítással kialakítható volna Skandinávián, a Baltikumon és Közép-Európán át a kis országoknak egy nem-antant alapú ütközőkaréja a Szovjetunió és Németország között, ezzel elhárítva a világháború kitörését. Azt, hogy e szándék mögött sajnos nincsen elegendő brit politikai elszántság és katonai erő, s hogy az Egyesült Államok egyelőre felkészületlen az európai demokráciák megvédésére, tragikusan bizonyították 1938 és 1939 eseményei.

Kodolányi János első, 1936-os finn jegyzetei szinte a szerelmes rajongásával írnak Suomiról, embereiről, szokásairól, tájairól. Ottlétei során aztán egyre józanabbá válik a jegyzeteiben rögzített Suomi-kép, és előlép az élesszemű, híresen hűvös megfigyelő Kodolányi is. Mint az életre szóló szerelmekben, reálisabb, de mélyebb lesz az érzelem. Megtartva szeretetét a finnek iránt, nagybátyám felemlíti, hogy nincsen a finnekben elegendő veszélyérzet a világháború közelgő rémének felismeréséhez (bár, mint láttuk, a hadsereg vezetői csendben bizony alaposan felkészítették a hadképes lakosságot egy szárazföldi szovjet támadás elleni sikeres harci taktikára). Panaszolja, hogy Németországgal kapcsolatban még értelmes és tájékozott finneknek is vannak illúzióik, és Közép-Európa tragikus kilátásait végképp nem érzékelik. Kedves finn-lapp íróbarátjáról, Arvi Järventausról írja, hogy Suomiban „a roppant gyér számú férfiak közé tartozott, akik már esztendőkkal ezelőtt tisztán látták a germán imperializmus céljait és útjait. Mintha Japánban volnék, nem Európában” – Kodolányi többször

sóhajtott fel így Suomiban dicsérőleg, lelki békéjének forrásaként – de a külpolitikában ezt a szűk látókört végzetesnek tekinti. Észreveszi azt is, hogy vidéken, talán a modernizáció első fázisának tüneteként, kevés gyermek születik, és kevés a házasság is.

Utolsó finn évében leírja, hogy a finn nyugalom és higgadt derű néha bizony hűvösséggel jár, s emögött ott rejtőzhet a pogány életerő elfojtása és a személyes feszültségek protestáns elhallgatása. A mentalitás előnyeit és hátrányait számba véve, megállapítja, hogy ez a módszerességen, kitartáson alapuló kultúra zavarba jön, ha egy helyzetben váratlan konfigurációk lépnek fel.

„*A finn egy esztendeig sem tudna országot fenntartani azon a pokoli földrajzi ponton, ahová mi magyarok telepedtünk. Az [...] erőknél abban a kavargásában csak olyan nép nem szédül meg, amelynek fantáziája van, [...] s amelynek logikája lóugrás szerint is tud lépni*” írja 1938-ban. S még korábban egy szinte tragikus kettősséget figyel meg a finn lélekben: a derűs önbizalom mélyén rendíthetetlen pesszimizmus húzódik meg.

Aztán a németek és a szovjetek lerohanják Lengyelországot 1939 szeptemberében, majd következik a szovjet–finn háború, s a balti államok sorsa is megpecsételődik. Utazni Északra többé nem lehet, de Kodolányi Jánosban tovább él a finn élmény, összegyűjtött finn naplóit új kötetben, *Suomi* címmel, 1942 nyarán újra kiadja, és második Árpád-kori regényciklusán is tovább dolgozik, mint mindig 1936 óta. Hét év múltán, 1943-ban ér drámaian véget Kodolányi János életében ez a kettős, finn–Árpád-kori korszak. Meglehet, összefügg ez a hirtelen törés a szövetségesek itáliai partraszállásának kudarcával. Nagybátyám felismeri, hogy hiába Kállay Miklós miniszterelnök erőfeszítései, a német megszállást nem fogja megúszni az ország – s azt is, hogy szovjet érdekszférába fog kerülni Magyarország.

Feneketlen kétségbeesés lesz úrrá rajta, és a babiloni birodalmak bukásának forrásait, tudományos irodalmát kezdi tanulmányozni. 1943-ban írja meg *Zárt tárgyalás* című drámáját, melyben egy álombéli statáriális törvényszéken egy náci és egy szovjet katonai egyenruhás ügyész vádolja őt azonos ideológiai bűnökkel – és a liberális bíró nem menti őt fel. Ez a dráma, amelyet 1990-ig indexre tesznek Magyarországon, végzetesen megpecsételi 1945 utáni sorsát. 1947-ben bezárul előtte a publikálás lehetősége, de előtte, 47-ben még megjelenik *Vízöntő* című regénye, egy ezoterikus, szatirikus mese, két babiloni városállam (nyilván Németország és a Szovjetunió) világpusztító háborújáról – de hamarosan elkobozzák a könyv fellelhető példányait.

Akarattyan nyolc éven át nélkülözve és betegen, szüntelenül ír, vagy új könyveihez olvas forrásokat. A *Vízöntő* folytatásaként Gilga-

mes, a Bika-korszak történetét, az *Új ég, új földben*. Majd munkásságának újabb csúcscsaira érve a Biblia felé fordul, és megírja terjedelmileg is hasonlóan hatalmas Jézus- és Mózes-könyveit. Várkonyi Nándornak elismerőleg ír ezekben az években Thomas Mann és Mika Waltari hasonló vállalkozásairól – nem kérdés, hogy az ő könyvei melléjük kívánkoznak, az ő európai polcukra, és talán túl is tesznek rajtuk spirituális és ezoterikus mondandójukban. (A Mózes-könyv a hatvanas években Németországban is megjelent.)

Kodolányi János valóban egyike köztünk a keveseknek, aki elmondhatta: beteljesítette küldetését. Szeretett Suomiját mindig megtartotta szívében. Budapest ostroma után első életjelét, egy levelet, Maila Talviónak, a finn politika és irodalom nagyasszonyának küldte. Rajongással és vágyakozással említi fel emlékezéseiben, leveleiben a csodálatos időket, amelyeket az ő és férje művészeti szalonjában töltött, Helsinkiben.

(A 2017-es finn államalapítási centenáriumra készült, a Nap Kiadónál megjelenő finn–magyar kétnyelvű Suomi-kiadás rövidített előszava.)

KÖRÜLÁLLÁSOK

Németh László Kossuth-díja 1957-ben

Füzi László

1.

A Kossuth-díjakat a hagyományokhoz híven 1957-ben is március tizenötödikén adták át. A díjat az 1848-as forradalom századik évfordulójára alapították, a díj elnevezése is erre utal, s a kezdetekkor a szellemi és a művészeti élet képviselői mellett még '57-ben is kitüntettek vele munkásokat, földműveseket, brigádokat is, így a díjazottak száma nagyobb volt a ma szokásosnál. 1957-ben mintegy hatvanan kapták meg ezt a díjat, az akkor kitüntetettek közül inkább a művészek és a tudósok nevét ismerjük. Az '56-os forradalmat és annak eltiprását követően először került sor ekkor Kossuth-díjak adományozására, így a közvélemény a szokásosnál is jobban figyelte, hogy az új helyzetben kik kapják meg a díjakat, s akik megkapják, hogyan fogadják.

Íme, pár akkor kitüntetett tudós és művész neve: Ádám Jenő zeneszerző, Borsos Miklós szobrászművész, Fodor József író, Fülep Lajos művészettörténész, Haynal Imre orvosprofesszor, Heltai Jenő író, Kiss Manyi színművész, Kodály Zoltán zeneszerző (ő nagydíjat kapott), Lakatos Gabriella balettművész, Medgyessy Ferenc szobrászművész, Molnár Antal zenetörténész, Németh László író, Sulyok Mária színművész, Szabó Lőrinc költő, Tímár József színművész. Az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy ekkor kapott Kossuth-díjat Potzner Frigyes tengerészkapitány is.

A felsorolásból jól láthatóan az 1956. november 4-ét követően a szovjet erők által hatalomba helyezett kormány arra törekedett, hogy a számára elfogadható legszélesebb körből válassza ki a díjazottakat, rájuk helyezve annak felelősségét, hogy az adott történelmi pillanatban elfogadják-e a díjat – noha tudjuk, hogy a választás lehetősége akkor nem állt fenn. A díjak átadása után a legnagyobb vitát Németh László kitüntetése váltotta ki, sok más ok mellett feltehetően azért is, mert Németh önmaga világán belül is kielezte a Kossuth-díj elfogadásának vagy el nem fogadásának kérdését, s ezt kivetítette a külső világra is. Némethet, mint mindig, erősen foglalkoztatta tevékenységének megítélése, azt, hogy 1956 őszén után fokozottan jelentkezett nála, nyilvánvalóan nem kell indokolni.

1956 Németh László életútjának fontos, gondolkodásának számos jellemzőjét középpontba állító pillanata volt. Október legvégén tért vissza Budapestre, azt megelőzően Szigligeten tartózkodott, úton Pestre Sajkodot is érintette. Azt a pár napot, amennyi a forradalomból még hátra volt, vele kapcsolatban villanófényben látjuk, írásai révén szereplője volt a forradalomnak, sokakkal tárgyalt, találkozott, így akkori tevékenysége kapcsán a forradalom alapvető kérdései is felszínre kerülnek. Ehhez képest a Kossuth-díj neki ítélése 1957-ben, s Némethnek az ehhez való viszonyulása kevésbé fontos jelenség, még akkor is, ha ez a történelem is szükségszerűen tartalmaz politikai jelentőségű mozzanatokat. S akkor is, ha Németh gondolkodása, gondolkodásának karaktere ebben a történelemben is pontosan megmutatkozik. Mindaz, ami a Kossuth-díj körül akkor és Németh körül történt, 1956-ból következett, ám az, ami a mai napig élte ezt a kérdést, számos esetben történelmietlenül, a későbbi nézőpontokból következik.

2.

Németh László 1956. november 4-ét követően rövidesen vidékre utazott. A karácsonyt Budapesten töltötte, családtagjaival, de már csónka családban. Magda lánya és annak férje, Némethy László novemberben Nyugatra távoztak. 1957. január elsején már a balatonfüredi szívkórházból írt levelet Tamási Áronnak. Elvonulását betegségével magyarázta, *„230-as vérnyomással érkeztem, s a kezdődő szívelégtelenség tüneteivel”* – írta a levélben. Nyilvánvaló, hogy erre az útra más okok miatt is szüksége volt. A homály metaforája is megmutatkozhatott előtte, dolgozott benne a háttérbe húzódás és a menekülés ösztöne is, nyilván már ekkor felmerült benne Magdáék Füredhez közeli, sajkodi házának használata is. Itt, Füreden, a szívkórházban nézett szembe a maga novemberi szerepvállalásával. *„Nem volt érdemes csinálni, özszeroppanni, s főként nem volt érdemes betegen annak a néhány cikknek a megírására visszarohanni, aminek ez lett az eredménye. – Mert hogy én senkivel nem tárgyaltam, senkit nem is láttam, s engem sem akart senki látni: azt mondanom sem kell”* – írta a levélben. Nem korábbi magatartásának megtagadása volt ez, inkább a kiüresedés jele, az emberi törekvések és a történelem ütközéséből levonható egyik végzetes következtetés érvényesítése. Egy-egy nagyobb vagy intenzíven megélt élet- és pályaszakasz után Némethnél kiüresedések, majd az újabb töltekezések következtek, nála így alakult egy újabb pályaszakasz.

Bár Németh vidéken, betegsége miatt kórházban tartózkodott, leveleit még februárban, s olykor márciusban is Füredről, a szívkórházból postázta, a szellemi és politikai élet történéseitől nem tudta elzárni

magát, még akkor sem, ha a legtöbb kezdeményezéstől elzárkózott. A szemlélő azt hihetné, hogy elfordult a külső világtól, de nem így történt, érzékelt a politikai világban és a szellemi világban zajló folyamatokat is. Vannak arra utaló jelek, hogy új korszakra készült, például Gandhi munkáit olvasta, Tóth Lászlónak felvetette, hogy a *Kiskunság*-nak *Sajkodi levelek* címmel írna, ezzel formát is adott volna kezdődő sajkodi korszakának. Későbbi nagy tanulmányciklusa ehhez hasonló címet visel majd, de ezek akkor még csak csírák, elképzelések voltak, körülötte az kavargott, ami 1956-ban kezdődött el.

Ebbe az örvénylésbe került bele a Kossuth-díj ügye is. Az 1957. január elsején Tamási Áronnak írott levélben megjegyezte, a felesége, Ella azt olvasta, hogy a Kossuth-díj jelölőbizottságába akarják bevenni. Basch Lóránt hosszú levélben méltatta az *Égető Esztert*, Németh erre a levélre válaszolva írta a következőket 1957. február 13-án: *„A Kossuth-díj, az az érzésem, elkerül mégis. Megint az ellenségeim fognak megmenteni tőle; ebbe az egybe talán elfogadják az Írószövetség álláspontját, az idén ne adjanak ki díjakat. (Ezt ugyanis egyik utolsó ülésén a Szövetség még elhatározta.) Remélhetem tehát, hogy nem kapom meg a kitüntetést – tudod, hogy nemcsak ennek, mindenféle díjnak ellensége vagyok. Ha azonban kész helyzet elé állítanak, nem utasítom vissza; vakmerő dolog volna, s úgy érzem, bármennyire is kívánja mindenki, hogy valami nyakszegő dolgot kövessék el; az én kötelességem most, hogy egy-két műveimet még befejezzem.”* Ezt az utalást ne az ürügy kereséseként értelmezzük, Némethben erősen élt a saját műve megteremtése iránti igény, mély elkötelezettséget érzett azért, hogy mindazt, amit meg tud alkotni, valóban létre is hozza. Ugyanezen a napon Veres Péternek írta: *„Nem, én nagyon örülök neki, ha nem kapom meg [a Kossuth-díjról beszél most is – F. L.], de a viszszautasítást sem előre, sem utólag nem vállalom; odaadom valami közcélra, s zsebre teszem, amit a kortársak mondanak.”*

A történések ismertek, Németh Lászlónak az *Égető Eszter* és a *Galilei* című munkái elismeréseként odaitélték a Kossuth-díjat, ő ezt nem utasította vissza, de személyesen nem vette át. Németh betegségére hivatkozva felesége jelezte, hogy férje bár felutazik Budapestre, de az ünnepségen nem tud részt venni. Az író az átadás időpontjában Judit lánya lakásán volt, hogy ne találhassák meg, még később sem tartózkodtak otthon, Németh tartott a retorzióktól. Távollétét magyarázandó rövid protokolláris levelet írt Kállai Gyulának (aki akkor művelődésügyi miniszter volt), s még március 14-én levélben tájékoztatta Basch Lórántot, hogy a díjjal járó pénzösszeget, ötvenezer forintot ügyvédi letétbe helyezi nála. *„Ismered anyagi ügyeimet; tudod, hogy könyveim megjelenése olyan jövedelmet biztosított az elmúlt esztendőben, hogy nem tartanám illőnek, ha Kossuth-díjamat a magam céljára használnám fel. Hosszas gondolkodás*

után úgy döntöttem, hogy annak a városnak juttatom vissza, amelynek szerető oltalmában megjutalmazott munkáim keletkeztek.” Németh egyébként más pénzösszeget is tartott Basch Lórántnál, azzal az üldözöttek családtagjait támogatták. Döntéséről, arról, hogy a pénzösszeget a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnáziumnak ajánlja fel, március 16-án írott levelében volt tanártársát, Sipka Sándornét tájékoztatta.

Nyitott a kérdés, az adott hatalom miért tüntette ki Németh Lászlót. A döntésről, a díjazás körüli esetleges vitákról, egyáltalán a döntés mechanizmusáról semmiféle ismeretünk nincs, ezért minden, amit ezzel kapcsolatosan mondhatunk, a feltételezések körébe tartozik. Egyrészt nyilvánvalónak tűnik, hogy az önmaga legalizálásának lehetőségeit kereső új hatalom az adott pillanatban valamiféle egységet akart demonstrálni – később ez már nem lesz így –, nyilvánvalóan ezzel magyarázható, hogy a nagydíjjal Kodály Zoltánt tüntették ki. Nyilvánvaló az is, hogy amikor számos, a kemény ötvenes években a partvonalon kívülre került alkotót díjaztak, ezzel feltehetően a maguk nyitottságát szerették volna megmutatni. Elképzelhető, hogy már ekkor működött az ún. népi tábor megbontásának szándéka, de ez csak a két évvel későbbi nevezetes pártállásfoglalásban csúcsonyul majd ki. Leginkább arra gondolhatunk, hogy Németh 1956-os megnyilvánulásaiban találhattak olyan mozzanatot, amibe belekapaszkodva felé fordulhattak.

Ahhoz, hogy ezt a mozzanatot megtalálhassuk, át kell tekintenünk Németh László ún. ötvenhatos tevékenységét.

3.

Említettem már, hogy Németh október 30-án érkezett vissza Budapestre. Az, hogy megkésve, mintegy hetes késéssel került az események forgatagába, véletlen, de megfelel a történések általános ritmusának. Standeisky Éva ír arról, hogy az írók közül kezdetben a reformer kommunista írók álltak és tevékenykedtek a forradalom eseményeinek középpontjában. A „népiek” körülbelül egy hét eltelte után kerültek ebbe a körbe. Németh a Pesten eltöltött napok kapcsán reggeltől estig tartó gyaloglásokról írt, ami a tömegközlekedés leállása miatt közös élmény volt, úgy érezte, mintha a hajdani szárszói tanácskozás léggömbre éledt volna újra.

A rendelkezésre álló forrásokat áttekintve elmondhatjuk, hogy 1956. október végének pár napja, s különösen az első november eleji napok ugyanazt jelentették Németh László számára, természetesen az idő rövidsége által behatároltan, mint amit a *Tanu* elindításának, vagy a szárszói beszédnek a pillanata: a cselekvést, az őt uraló eszme, pon-

tosabban a nyílt politikai gondolat elkiáltását. Kortársai közül többen is megjegyezték, Németh ekkor mintha a maga fiatalságához tért volna vissza. A félelem és az aggodalom az összetevője, mégpedig csak az egyik összetevője volt mindannak, ami gondolkodásában ekkor kibontakozott. A másik összetevő a mámor volt. 1956 népmozgalmában ő a kezdetektől a nemzet erkölcsi felemelkedését látta, *Emelkedő nemzet* című írásában ezt pontosan meg is fogalmazta: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom, voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzártságban élő elfeledett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap fel, mint kortársai közül. De hogy a nemzet gyötrésben, megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukban így megszerveződhetnek, a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványja meghaladta nem reményemet, de képzeletemet is.”

Napokról volt szó, aggodalmaktól kísért mámorban eltöltött napokról, ráadásul még beteg is volt, ahogy írta: „be akartam zárkózni... de a bezárkózásból nem lett semmi, az emberek jöttek, meséltek, magukkal vittek, magyaráztak, volt olyan is, aki megcsókolt; közben vörös ködben forgott a fejem; belül az elmondandók láza, kívül az egy zsongásba folyó emberhang, telefoncsöngés, utcai nesz. Ebben a néhány napban igen rosszul voltam; egypárszor (a gutaiütésre gondolva) igen magas vérnyomásértékeket mértem, s utolsó cikkemet már törülközőbe pólyált fejjel, egy karosszékbe dőlten, másoknak diktáltam.”

Az október 30-án Budapestre visszatérő Németh Lászlónak a forradalom alatt három újságcikke jelent meg, *Emelkedő nemzet* (Irodalmi Újság, 1956. november 2.), *Pártok és egység* (Új Magyarország, 1956. november 2.), *Nemzet és író* (Igazság, 1956. november 3.). Ezek az írásokon kívül megőrződött egy verstöredéke, megőrződött, s csak 2011-ben jelent meg *A magyar forradalomról* című, töredékben maradt elemzése, ezt 1956. november 12. után, egyik barátja nyaralójába húzódva írta. Ránk maradt egy novemberi jegyzete és kézirat-töredéke, s mindenképpen idetartozik az 1956. november 26-án Tamási Áronnak írott összefoglaló jellegű levele, ebben a november végére kialakult helyzet elemzését a korábbi töredékhez hasonlóan foglalta össze.

Mindabból, amit Németh ekkori gondolkodásából rekonstruálni lehet, nyilvánvalónak tűnik, hogy ragaszkodott korábban, még a harmincas években kialakított gondolati rendszeréhez, s ennek megfelelően elsősorban azokkal kereste a kapcsolatot, akikhez évtizedes baráti-irodalmi-politikai szálak fűzték. Ennek tudható be, hogy Bibó István szerint már október 30-án délelőtt ott volt Illyés Gyula lakásán, ahol a Parasztpárt újjáalakulásáról döntöttek. Illyésen, Bibón, Németh Lászlón kívül még Veres Péter, Jócsik Lajos, S. Szabó Ferenc volt ott, 31-én

délután pedig a megtartott alakuló gyűlésen másokkal együtt Némethet a párt szellemi irányító testületének tagjává választották a Mezőgazdasági Múzeumban. Az viszont, hogy éppen Németh László volt az, aki javasolta, hogy a magát a Rákosi-rendszer hatalomra jutásáig kompromittált párt a Parasztpárt helyett a Petőfi-párt nevet vegye fel, jelzi azt, hogy ezekben a rendkívüli jelentőségű napokban roppant erős megújulási készség is dolgozott benne. Kapcsolatban állt az irodalmi és a politikai élet szereplőivel, az utópiák iránt elkötelezett Németh Lászlót a reáliák iránti elkötelezettség jellemezte. A *Magam helyett* jelzett folytatásában írta le, hogy november 3-án Illyés Gyula hívta fel, idézem: *„...beszélt Bibóval, ő jobban ért az ilyesmihez, kizártnak tartja, hogy az oroszok beavatkozzanak. Este Borsostól jött bizakodó telefon. Ott volt a Parlamentben, amikor a küldöttség a fegyverszünet megkötésére az orosz főhadiszállásra indult. – Na most már, ha Bibó és Borsos ezt mondja, akkor biztos, hogy bejönnek – mondtam mosolyogva –, Bibó ugyanis a legkikezdetlenebb logikával állított fel prognózisokat – amelyek biztos be is váltak volna, ha a történelem éppoly logikus, mint ő, így azonban inkább arra mutattak, hogy mi nem következik be; Borsos pedig a képtelen híreivel élő bizonyítéka volt, hogy a művészi és politikai erő mennyire nem járnak karöltve”.*

Az adott társadalmi körülményekkel való számvetést, ugyanakkor pedig korábbi felfogásához való ragaszkodását is jelezte, hogy Németh nem akart a szocializmustól elfordulni. A sokszor utópista gondolkodónak nevezett Németh 1956 októberében-novemberében nagyon is realista volt. *Pártok és egység* című, már említett cikkében meggondolásra ajánlotta: *„... Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp szocialista állammá lett. Ezt a helyzetet a régi rend lerombolásának a vágyában számba nem venni olyan óriási botlás lenne, amilyen a kommunistáké volt, akik a magyar gazdasági élet, főként a mezőgazdaság valóságos állapotát, magasabb fejlettségét számba nem véve, oda rombolták, ahol az orosz állt az októberi forradalom előtt, csak hogy a lenini menetrend szerint láthassanak a felépítéséhez. Intézkedéseinkben a mostani állapotokból kell kiindulni, eltökélve, hogy ami vívmány, vagy kis változtatással vívmánnyá alakítható, azt megtartsuk, s megfelelő irányban továbbfejlesszük”.*

Ez a szocialista berendezkedés természetesen más lett volna, mint amilyen volt Rákosi Mátyás uralkodása idején. Németh többpártrendszert képzelt el, de olyan többpártrendszert, amelynek a pártjai elfogadnák az ún. „szocialista deklarációt” – azaz hitet tennének *„a szocializmus néhány nagy elve mellett, mint a gyárak állami kézben tartása, bizonyos alacsony (25–40?) holdszám fölötti birtokok vissza nem adása mellett”.* *„Egy ilyen nyilatkozattal – írta –, amely, úgy érzem, a pártok és az ország akarátát fejeznék ki, pillanatnyi hasznán túl történelmi jelentőségű forma is jönne létre; a néhány nagy, közös alapvetően álló többpártrendszer, amely*

az egységes eszmei alapon álló társadalmi rendszerek határozottságát a parlamentáris rendszer rugalmasságával egyesítené.”

Ebben a gondolatsorban minden kétségen kívül ott volt a félelem attól, hogy a „szocialista táborból” való kilépés véres áldozatokkal járhat, mint ahogyan járt is, de talán még erősebben ott volt benne Némethnek az a meggyőződése, hogy a kis népek csak a rájuk jellemző sajátosságokkal léphetnek be a történelembe, s ebben a formulában éppen ezeknek a megőrzésére láthatott lehetőséget. Mindezekelőtt azonban ott volt benne az a *Tanu* idején kifejtett elgondolás, amely a tervgazdaságot a vállalkozás szabadságával kapcsolta volna össze. Ugyancsak a távlatos gondolkodás jegyében javasolta – a semlegességi nyilatkozat meghallgatásának pillanatában – egy új szövetségi kapcsolatrendszer kialakításának szükségességét is. *„Ki nem helyesli, hogy a magyarság semmiféle hatalmi csoportosulásban részt ne vegyen?”* – kérdezte, s a kérdéshez rögtön hozzá is tette: *„Azonban épp ezzel önkéntelen kapcsolatba kerültünk az államoknak azzal az egyre növvő, semlegességre törekvő tömbjével, amelyek között véleményem szerint a helyünk is van. Lengyelországra, a szabadság felé haladó Duna-népekre, a színes nemzetek világára gondolok”*. Ez a gondolat is a harmadik utas koncepcióban és a tejtestvérek-gondolatkörben gyökerezett, ám 1945-öt követően kibővült, s ahogy az idézetből is láthatjuk, egyre nagyobb teret kaptak benne azok a népek, amelyek nemzeti függetlenségüket csak 1945 után vívták ki.

A magyarság társadalmi berendezkedéséről, kapcsolatrendszeréről kialakított koncepciója 1956 napjaiban nem teljesezhetett ki, ám töredékesen felszínre került elemei mutatják, hogy még ebben a formájában is összevethető a harmincas és negyvenes évek elején kialakított nézeteivel.

November 4. után az utópista gondolkodónak gondolt Németh László hideg fejjel, pontosan fogalmazott. Politikai elemzőkészségének jó példája az, ahogy a Kádár-kormány hatalomra kerülésének körülményeit és első intézkedéseit elemezte. *„Miniszterelnökségének természetesen volt két végzetes születési hibája. Az egyik: vállalnia kellett, hogy ő hívta be a szovjet csapatokat – s ő tapostatta le azt a nemzet szívét olyan gyorsan s oly meglepő erővel ellepő bizakodást. Különös, de tán ez volt kormányelnökségének kisebb fogyatkozása: már azért is, mert ha igaz lett volna, akkor sem hitte volna el senki sem. Az oroszoknak ahhoz, hogy bejöjjenek, nem volt szükségük Kádár János hívására – s ha nem tartották volna célszerűnek a beavatkozást, nem avatkoztak volna be. ... A végzetesebb hiba – véleményem szerint – az volt, hogy a beavatkozás s önmaga létének igazolására vállalnia kellett, hogy Magyarországon ellenforradalom volt.”* Leírta, hogy az akkori egy-két hétben is a Kádár-kormány miképpen mozdult el kezdetben meghirdetett céljaitól, s hogy ezek az elmozdulások a szabadságot csorbították meg.

Még novemberben *Feljegyzést* készített a kialakult helyzetről. A *Feljegyzésben* cáfolta a Kádár-kormány érvrendszerét, s újságcikkeihez hasonlóan ismét leszögezte: „*Voltak közöttünk, akik féltek tőle, hogy a magyar nép, ha a nyomás alól fölszabadul, iszonyú bosszút áll elnyomóin. Ennek azonban, ha a forradalom egészét nézzük, épp az ellenkezője történt: a magyar forradalom csodálatosan mérsékelt, sőt nagylelkű volt – a megbántottak is megbocsátást és összefogást hirdettek.*” „*Az a félelem sem igazolódott be – hogy a magyar forradalom ellenforradalom felé tolódik. A magyar munkásság, értelmiség, diákság – egy szálíg szocialista; a magyar sajtó megjelent számai fennmaradnak: egyetlen olyan cikk sem jelent meg benne, amely a kapitalizmus, s nem a nagy, de középbirtok visszaállítására csak célozni mert volna. Ha a beavatkozás csak két-három napot késik, az összes magyar pártok közös nyilatkozatban szögezték volna le a szocializmus vívmányaihoz ragaszkodásukat*”. Ezt követően a történetekkel szembesítette a Kádár-kormány ígéreteit, leszögezve: „*A magyar nép, a történetek után természetesen nem bízik ezekben az ígéretekben. Azt hiszi, ezek csak megnyugtatóra szolgálnak, ami után megkezdődik a régi szíjak meghúzása s a nemzet legjobbainak a kiemelése. – Ha tehát a kormány ígéreteinek hitelt akar nyerni – beváltásukat nemzetközi ellenőrzés alá kell helyezni.*”

A politikai elemzés élességét nyilvánvalóan az elemzés célja határozta meg. November 4-ét követően, az alapvonásokon túl, még nem lehetett pontosan ismerni Kádárék célját, vagy legalábbis kérdéses volt, hogy lehet-e tárgyalni velük, elvi alapvetése mellett Németh ezért hagyta nyitva a Kádárékkal való tárgyalás lehetőségét. Az akkori időszak jellemzésére csupán a máig Angliában élő Gömöri György szavait idézem, aki 1956. november 4. után társaival azért ment Nyugatra, hogy nemzetközi diákmozgalmat szervezzenek a Kádár-rendszer ellen. „*Mivel a bizottság küldött, feltehetően vissza is várt bennünket, a határ még eléggé átjárható volt, s mi úgy gondoltuk, feladataink elvégzése után vissza tudunk még menni Magyarországra, ahol a munkástanácsok tárgyaltak Kádárékkal, hamarosan általános sztrájkot indítottak, tehát valamiféle illuzórikus reménye maradt még a forradalom híveinek a Kádár-kormányval való politikai kompromisszumra.*” Némethben is élhetett a remény a Kádárékkal való általános tárgyalásra, nyilván ezért is futott neki többször a kádári berendezkedés elemzésének, s ezért igyekezett tagolt kép kialakítására. Látta, hogy különbözni akar Rákositól, de látta azt is, hogy Kádár szerepvállalásának körülményei ezt lehetetlenné teszik.

A Tamási Áronnak írott levelében az írók magatartásával, kívánatos passzivitásukkal kapcsolatos véleményét fogalmazta meg. „*Kétségtelen, hogy a Kádár-kormány vállalta, hogy ő hozta be az oroszokat, olyan percben, amikor a nyugalom teljesen helyreállt. Ez lehetetlenné teszi, hogy*

támogassuk” – írta. Az Írószövetségnek is a hallgatást javasolta, óvott attól, hogy túlzottan higgyenek az írók presztízseben, az adott körülmények között nem javasolta a Petőfi Párt pártként való működésének megőrzését. Láttuk, a Kádár-kormány támogatását nem tudta elképzelni, de külön megjegyzést is tett ezzel kapcsolatban: „Az oroszokat nem hívta be, azok rakták oda, s ha nem akarta egy Rákosi-kormánynak átengedni az országot, vállalnia kellett a hatalmat. Azóta is adja, golyószóróval a hátában, a kacsintó jeleket; nyilvánvaló például, hogy nem szovjet, hanem jugoszláv politikát próbál folytatni, ami miatt, ha meg nem tér, el is kergetik előbb-utóbb. Ha románok vagy csehek lennénk, rögtön tudnánk, milyen álláspontot kell elfoglalni egy ilyen kormányral szemben: mennyire támadni, szorongatni, s mennyire pajzsul használni sötétebb erőkkel szemben.”

1956. november 4-ét követően Németh László még jó ideig Pesten maradt. Vekerdi László írta erről az időszakról: „November 4-én hajnalban, a kezdődő ágyútűzben kicsúszott házuk kapuján. Most már három leánya volt férjénél, s így hol Magdáék Karolina úti lakásában, hol Juditéknél a Malinovszkij fasorban, hol Gigiéknél Zuglóban húzhatta meg magát. Néhány barátjánál, tanítványánál is töltött egy-két éjszakát s napot. Nagy távolságokat gyalogolt be a romos, s időnként géppisztolyorozatoktól szaggatott budapesti utcákon. ... Ez volt talán élete leg-‘Móriczibb’ periódusa, történetek s anekdoták láncába fűzte a múltat, s kedvvel figyelte a sokféle embert, akivel bolyongása összehozta”. Zaklatott állapota, s a hírek, információk gyűjtésének kényszere is az állandó mozgásra készíthette. Polcz Alaine írta le, hogy egy, a lakásukon lezajlott beszélgetés során Németh javasolta: „úgy tiltakozzunk a forradalom leverése ellen, hogy minden második nap egy író öngyilkos lesz. Ő kezdi a sort.” Nyilvánvalóan az általa annyiszor említett öngyilkosság gondolata jelentkezett itt, a korábbiól eltérő formában, teszem hozzá Polcz Alaine mondataihoz.

4.

Láttuk, Németh László 1956 novemberében, a forradalom napjai alatt s azt követően a maga világából kinövő, ugyanakkor alapos helyzet-elemzésen alapuló elképzeléseket fogalmazott meg. A november első napjaiban írott cikkei megjelentek, azonban írásainak másik része hosszú évtizedekre kéziratban maradt, s valóban csak a kései utókor ismerhette meg azokat. Nem tudjuk, hogy a hatalmon lévők mennyire ismerték Németh ’56-os írásait s magatartását. Feltehető, hogy kéziratosa elemzéseit és leveleit nem ismerték, gondolkodásáról és magatartásáról azonban biztos ismerettel bírhattak, hiszen Németh közszereplő volt, az irodalom világában elhangzó mondatait a beszél-

getések résztvevői bizonyára újabb és újabb körökben ismertették. Ezt feltételezve meglepő, hogy az 1956 végi és az 1957 eleji „visszhang” írásainak csupán egyetlen szövegét emelték ki, elismerő hangsúlyokkal, ez azonban minden bizonnyal érdekükben is állt. December 16-án a *Népszabadságban* a *Pártok és egység* című írásáról a következőket írták: *„Az egyik legbecsületesebb, az egyik legigazabb írás volt ez, amely akkor nyomdafestéket kapott. Váratlanul jött, sokak számára öröndetes meglepetésként.”* 1957. február 3-án a *Népszabadságban* a következő volt olvasható: *„Mert november 2-án, akkor, amikor igazán szükség lett volna arra, hogy az ellenforradalommal szemben hirdesse a szocializmust – az Irodalmi Újság nem tette ezt. Egyedül Németh László figyelmeztetett az ellenforradalmi árra, de az egész újság ebben a válságos időben egyetlen sort sem írt le a szocializmus mellett”.*

Láthatjuk, hogy Németh '56-os gondolkodásából egyetlen mozzanatot ragadta meg a kialakuló Kádár-rendszer embereinek az érdeklődését, s feltehetően ez magyarázza a Kossuth-díj odaítélését is: Németh szocializmus melletti állásfoglalása. Ez a szocializmus azonban nem a kommunisták diktatórikus rendszerének védelmére, hanem saját *minőségsszocializmusához* való ragaszkodását jelentette. Németh ugyanis főbb tételeiben az általa a harmincas években kifejtett gondolataihoz tért vissza, úgy, ahogyan cikkeinek történeti vonatkozásaiban a (kommunista álláspontot megfogalmazó Erdei Ferenc által kategorikusan elutasított) második szárszói beszédének egyes részeit „vette elő”. Láthatjuk azt is, Németh az 1956 utáni megkülönböztetéséért semmit nem tett, hacsak azt nem, hogy a forradalom időszakában gyakorlatilag ezt a harmincas években kialakított minőségsszocialista gondolkodását képviselte. Mindez azt jelenti, hogy '56 után Németh gondolkodásából egyetlen rövid pillanat erejéig arra figyeltek fel, amivel először a harmincas évek doktriner marxistái, majd pedig a hatvanas évektől a Magyarországon megvalósult szocializmus ideológusai vitatkoztak, azaz a politikai taktika az adott pillanatban hasznosította mindazt, amit hasznosíthatónak vélt.

Elszomorító, hogy 1956 történetének ez a gazdag vonulata is a kisserű taktikázások közepette halt el.

A KÖZÖS IHLET SZEMÉLYESSÉGE

Csoóri Sándor nemzetfelfogásáról

Gróh Gáspár

1.

„Ha a magyarság szellemi életének a természetrajzát boncolgatnánk, egy elszomorító jelenség leírásával kellene kezdenünk a beszámolót. Azzal, hogy minden tehetségünk – Zrínyitől Adyig, Bethlen Gábortól Széchenyin át Ilylyésig – egész életén keresztül a magyarság fönnmaradásával kínlódott” – írja talán legjellemzőbb írásában, az Egy nomád értelmiségiben Csoóri Sándor. A felismerés nem új: Vörösmarty ezt úgy mondta, hogy „keserveben annyi hű kebel / Szakadt meg a honért.”

E fátum Csoórit sem kímélte – pedig, bár talán már a kezdetekkor is kódolva volt sorsába-alkatába – pályája nem úgy indult, ami azt jelezte volna, hogy nem csak költő lesz, hanem a nemzeti gondolkodás egyik legfontosabb ébren tartójává, politikai képviselőjévé válik. Mégis, pályája derekától munkásságában és életében döntő szerepet kapott Széchenyi gondolata, miszerint: *„Mindig méltó feladat egy nemzetet megmenteni az emberiségnek.”* Így aztán, ahogyan Németh László írta Adyról, *„nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is”*. Csoóriról írt monográfiáját Görömbei András így kezdte: *„Fülep Lajosnak mondta el Ady, hogy úgy érzi magát, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Olyan ez a felelősségtudat, mint valami üldözési mánia. Egy percre sem lehet kitérni előle. Csoóri Sándor nemzeti felelősségtudata Adyéhoz fogható. Ezért él sokágú életet – állandó pergőtűzben.”*

Valóban: Csoóri szerepvállalása a magyarság mint nemzet védelmében az életmű és az élet első meghatározója. Ez a szerep túlnőtt irodalmon, halálakor barátai és ellenségei egyaránt „az utolsó nemzeti költő”-t búcsúztatták Csoóri Sándorban. A kifejezés a pályakezdő Déry Tibortól való, aki Adyval nemcsak egy költőt, hanem egy gondolkodásmódot is eltemetni gondolt. Valóban: a szabadságot és a nemzetek egybeforrását ígérő, de felsőbbrendűségi eszmékbe futó totális rendszereket szülő forradalmak küszöbén Ady romantikus gyökerű nemzetfogalma, a modernitásban is elemi erővel átélt magyarsága nem látszott folytathatónak. Ma pedig úgy tűnhet, hogy Csoórral a modern, de a posztmodern korban folytathatatlannak látszó nemzetelvűség búcsúzott. De bármennyire nem

divatosak ma, a nemzetek itt vannak, és látható, hogy az emberiség mai problémái a globális gondolkodás kizárólagossá tételével nem oldhatók meg: a nemzetfelettséghez kellene a nemzetek is.

Nemzeti sokféleképpen lehet valaki, a különbözőség gazdagságára a jövőben is szükségünk lesz. Másként volt magyar Vörösmarty, Petőfi és Arany, ahogyan Ady és Babits, Juhász Gyula és József Attila vagy Illyés Gyula, Juhász Ferenc és Nagy László, Csoóri Sándor és Nagy Gáspár. Nemzeti költőnek lenni nem líraelméleti fogalom, olyan szerep, ami nem feltétlenül versekben mutatkozik meg. Lényege a nemzeti sorssal való azonosulás, az ebből fakadó felelősség elvállalása, a nemzet kultúrájában megjelenő értékek egységes látomássá formálásának képessége. Ez az élményegyüttes szépprózában és esszében, de – Széchenyi módján – tárgyi alkotásokban vagy éppen politikában is kifejezhető. Így „nemzeti költő” Móricz Zsigmond és Németh László, vagy éppen pályája néhány szakaszában Mészöly Miklós és Bibó István, és annyian mások. Csoórinak ebben a közösségben természetes helye van: költészetével is, de még inkább szociográfiáival, esszéivel, filmjeivel, beszélgetéseivel, közéleti szerepvállalásával.

A *nemzeti költő* kifejezés többet és mást jelent, mint természetes jelenlétet a nemzeti nyelven alkotó költők, írók sorában. Tágabb értelemben ugyan minden, nemzete kultúrájához, identitásához kötődő, nyelven alkotó író és költő *nemzeti*. Még akkor is, ha nem a nemzet, a nemzethez tartozás élménye áll életműve középpontjában. De „*nemzeti költő*” csak az lehet, akinek számára a nemzeti közösséggel, történelemmel, sorsal való kapcsolat meghatározó erejű, az e közösséget nemzetté tevő „közös ihlet” életében és művében kiemelt szerepet kap, olykor még fontosabb is, mint egyéni-egyedi-személyes mondandója.

Életműve egészével Csoóri Sándor ilyen alkotó volt. Ez nem bezárkózás volt, nyitott és befogadó gondolkodása nem jelentette a nemzet határain túllátni képtelen beszűkültséget, a máshogyan gondolkodók és alkotók lebecsülését. Ellenkezőleg: ő is attól vált nemzeti költővé, hogy nemzetét egyetemes összefüggésekben, más kultúrák, más (nemzeti) sorsok rendszerében látta. Balassitól, Petőfitől Adyn át József Attiláig, Illyésig, Csoóriig a magyarság és az egyetemesség találkozásából születtek a nemzeti költők, valamennyien a nagyvilágra is figyelő érzékenységen keresztül lettek „nemzetiek”, nyitottságuk hívta elő és mélyítette el nemzeti érzékenységüket.

Csoórinak megadatott vagy rá méretett egy kor, melyben – a vele azonos értékeket valló alkotótársak, politikusok köréből kinőve – a nemzet öröklékét ébren tartó, szűkebb és tágabb közösség valóságos és jelképes hőse lett. Szerepe egyedülálló volt – de ő maga nem maradt egyedül. Olyan sorba állt, ahol már ott volt előtte Illyés Gyula,

Németh László, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, olyan társakkal, mint Sütő András, Dobos László, Kiss Ferenc, Czine Mihály, Görömbei András, Sára Sándor és annyian mások. Így volt rendjén: a nemzeti lelkiismeret ébrentartásához legfőképp nemzet kell, nélküle nem lehet, mert nincs honnan és hová kiemelkedni.

Csoóri elmagányosodása akkor kezdődött, amikor a vele, általa kiteljesedett szellemi áramlat és mozgalom céljához érni látszott. Az 1989-1990-es fordulat után szellemi pozíciója leértékelődött, az a küldetés, az az ellenállás, ami a diktatúra korában közösségteremtő erő, és így a maga módján hatalom volt, a demokratikus intézményrendszer keretei között okafogyottá vált. A többpártrendszerben az irodalom, és vele az írók közéleti szerepe rohamosan csökkent, már nem kellett átvállalniuk a politika feladatait. A többpártrendszerben a politika demokratizálódása, a nemzeti szempontokat gondolkodásukból szinte kiejtő nyugati szellemi áramlatok hatása, a globalizáció térnyerése nyomán Csoóri szabadság- és nemzetvédő harca is elvesztette korábbi szerepét: küldetését teljesítette – már nem volt mit kezdenie küldetésstudatával. Ezt részben tudomásul is vette, azt azonban nap mint nap érezte, és éreztették vele, hogy céljait csak formálisan érte el, a jogi-politikai szuverenitás nem jelentette a nemzet gondolkodásának szuverénvé válását, szellemi felszabadulását.

2.

Csoóri szellemi és közéleti szerepvállalásának modellje a diktatúra feltételei között alakult ki. Paraszti származása és a történelmi pillanat természetes módon tették baloldalivá, szinte kész helye volt a kései népi írói mozgalom közegében. Ebben a közegben ugyanolyan természetességgel élhette meg baloldaliságát, mint pályára lépése első pillanataiban, a rövidesen bemattult fényes szellők nemzedékében. De ez a közeg a szociális igazságtételt akkor is összekötötte a nemzet igazával, amikor erről csak nagyon halkan lehetett beszélni.

Történt ez akkor, amikor az egyre szigorodó diktatúra körülményei között a „népiek” írói és közéleti mozgástere egyre szűkült. A kommunista hatalomátvételtől villámgyorsan kifejlődött diktatúrában a népi baloldalisággal szerves egységet jelentő demokrata meggyőződés és nemzeti érdekvédelem 1956 forradalmában győzött. A visszatérő régi-új hatalom ezért olyannyira ellenfelének tekintette a népieket, hogy őket jelölte meg a forradalom (hivatalos szóhasználat szerint ellenforradalom) legfőbb okozóinak-bűnöseinek.

Csoóri baloldalisága, és az, hogy magában a forradalomban – részben generációs okokból – nem játszott közvetlen és kiemelkedő szere-

pet, a Kádár-rendszer szemében jó ajánlólevél volt: továbbéltek azok a vele kapcsolatos irodalompolitikai illúziók, hogy fölhasználható a rendszer legitimé tételében. Ez a reményük mindaddig megmaradt, amíg a hetvenes években Csoóri maga nem lázadt fel ellene – de valamennyire még azután is párbeszédképesnek tekintették. Elfogadhatatlanná akkor vált, amikor már nemcsak a nemzet önmagához való jogát követelte, hanem ezt a jogot egyetemes emberi jognak tekintve a társadalmi és a politikai demokráciát is beemelte követelése közé. Ami azt jelentette, hogy számára a nemzet nem a múlt, nem történelmi ereklye, hanem eleven, élő, emberi és kulturális közösség, a benne élők sorsközössége, amelyben élni a mindennapok feladata lett. Ezért minden társadalmi-politikai rendszer értékét, legitimitását az határozta meg számára, hogy képes-e a keretei között élő nemzet (vagy nemzetek) identitását megőrizve és erősítve szolgálni annak (azoknak) boldogulását. Erre a Kádár-rendszert és a többi létező, önkényuralmi szocializmusokat nem tartotta alkalmasnak. Sőt, hasonló okokból nem volt teljesen elégedett az 1989-90-es átalakulás után létrejött demokratikus rendszerrel sem, amely felszámolta ugyan a nemzeti érzést, gondolkodást akadályozó korlátokat – de ettől a demokrácia nem lett nemzetivé és nemzet sem demokratává.

A rendszerváltás rendszerének változásai során az ő élményalapú, érzelmi, ha úgy tetszik: lírai nemzetértelmezése sokat veszített mozgósító erejéből, de a megelőző évtizedekben az általa formált gondolatiság átfogóan beépült a mindennapokba – amit cáfolni látszott a 2004. december 5-i, a határon túli magyarok kettős állampolgársága ügyében tartott népszavazás érvénytelensége. De bármilyen érzelmi viharokat váltott ki a népszavazás kudarca, ma már látható: éppolyan mérföldkővé vált a határon túli magyarság egyenjogúsításának útján, mint az 1990-ben az MDF győzelmét követően a 15 millió magyarról szóló Antall József szavai: a nemzet határok fölötti egysége végképp a közbeszéd része lett. Ezt a ma teljesen természetes beszédmódot a legnagyobb hatással Csoóri hozta vissza a mindennapokba – már az 1970-es évektől. Így aztán amikor 2010-ben a politika jóvá tette az öt évvel korábbi vétket, abban az ő nemzetelvű gondolkodásának hatása jelent meg – bár ez a történelmi siker már nem kötődött közvetlenül és látványosan a személyéhez.

3.

Van tehát okunk arra, hogy elgondolkodjunk Csoóri Sándor nemzetfogalmának természetéről. *„A gondolkodás végső hitele nem a gondolatban van, valahol mélyebben: a közérzetben. A gondolat: zsoldos; az számít, hogy ki*

a gazdája. Az embernek az egész korhelyzetet kell szervezetében feldolgoznia, s az ebből kialakuló érzése az, ami igaz vagy hamis, s eldől egy szellem igazsága vagy hamissága. A legigazibb gondolatok: tévedések, s a legnagyobb szellemi tágasság: vakság, ha a közérzet alatta rosszul kever.” Ezek a mondatok Németh Lászlótól valók, Csoóri idézte őket egy tanulmányában. Nem mint egy gondolatmenet illusztrációját: Némethtel a maga meggyőződését fejt ki, s hogy ne értsük félre, így kommentálja: „A közérzet ugyanúgy Németh László-i kulcsszó, mint a szervesség... Az én szófejtésemben a stílussal egyenrangú képviselője az ember szellemi tevékenységének... A korok közérzete Németh László értelmezésében a korok pszichológiája. Kibogozása, fölfejtése nélkül a múlt nem eleven emlékezet” – írja. Valóban: Csoóri a nemzetet saját közérzetén keresztül értelmezi: eredetiségének ez az egyik titka. És képes arra, hogy amikor a magyarsággal, a magyar történelemmel, jelenidejének, sorsának aktuális tragikumával néz szembe, akkor valóban a nemzet közérzetét fejezze ki.

4.

Csoórit a hetvenes években rögzült magatartásformája alapján Vasy Géza „a nemzet rebellisé”-nek nevezte. Okkal: ekkoriban kapcsolódott össze Csoóri addig is meg-megvillanó rebellis hajlama a nemzet ügyével. Magyarsága korábban is fontos volt számára, mint magától értetődő, mindennapi valóság, és – ahogy József Attila írta – „közös ihlet”. A személyesen megszenvedett történelem szinte gyerekkével megtanította neki, hogy magyarnak lenni nem pusztán állapot, hanem állandó készenlétet követelő sors. Azt már később, másfajta szellemi élmények rögzítették benne, hogy még inkább e sors vállalása. Ezt a leckét úgy kellett megtanulnia, mint az anyanyelvet, aminek elsajátítása emberlétünk legnagyobb intellektuális teljesítménye, miközben nem is tudunk róla.

1944 és 1945 tragikus próbatétele a túlélés kétarcú élményét, a megszabadulást, az élet újraindításának feladatát adta. A gyerek Csoóri felnőtteknek is nehezen viselhető terhekkal indult útjára, a pápai diákévek nagyszerű közösségben, kiváló tanárok útmutatásával teltek. Okkal érezhette, hogy az új világ az ő világa lesz, és ebben, bár aligha gondolt rá akkor tudatosan, a nemzet is újjászülethet. Az indulás korszakának szociális felszabadulás élménye közvetlenül kapcsolódott a népi írók gondolatiságának egyik, Szabó Dezsőtől öntudatlanul örökölt téziséhez, miszerint a magyarság egyenlő a magyar paraszttal. Csoóri paraszti származásának ily módon különös szerepe lett nemzetfogalmának alakulásában: abban, ahogy a koalíciós években, a földosztás után, a békében végzett munka a jobb jövő reményé-

Országház, Pest. Ybl Miklós, 1865

vel biztatta, a háborúban megsemmisült régi rend helyén épülő demokrácia a magyarság történelmi sebeit is begyógyíthatja. (Ebből az életérzésből nőtték ki azok a versei, amelyeket utóbb akár gondolati, akár esztétikai okokból vállalhatatlannak tartott.) De ugyanez a sors hozta, hogy igen korán szembesült a nép részvétele nélkül népinek és demokráciának mondott rendszer, a hol kegyetlen, hol visszafogott diktatúra nép- (és ezzel nemzet-) ellenes valóságával.

A sokféle tragikus élmény a kezdetek ösztönös, naiv nemzeti érzésére épült. Arra, amit minden ember ajándékba kap azzal, hogy egy nemzetbe születik, annak nyelve az anyanyelve, annak a sorsa az ő egyéni útját is meghatározza. Ahogy írta: „*az, hogy magyar vagyok, olyan magától értetődő volt számomra, mint hogy a rigó: rigó, a ló: ló, a lengyel: lengyel, és így tovább.*” Ezt a naiv magyarságtudatot a Magyarországon átgázoló történelem különös kegyetlenséggel mélyítette el: a II. világháború Budapestet és a Dunántúl középső részeit, benne a szülőfalut, Zámolyt más vidékeknél is tragikusabb módon sújtotta. Csoórinak tizennégy-tizenöt évesen egy történelmi tragédia forgatagába kerülve olyan élményeket kellett elszen-

vednie félig gyerekfejjel, amelyek közösségi feldolgozása még akkor is generációk leckéje, ha rögvest el lehet kezdeni. Erre a pártállam nem adott lehetőséget, a történekből a rendszer csak a saját politikai és ideológiai érdekei szempontjából fontos elemeket használta-torzította. A kibeszéletlen tragédiából betokosodott, rossz időszakokban váladékozni kezdő, fájdalmas seb lett. Csoóri is csak évtizedekkel később kezdett e seb megtisztításához a Sára Sándorral készített *Pergőtűz* beszélgetéseiben, és nagyszabású esszéjében, *A magyar apokalipszisben*. Akkor már azt is látta, hogy a háború okozta sebekéhez mérhető trauma lett az elhallgatás is: összekapcsolódva más, ugyancsak kibeszélhetetlen sérülések (Trianon, málenkij robot, Rákosi-éra, 1956 vérbe fojtása stb.) néma viselésével.

A hallgatás és az elhallgatás kényszere a kommunista hatalom ideológiai alapvetésének része volt. 1956 után a nemzeti érzés és tudat fölszámolását, a nemzet szellemi megtörését a rendszer irányítói kiemelt feladatnak látták. Jó okuk volt rá: az őket elsöprő népharag nemzeti formában tört fel, a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a nemzeti hagyományok tiszteletben tartása a forradalom alapvető céljai közé tartozott. Ezért a hatalom kifejezett fenyegetést érzett mindabban, amiben a nemzeti érzés kifejeződött. Ez a nemzetellenesség egészen más volt, mint ami a szovjet államrezonba épült, proletár internacionalizmus fedőnevű nagyorosz nacionalizmusból következett, és amely jól megfér a keleti blokkon belüli, a szomszédos országok magyarellenességét alátámasztó kishatalmi nacionalizmusokkal. Utóbbiak a kommunista uralom legitimációs rendszerében találkoztak, a legszélsőségesebb nacionalizmus rémtetteivel szemben a magyar kommunista hatalom soha szót nem emelt – ezzel tovább bátorítva a mindenkori magyarellenességet és az erőszakos asszimilációs törekvéseket. Ezért mondta Csoóri, hogy „egyik szomszédos népnek sem volt ennyire nemzetietlen kormánya, mint a miénk”.

Az egyes rezsimek közt a nemzeti érzéshez való viszonyban nem volt mindig ekkora különbség. Csoóri indulásakor jóval kiegyenlítettebbek voltak az e kérdésben elfoglalt álláspontok. A negyvenes évek végén a magyar kommunisták a régiós átlaghoz hasonlóan törekedtek arra, hogy a nemzeti mozgalmakat az osztályharc keretei közé torzítva simítsák eszköztárukba, csak az általuk nemkívánatosnak gondolt és vadhajításnak tekintett elemeket (vagyis mindazt, amit nem sikerült szándékaiknak megfelelően átformálni) nyesegették. Nálunk ebbe a bűnös „burzsoá nacionalizmusnak” minősített kategóriába került a két háború közti időszak revíziós politikája: ezért Trianonról (következőképp az elszakított területek magyarságáról) szó sem eshetett.

A háború utáni nemzedékek, így a pályakezdő Csoóri számára ez egy ideig nem jelentett problémát (ahogyan a szegényparaszti szár-

mazás, a szociális igazságtétel hangzatos doktrínája átmenetileg elfedte előle a kommunista rendszer elfogadhatatlanságát). 1954-ben azonban egy íróküldöttséggel ő is eljutott Romániába, ahol először szembesült a határon túli magyarság magárahagyottságával, kiszolgáltatottságával. *„Nem értettem a helyzetet, de gondoltam – megint gyanútlanul keveredtem bele –, ennek utánanézek. Bevallom, én huszon-egynéhány éves koromban nem tudtam, hogy mi a helyzet akár Romániában, akár másutt. A pályatársaim, az igazi nagy írótlársak sem világosítottak föl engem. Hazajöttem, rögtön írtam egy négyoldalas levelet az Írószövetségnek, hogy hát ez nem lehet, a Magyar Írószövetségben egyetlen szó sem hangzik el arról, hogy mi van az erélyi magyar népességgel, mi van az erdélyi magyar irodalommal.”*

Rövidesen 1956 forradalma következett, egészen más kérdések kerültek előtérbe – de a magyar kisebbségek, a nemzeti sorskérdések ügyében kapott 1954-es oltás már dolgozott Csoóriban. (Jellemző, hogy még „forradalmi átnevelés” célzó kubai útja is ezt erősítette benne: az Egyesült Államok befolyása elleni felkelés nemzetformáló, nemzeti kohéziót teremtő jelentését inkább kiolvasta belőle, mint a moszkvai érdekek jegyében kibontakoztatandó „világforradalom” nagyszerűségét.)

5.

Csoórinak 1956 forradalma mindenekelőtt a nemzet általa megtapasztalt együtt mozdulását, történelemformáló erejét jelentette. Olyan átfogó élmény volt, amelynek feldolgozása élete végéig tartott. Ennek jegyében írta: „A hatalom félelmet kelteni nem csak erőszakkal képes, nemcsak börtönnel, de büntudatébresztéssel is.”

Más a magunk hibáival való szembenézés belülről fakadó, építő bátorsága, és más a hatalmi eszközökkel kikényszerített büntudat rombolása. Tudhatjuk: nemcsak az egyes ember, egy nemzet is hajlamos lehet arra, hogy rajta kívül álló körülmények miatt bekövetkezett balsorsa okozóját önmagában keresse. Könnyebben viselhető el az a csapás, amire van magyarázat, mint az, aminek nem tudjuk az okát. „Hajh, de bűneink miatt...” – sóhajt Kölcsey az erkölcsi megújulás reményében, mert hiszen mi más lehetne egy letiport nemzet újjászülésétének, önmagára ébredésének első lépése, mint az önvizsgálat. Ám a kommunista uralom, egy nemzetellenes rezsim (és a magyarság összeomlásában érdekelt szomszédok) gondolkodásában már valóságos vérvád lett a nemzet újratemtését célzó gyötrődésekből.

Csoóri pályája egészen tiltakozott a magyarság megbélyegzése ellen, de olykor akaratlanul is átvette a hivatalos történelemszemlélet néhány sugallatát. Nem behódolva, nem engedményként, hanem őszintén ke-

resve a megbékélés esélyeit. „Finnországban évtizedekkel ezelőtt alkotmányos törvényt hoztak: ahol tíz százalék svéd nyelvű lakos él, kétnyelvűek legyenek a főiratok. Kétnyelvűek az éttermekben, a gyufásdobozokon, a vécékben, a vonatokon. Pedig a svédek ugyanúgy hódítók s elnyomók voltak Finnországban, mint ahogy a magyar uralkodó osztály elnyomta a románokat, a szerbeket, a horvátokat, a szlovákokat. Mint ahogy elnyomta saját fajtájabeli szegényeit is.” A magyar elnyomásról szóló mondat akkoriban nem borzolta senki érzékenységét, a szöveg egészében a magyarság jogfosztása elleni tiltakozást jelentett. Ha valahol berzenkedtek ellene, az a hivatalosság körében lehetett: ott nyilvánvalóan a „nacionalista Csoóri” újabb, a proletár internacionalizmus eszméje elleni megnyilvánulásának tekinthették. Ez az idézet ugyanis abból a nagy ívű esszéjéből származik, amelyikben a hetvenes évek elején először tesz kísérletet a magyar szenvedéstörténet közép-európai távlatban történő, a térség tagoltságát értelmező, múltat és jelent összekötő vizsgálatára.

Évtizedekkel később, a nyilvánossághoz jutás más körülményei, jóval gazdagabb tudás és még több tapasztalat birtokában már másként fogalmazott. „Vannak nacionalista magyarok? Persze hogy vannak. Mint ahogyan vannak nacionalista franciák, szlovákok, törökök, oroszok, zsidók, arabok, kínaiak. De végre érdemes volna megvizsgálni, hogy míg a magyarok nacionalizmusa kétségbeejtő, tehetetlen, többnyire szóbeli nacionalizmus, a többieké viszont tevékeny. Sőt pusztító!” – írja, röviddel később így folytatja: „Aki csak egy kicsit is tájékozott az 1848 előtti és 1867 utáni magyar nacionalizmus veszedelmeiről, meglepődve állapíthatja meg például azt, hogy a magyar fennhatóság alatt élő románok soha olyan gyorsan nem gyarapodtak anyagilag és lélekszámban sem, mint a kiegyezés után. Elkezdtek földvásárolni Erdélyt, miközben másfél millió ember kitántorgott Amerikába. Mivel az elmenekültek helyére új betelepülők érkezhettek, nemigen beszélhetünk tömeges idegengyűlöletről. Ilyen állapotok között születik meg a kétségbeesett nacionalizmus.”

6.

1956 és 1968 egyaránt kellett ahhoz, hogy gondolkodásának, világlátásának középpontjába a nemzet kerüljön, hogy szinte élete utolsó pillanataig, emberi és nemzeti ön- és jogvédő küzdelmében a legfontosabb gondja az legyen, hogy „hol vészett el a magyar a magyarban”.

A nagy lökést ismét Erdély adta: a hatvanas évek végén készülő Dózsa-film magyar–román–(cseh)szlovák koprodukcióban készült, és a helyszínek keresése kiváló alkalmat kínált a Kárpát-medence bejárására (még a csángókhöz is sikerült néhányuknak eljutni). Tájak, sorsok, emlékek: a magyar történelem élménye zuhant Csoórirra is. Az ott megismert emberi sorsok mindegyike szemben állt azzal az

egyetlen doktrínával, amit a hatalom, nem eredménytelenül, a magyarságra akart erőltetni. Csoóri ezzel szemben kereste az igazságot. Tette ezt azzal az elszántsággal, amellyel elődei és mesterei, a népi írók szegültek szembe valaha az akkori hatalommal. Gyakran emlegette gyanútlanágát – de éppen ez a vonása vezette felismeréseibe is. A gyanútlan indulást követően nem tartott soká, amíg ráeszmélt arra, hogy mennyit hazudtak neki (is), a politikai kiábrándulás nem jelentette azt, hogy automatikusan elszakadt volna azoktól az ideáloktól, amik jegyében útnak indult. Ezek, ha úgy tetszik, a baloldali ősertékek (szociális igazságtétel, szolidaritás, közösségi gondolkodás) akkor is fontosak maradtak számára, amikor a pártállam rendszerének megújulásával kapcsolatos minden illúziójától eltávolodott, mi több, azok nemzetszemléletében is megőrződtek.

A nemzethez való viszonyának, nemzeti gondolkodásának teoretikus megfontolásoktól mentes, organikus jellege tökéletesen beleillett abba, ami költői-művészi-gondolkodói működését minden területen jellemezte: *„érzelmi fölismeréseimet ugyanolyan értéknek tekintettem..., mint a gondolatiakat és mint a műveltség föltonyozott adatait. Tanulmányokat ... – szinte kivétel nélkül – olyan témákról írok, amelyeket átéltem. Gondolati élmény még egyszer sem gyűjtötte be a képzeletemet”* – mondta egy interjúban. Amiből azt is sejthetjük, hogy a nemzet fogalmánál fontosabb volt számára a nemzet élménye, ami anyanyelvet, szülőföldet, népi és „magas” kultúrát, történelmet, emberi sorsokat és történelmi kiszolgáltatottságot jelentett. *„Történeteket és megrázó emberi sorsokat gyűjtöttünk tudatosan, ahogy népdalokat Bartók és Kodály”* – írja a hatvanas évek elejéről. Ez a sokat mondó megjegyzés nemzetélményének, nemzetfogalmának, nemzeti gondolkodásának, küldetéstudatának a legfontosabb vonására utal.

Ezért volt olyan fontos az 1970-ben bemutatott Dózsa-film forgatásának katartikus élménye: ez tette teljessé mindazt, amit a nemzettel kapcsolatosan odáig megélt. És ekkor találkozott a mindennapok valóságában a népi kultúrával mint a nemzeti önazonosság egyik legfontosabb hordozójával. Ez az archaikus műveltségréteg elemi erővel vonzotta, a maga módján ő is azt élte meg ebben a találkozásban, amit Kodály és Bartók: érzékileg is megtapasztalta, hogy a népi műveltségben kódoltan a magyarság történelmi sorsa is megőrződött. Életműve egészét tekintve a népi kultúra fölfedezése és a nemzet ügyében való tudatos elköteleződés egyszerre történt.

A hetvenes évek elejétől a nemzet mint vonatkoztatási rendszer, nemzeti paradigma határozta meg gondolkodását – de megőrizte más irányú nyitottságát is: ez volt az ő „bartóki modellje”. Az igazi változás az ösztönös magyarságélmény tudatossá válása volt, amit korábban

magától értetődőnek tekintett, azt, hogy a nemzeti közösséghez tartozik, szélesebb élmény- és ismeretanyag birtokában következetesen újragondolta. Nem fogalmi értelemben, erre később sem törekedett: nemcsak azért, mert a teoretikus gondolkodás távol állt tőle, hanem azért is, mert az adott társadalmi-szellemi környezet is türelmesebb és fogékonyabb volt a lírai egyértelműséggel találkozva. Ez a fogalmi lazaság segítette abban, hogy kifejezze-közvetítse azt, amit Németh László a magyarság egészét jellemzően *közérzetnek* határozott meg, és aminek kikristályosodására 1848-49 óta, legalábbis a nemzet dimenziójában, csak 1956 forradalmának napjaiban adódott lehetőség: ez volt a nemzeti paradigma felé fordulás első, sorsdöntő élménye. De 1956 éppen sokszínűsége, totális természete miatt nemcsak nemzeti dimenzióban volt sorsdöntő jelentőségű. Kellett némi idő ahhoz, hogy sokféle összetevője (a szabadság és a demokrácia ügye, a szocializmus javíthatóságának kérdése, hatalomhoz való viszony újragondolása stb.) a helyére kerüljön.

7.

Magyarnak lenni sosem volt egyszerű. Közhely (amitől csak részben igaz), hogy a modern magyar nemzet a nemzethalál fenyegetésével szembeni dac jegyében született meg. Így a kezdetektől ott volt benne az újratermelődő tépettség és zaklatottság. Kevés az egyértelmű, közmegegyezéssel elfogadott válaszunk történelmünk alapkérdéseire, legyen szó őstörténetről vagy államalapításról, függetlenségi harcainkról, a kiegyezésről vagy akár Trianonról, világháborús tragédiáinkról, vagy arról, ahogyan idegen érdekeket képviselő klikkek szolgálták ki a 20. századi Európa leggonoszabb diktátorait. A tétovaság és a viszálykodás utólag beépült a nemzet történetének legnagyobb pillanatainak értelmezésébe, talán 1848. március 15. kivételével. A nemzeti neurózis a gyógyulás vágyának csodájaként az 1956-os forradalomban robbant ki – hogy azután a rákövetkező évtizedek hallgatása talán még a korábbiaknál is súlyosabb állapothoz vezessen.

Csoóri sokezernyi emberi találkozása nyomán nemcsak a tragédiák sorát ismerte meg, hanem azt is fölmérhette, hogy nemzetet csak abból lehet építeni, ami van. Vagyis a magyar sors, a végletes kiszolgáltatottság, a valószínűtlen egyéni drámák, roncsolt sorsok, roncsolt közösségek fájdalma is összefoghat egy nemzeti közösséget. A személyesen megélt történetek kavargásából a maga története is újraformálódott, beleépült az, amit mások elbeszéléseiből ugyancsak közvetlenül, vagyis emberi mélységeiben ismerhetett meg. A nemzet nem eszme, nem ország, nem állam, hanem elsősorban emberek hordozta

sorsokból épül. Értelemszerűen azokéból, akik azonos anyanyelvet beszélnek, akiknek közös a kultúrája, történelme.

A magyarsággal való ilyen ismerkedés nemzeti gondolkodását ugyanúgy nyitottá tette, mint ahogyan a *magyar* népdalokért induló Kodály és Bartók is gyorsan megtapasztalták, hogy a Kárpát-medence etnikailag sokszínű világa nem szűkíthető egyetlen nemzetre. Csoóri nemzetélménye egyúttal megerősítette más kultúrák iránt fogékony-ságát, „sorsgyűjtő” útjai a magyarság- és történelemképét tágítva emberképét is elmélyítették. Nemcsak a magyar, hanem az egyetemes emberi szenvedés tisztelete is beépült nemzetfogalmába. Eközben azt is látta, hogy a régiós politikában nem számít bűnnek a demokrácia fölszámolása, az emberellenes nacionalizmus, de még a szociális elnyomás sem – nemhogy a magyarság elemi kulturális, történelmi és emberi jogainak lábbal tiprása. Csoóri meggyőződése lett, hogy mindebben a kor magyar politikai vezetése nemcsak bűnsegéd, hanem tettetárs is volt.

8.

Egy 1999-es interjúban, már későbbi tapasztalásokat is az '56-os élmény és tapasztalat mellé téve mondta: *„Az 1956-os magyar forradalom, az 1968-as prágai tavasz, az 1981-es lengyel szolidaritási talpra állás egyértelműen bizonyított valamit. Azt, hogy ha külső vagy belső hatalmi erők, diktatúrák a nemzet idegrendszerét kezdik ki, tépázzák meg, előbb-utóbb átszakad a türelem gátja. Megismétlem a szókapcsolatot: a nemzet idegrendszerét.”* Ezt az idegrendszert Csoóri életében a személyesen is megélt két tragikus, a már említett kibeszélhetetlenség, elfojtás miatt a fokozhatatlant is fokozó tragédia tépte – ez volt a harmadik tragédia. Nem csak az övé, a nemzeté is „félíg bevallott élet” lett. Ezek a háromszögelési pontok jelölték ki azt a történelmi teret, amelyben Csoóri nemzettudata formálódott. A nemzetével való azonosulás vágya és képessége mindig jelen lévő, műve egészével szervesen növekvő, azt meghatározó vonulat, mely a körülmények nyomása alatt és nyugtalan szellemének megfelelően folyamatosan változva is egységes.

Magyarságához mint sorshoz való viszonyát befolyásolhatták és tagolták a történelem és a politika változásai: a háború rettenete, a demokrácia reménye, a Rákosi-rendszer örülete, az első, sorsdöntő kiábrándulás, az 1953-as júniusi kormányprogram, 1956 forradalma, a hatvanas évek kétszínű konszolidációja, 1968, amely nem Párizst, hanem az első magyar gazdasági reformkísérletet és Csehszlovákia szovjet vezetésű lerohanását jelentette. (Utóbbinak különös következményeként rövidesen megszületett az MSZMP azon döntése, amely megengedte, hogy

az irodalom szót ejtsen a határon túli magyarokról.) Folytathatnánk: abban, ahogy a nemzet és a demokrácia egymásba érő kérdéskörében Csoóri megszólalhatott vagy hallgatásra kényszerült, mindig ott volt a Kádár-éra megannyi apró korszakhatára. Sok ilyen volt: először az *Iszapeseő* folyóirat közlése utáni szilencium, később a Charta '77 melletti nyilatkozat aláírását (az első határozott és nyilvános fellépés a monolitikus hatalomgyakorlás ellen!) követő várakoztatás.

Aztán egy másik változás: 1983, Illyés Gyula halála után a közhangulat Csoórirra bízta a „nemzet lelkiismerete” feladatkörét. Rövidesen az MDF megalakulása, azután a rendszerváltott, de történelmének terheit tovább cipelő nemzet sorsának alakításában vállalt közéleti szerep (1988-1989), a küzdelmek, a sikerek ellenére is elszenvedett csalódások korszaka következett. (Egyre keservesebb tanulságokkal, és a 2004. december 5-i népszavazás tragikusnak megélt mélypontjával.)

Két évtizedes szerepkörének, merjük kimondani, elvesztésével, a demokrácia korának politikai csalódásait követően, valamikor a kilencvenes évek közepe körül, Csoóri visszalépett az irodalomba, és a szabad megszólalás áldását birtokolva meg tudott újulni. Verseinek képi gazdagságát oltja esszényelvébe, korábban élőlőzoba menekített gondolatisága szabadon árad írásaiban. „*Mindaz, amit én az irodalomról, a politikáról, a magyarság helyzetéről, a szocializmusról, a kultúra esélyeiről gondoltam, csak részben fogalmazódhatott meg bennem. Legföljebb egy-egy író-olvasó találkozáson vagy a barátaim körében*” – írta. Az, amit korábban a sorközökbe hallgatott, és amit olvasói még így is kihallottak írásaiból, ekkoriban találja meg formáját. Születő új írásai az utókor számára is érthetővé teszik azt a szerepet, amit a korábbiakban betöltött: visszamenőleges hatállyal igazolják, hogy okkal töltötte be a nemzeti gondolkodás ébrentartásában és megújításában neki tulajdonított, de a szövegekben sokszor csak a korszak cenzurális viszonyait ismerő olvasók beleérző képességétől függően érzékelhető szerepét. Ennek, a pályaképét nézve kései, életkorát tekintve érett korszakának esszéi sziporkázóan gazdag gondolatiságukkal, megborzongató képi erejükkel, csontig hatoló igazságukkal a magyar esszéirodalom élmezőnyébe röpitették, mesterei, Illyés Gyula, Németh László, Cs. Szabó László társaságába.

Írói pályája csúcsára érve azonban elvesztette irodalmon kívüli küldetését, szembesült az irodalom térvesztésével, és látnia kellett a szellemi élet elposványosodását. Meg kellett szenvednie azt is, hogy az általa képviselt gondolkodásmód miként kopik ki a köznapokból. Azt könnyebben viselte, amikor gondolkodásmódját a pártállam megpróbálta kiszorítani, mint azt, hogy a gondolkozás hiánya diadalmaskodik. Eközben egyre kétségbeesettebben látta, hogy a globalizáció

Magyar Tudományos Akadémia, Pest. Friedrich August Stüler, 1862–1865

folyamata és annak magyarországi helytartói és segédcsapatai kiszorítják a nemzetpolitikai nézőpontot a közéletből, közgondolkodásból, kultúrából. A tudatlanság diadalmenete rendíti meg: *„épp a legfontosabb dolgainkról nem tudunk semmit vagy eleget. És ilyenkor csöndben azt kérdi magától az ember, hogy ez a nemtudás miben különbözik attól a nemtudástól, amelybe diktatúrák taszítják az embert?”* Aggódva látta, hogy miközben a magyarság, a magyar nemzet sorsának alakulásában az új világrendben a tudás, a nemzet önismerete minden korábnál fontosabb, a nemzetfelejtés egyre fenyegetőbb. Utolsó éveiben ez az aggodalom roncsolta lelkieréjét: *„ha nem asszimiláljuk saját értékeinket, múltunkat, mint ahogy Bartók és Kodály a népzeneben ezt elvégezte, egészen bizonyos, hogy más asszimilál bennünket”* – írta. És meglehetősen azzal a borzongató iszonyattal távozott, amivel Ady: hogy ő az utolsó magyar, aki még tehetett valamit a magyarságért.

LAKITELEKRŐL HARMINC ÉV UTÁN

Kiss Gy. Csaba

1987. szeptember 27. Hiába próbálom kihámozni emlékeimből, nem tudom, kinek a kocsjában mentem Lakitelekre. A tréfálkozásra emlékszem, kérdeztük egymástól útközben, hozott-e mindenki fogkefét. Mert ha letartóztatják az embert, mondják, az a legkellemetlenebb, ha hiányzik az ilyen személyes tisztálkodási eszköz. Én nem számoltam keményebb retorzióval, legfőnnebb valami módon megzavarják a rendezvényt, gondoltam. Izgalom azért volt bennem. Aggodalmaimnak egyik része arra vonatkozott, hogy tudjuk-e, tudják-e majd a rendezők „kezelni” a jelentős létszámot, a másik része pedig arra, hogy nem megy-e majd rossz irányba a vita. Volt tapasztalatom hasonló alkalomokról, a magyar nagyotmondásról, személyeskedésekről, értelmetlen provokatív kirohanásokról. Jónak tartottam azt az elképzelést, nagyjából ebben állapotunk meg, hogy a találkozó elején a bevezető köszöntők után kapjon szót a vendég Pozsgay, majd akik előadással készültek: Csurka Pista, Bihari Miska és Gombár Csaba, és nagyjából az utolsó harmad kezdetén tegyen javaslatot Bíró Zoltán a Magyar Demokrata Fórum megalakítására. Nagyon tetszett az előkészületnek az a része, hogy kis rajzot kaptak a meghívottak, kis térképet, alján megjegyzés: Kecskemét után, az első benzinkút Lakiteleken van. Itt kell jobbra fordulni, majd az első földúton újra jobbra, onnan 400 méter a csillaggal megjelölt hely. Reggel elfogadhatónak – változékony felhőzettel – mutatkozott az idő. Az útmutatás szerint megérkeztünk a benzinkúthoz, ott pedig irányítók – fiatal gyerekek – álltak az út szélén, s mutatták, merre tovább. A helyszínen már állt a sátor, asztalok, székek, minden annak rendje szerint. Megnyugtató volt a sok ismerőssel való viszontlátás, régi barátokkal, Debrecentől Miskolcig. Odajárultunk aláírni a jelenléti ívet, s befizetni a 150 forintban megállapított hozzájárulást.

Tudtam, mekkora jelentősége van az első szónak, az első leütött hangnak. Hunyadi János állítólag úgy tartotta, akié az első ágyúlövés, az nyeri a csatát. Lezsák Sanyi köszöntőjének első szava a „szólasszabadság” volt Kölcheytől idézve. Arányos, pontos és emelkedett volt beszéde. Baráti találkozóként határozta meg összejövetelünket,

és az együttes cselekvés lehetőségeiről beszélt. Fekete Gyulának jutott a tanácskozás talán legnehezebb föladata, ő vezette a vitát, hallatlan nyugalommal, odafigyeléssel, kellő energiával. Pozsgay Imrét, mint „közös meghívottunkat és kedves barátunkat” kérte föl úgymond a beszélgetés bevezetőjének a megtartására. Úgy éreztem, kissé hosszúra nyúlt előadása, s néha mintha a forró kását kerülgette volna. Mint politikai megbízatásáról számolt be a napokkal azelőtt Grósz Károllyal folytatott beszélgetéséről, arról, hogy a miniszterelnök kifejtette neki hajlandóságát a párbeszédre az értelmiséggel. Nem volt kétséges számomra, reformokért síkraszálló politikus szólalt meg a Népfront elnökének a szavaival, de az is világos volt, számos súlyos kötöttség béklyózza, hol és meddig mehet. Ígéretes volt, amit párt és állam elválasztásáról, az egyesületi törvény lehetőségéről mondott, bár hozzátette, föltehetően mindezt egypárti irányítás keretében. Záró mondata így hangzott: *„Megismétlem a célt: egy demokratikus szocialista Magyarországot megteremtése.”* Fölkészült, nyitott ember, ez volt róla a benyomásom, de képes lesz-e megszabadítani magát a kommunista nyelvnek a zablájától, és van-e, lesz-e megfelelő ereje-háttere a pártjában ahhoz, hogy valóságos reformokat tudjanak végrehajtani. Csurka István hatásos fölszólalásában anti-katasztrófa programról beszélt, melyben meghatározónak tartotta a nemzeti önazonosság kérdését, és elengedhetetlennek a szellemi, kulturális és erkölcsi tényezőt. Teljes mértékben egyetértettem vele: a válságból nem találhatunk kivezető utat lelki megújulás nélkül, és magam is szükségesnek éreztem a tömegtájékoztatás gyökeres átalakítását. Némileg közjátéknak lehetett tekinteni – nekem kissé meglepetés volt – Benda Kálmánnak, a jeles történésznek ezután következő hozzászólását. Az első szavak után egyértelműen fogalmazva bírálta a szervezést: *„... magam részéről nagyon hiányolom, hogy egy sor ember nincs itt, akiket én megszoktam magunk között, és akiről tudom, hogy ugyanúgy gondolkoznak, mint akár jómagam, akár az ittlévők többsége vagy mindegyike. (Taps)”* Egy sor embert mondott, ezek volnának a *Beszélő* szerkesztői és RácZ Sándor, ha jól számoljuk, mindössze öt-hat fő? Az elnöklő Fekete Gyula nem mulasztotta el azonnal megjegyezni, maga is úgy gondolja, hogy nyitottnak kell lennie a jövőben ennek a plénumnak.

Bihari Mihály és Gombár Csaba jól fölépített előadásai foglalták össze a találkozó igazi politikai mondanivalóját. Bihari az elkerülhetetlen reformok mellett a szocializmus, demokrácia, magyarság hármas követelésével azokat a legfontosabb értékoszlopokat jelölte ki, amelyeket a jelenlévők túlnyomó többsége számára elfogadhatónak gondolt. Bennem mindig ott volt a kérdés, végtére is mi a szocializmus – nálunk túlságosan a „rendszerhez” kapcsolódott ez a szó,

le lehet választani róla? Továbbá fontos közjogi „üzenetet” is küldött fölszólalása a mozgalommá szerveződés lehetőségéről és szükségességéről: *„Ma ezt semmilyen jogszabály nem tiltja, hiszen ez nem egyesület, nem szervezet, hanem mozgalom, közösen gondolkodó, bizonyos dolgokat egyformán megítélő... emberek közössége, amit semmiféle jogszabály nem tilt.”* Ez volt a Magyar Demokrata Fórum meghirdetésének előzetes megalapozása. Azután pedig Gombár Csaba az elkerülhetetlen reformokkal kapcsolatban egyértelműen pártelvű pluralizmusról beszélt: *„... újra hozzá kell szoknunk a politikai pluralizmushoz.”* Az ebéd előtt még Makovecz Imre fölszólalása következett, aki a helyi magyar társadalom visszásságaira hívta föl a figyelmet. A szünetben arra gondoltam, a félremagyarázásokat is csillapítandó, hogy véleményezésre megmutatom Konrád Györgynek a tervezett zárónyilatkozat szövegét. Alaposan végigtanulmányozta, s végül csak annyit mondott, ez így jó lesz. A szünetekben kisebb csoportokban sok eszmecsere folyt: javaslatok, tennivalók, kapcsolatépítés. Dragon Pált például (a szentendrei Petőfi Klub vezetőjeként kapott meghívást) visszaemlékezése szerint Lezsák Sanyi győzte meg arról, hogy ne tegyen ott javaslatot azonnali pártalapításról.

Kitört ezután a vihar, sűrű eső csapkodta a sátorlapokat, itt-ott esernyőkre lett szükség. Szimbolikusan érezte a helyzetet az ember. Álljuk-e a vihart, mi lehet a célja ezzel a természetnek? Mindenesetre úgy látszott, nincs fönnakadás, folytatódott a tanácskozás. Szabad György következett. A 90-es évek elején adott életinterjújában úgy emlékezett, megbeszélte feleségével, éljen-e az esetleg kiszámíthatatlan következményekkel járó lakiteleki meghívással, s úgy döntöttek, vállalni kell. Világos és rövid volt reformkori allúziókkal tűzdelt fölszólalása, ahogy végső következtetése is, arról, mit kíván a magyar értelmiség: *„Magyarország demokratikus nemzeti jogállamként való újrateremtését.”* Csengey Dénes kissé hosszúra nyúlt fölszólalásában a vidéki Magyarország gondjairól szólott és a nyilvánosság hiányáról. A második és a harmadik körben széles problémakatalógus kapott hangot, beszámolók konkrét gondokról, megoldási javaslatok: az erdélyiek magyarok kivándorlásáról, az országkép formálásáról, az új adótörvény ellentmondásairól. Valóban, mintha egy alkalmi parlament tanácskozott volna, tárgyszerűen, rövid és hosszabb, túlcifrázott fölszólalásokban. A vissza-visszatérő refrént néhány szóban össze lehet foglalni: párbeszédre van szükség a hatalom és társadalom között, elengedhetetlenek az alapvető politikai reformok. Azt sem szabad elfelejteni, voltak, akik nem mertek eljönni. Az '56-os Dénes János hívta volna három munkás kollégáját, ketten bevallották neki, hogy gyávák, és félnek. És amiről nem szabad elfelejtkezni, különösen a később torzítások és hamis híresztelések ismere-

tében, hogy ketten is emlékeztettek a 20. századi magyar történelmi emlékezet nyomasztó fehér foltjára, a hazai zsidóság 1944-es tragédiájára: ifjú Fasang Árpád és Hidvégi Máté.

A fölszólalásokat hallgatva engem elsősorban az foglalkoztatott, hogy miképpen alakul, merre fordul a mozgalom lehetséges önmeghatározása. Az én fejemben egy széles összefogás képei jelentek meg, valami tág koalíciós platformé, amelyben nem láttam helyet a reformkommunistáknak mint csoportnak, hiszen ők az árok túlsó feléről segíthetik az előrejutást, és semmiképpen nem kívántam kétpólusú ellenzékét. Így azután nem örültem Lengyel László fölszólalásának. Magától értetődőnek vettem, hogy elmondta: „... *nem lehet Magyarországon a progresszió bármelyik erejének a kihagyásával közmegegyezést teremteni*” – bár tőlem távol állt a progresszió–reakció kategóriáiban való gondolkodás. Nagyon nem tetszett viszont a jelenlévők egysíkú minősítése: „az itt ülő népi tábor”. Az még, hogy előítélet, gondoltam, rendben volna, így forog az eszünk kereke, de mi célja volt ezzel, töprengtem. Állítása arra utalhat, mintha léteznék egy ilyen tábor, ez pedig nem célravezető kiindulópont szerintem a mai viszonyok között, nem előnyös a hálózatépítésben, szűkíti a lehetőségeinket, hiszen a népi írók mozgalma inkább a közelmúlthoz tartozik, és az ilyen hangsúlyos címkézés óhatatlanul előhossa az egykori népi–urbánus szembenállást. Aminek továbbéléséért, zárójelben, sokat tett a kommunista kultúrpolitika Révai Józseftől Aczél Györgyig. Érdekesnek véltem Elek István hozzászólását, aki ezt a szálát szintén fölvette. Vele abban tökéletesen egyetértettem, hogy szerencsésebb lett volna először saját körben megvitatni, mit gondolunk múltról, jelenről, jövőről, s aztán kapcsolatba lépni más politikai, szellemi csoportok képviselőivel. Abban is osztottam nézetét, hogy nem vagyunk egy táborban a reformkommunistákkal. Nem tartottam azonban népi tábornak a jelenlévők közösségét, a meghívottak fölfogását tekintve tagoltabbnak éreztem a résztvevők körét, a vállalható célról viszont hozzá hasonlóan gondolkodtam. Azokra az értelmiségiekre kell számítanunk, akik kivonultak a hivatalos szervezetekből, de nem vállalják az egzisztenciális kockázatot jelentő nyílt ellenzéki tevékenységet. Konrád György fölszólalásában a kéznyújtás szándékát éreztem akkor. Örültem mondandója erős közép-európai hangúlyának. Bizonyos tekintetben hitelesítette tanácskozásunkat, amikor kijelentette: „*ennek a társaságnak, amelyik itt ül, most kitüntetett felelőssége és fontossága van, mert többséginek tekintem, többséginek és jelentőségében elsődlegesen mérvadónak.*”

Bíró Zoltán a második szakasz utolsó fölszólalója volt. Itt következett a bejelentés: „... *kinyilvánítjuk igényünket és szándékunkat egy olyasféle fórum létrehozására, amely a jövőben képes lehet közvetítő, tényfeltáró és javas-*

lattevő szerepet betölteni államhatalom és társadalom között; amely a részvétel és párbeszéd és az együttműködés egyik szerény lehetőségét nyújthatja minden tiszta szándékú magyar demokratának, aki a nemzet ügyét, a magyarság jövőendő esélyeit a szívén viseli.”

Ezután kért föl Fekete Gyula bennünket a nyilatkozat végső megfogalmazására: Bíró Zoltánt, Für Lajost, Krasznai Zoltánt és engem. Amikor kihirdette az egyébként előre megbeszélte együtttest, közbekiáltottam – a népfrontos jelleget biztosítandó –: „és ifjú Bibó Istvánt meg Lengyel Lászlót!”, amit ellenvetés nélkül elfogadtak a jelenlévők. Ekkor bevonultunk a házba, Lezsák Sándor dolgozószobájába, körbeadtuk, fölolvastuk az előzetes szöveget. Kisebb megjegyzések voltak, stilisztikai módosítások, de a lényegét tekintve egyetértés alakult ki közöttünk. Így persze lemaradtam néhány hozzászólásról. Az idő múlására való tekintettel számosan (többek között Für Lajos) visszavonták jelentkezésüket azzal, hogy majd írásban adják be tervezett fölszólalásuk szövegét. Magam részéről viszont fontosnak tartottam, hogy hivatkozzam a lengyel példára, megerősítem továbbá, hogy mennyire fontos a párbeszéd független partnerének a megalkotása. Czakó Gábor és Jeszenszky Géza után kaptam szót. Nem volt írásban előkészített szövegem. Néhány följegyzett vázlatpont alapján beszéltem:

„Tényleg csak nagyon röviden, bár az a kérdéskör, ami engem a leginkább foglalkoztat, csak érintőlegesen került szóba: a magyarság közép-európai elhelyezkedésének, szomszédaiával való viszonyának a kérdésköre, bár említette Pozsgay Imre és Konrád György, és még más fölszólalásokban is fölvetődött. Én tulajdonképpen leginkább a Lengyel László által említett lengyel összehasonlítást vetném föl. A magyar tömegtájékoztató egy bizonyos része lengyelellenességet alakított ki a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján. Ezt mint lengyelbarát mindig nagy szkepszissel és őszinte haraggal figyeltem. Most valahogy úgy érzem, hogy bizonyos tekintetben csúszunk Lengyelország felé, gazdasági tekintetben; ugyanakkor viszont az az érdek-képviselési rendszer, azok az autonómiák, amelyekkel a lengyel társadalom bír, Magyarországon egyáltalán nincsenek meg. Nem szeretnék itt erről hosszabban beszélni, csak megemlíteném először is a katolikus egyház autonómiáját. Lengyelországban nincs szükség a püspökök kinevezéséhez állami hozzájárulásra. A katolikus egyháznak igen komoly társadalmi intézményrendszere van, kulturális intézményrendszere, talán a modern történelem során soha nem építettek annyi templomot, mint most Lengyelországban, minden templom mellett előadóterem, kulturális terem működik, tehát a kultúrának egy, az állam törvényeit betartó, de autonóm formája létezik. Megemlíteném azt, hogy a lengyel katolikus egyháznak van egy hetilapja, a Tygodnik Powszechny, amelyik az Elbán és Lajtán inneni Európának a legizgalmasabb politikai hetilapja.

Ugyanígy van két kulturális folyóirata is, és lehetne tovább sorolni; lehetne sorolni a Lengyel Tudományos Akadémiának, a lengyel felsőoktatási intézményeknek az autonómiáját, ha összehasonlítanánk Magyarországgal, hogy milyen óriási nagy a különbség, hogy a bíraskodásnak, a jogszolgáltatásnak mennyire autonóm formái vannak Magyarországhoz képest. Egy gondolattal szeretném befejezni ezt a rövid hozzászólásomat, nevezetesen azzal, amiről itt mindannyian beszélünk, a párbeszéd lehetőségeiről. Én azt hiszem – és ebben a lengyel tanulságok engem nagymértékben megerősítenek –, párbeszéd csak valóságos partnerek között lehetséges, olyan partnerek között, amelyek mindegyike alanyisággal, autonómiával és megfelelő függetlenséggel rendelkezik. Enélkül, azt hiszem, bármiféle párbeszéd meddő, és csak egy párbeszédnek vélt valami. Ezzel szeretném befejezni: szükségesnek vélem a párbeszédet, és ezért az autentikus partner megteremtését tartom szükségesnek.”

Befejezésül Nagy László versét olvasta föl Szécsi Margit, és szót kapott néhány záró gondolat elmondására Pozsgay Imre. Fekete Gyula fölolvasta a nyilatkozatot, és azt kérte, tartsa föl a kezét, aki elfogadja. Kezek erdeje mutatta az igent, de mikor ellenpróbát kért, meglepetésemre öten jelezték egyet nem értésüket, tartózkodás pedig nem volt. Jutott eszembe a nagy lengyel írónak, Stanislaw Vincenznek a fogalmazása, miszerint ahol 100 százalékban szavaznak meg valamit, ott nem lehet igazi demokrácia. A hazaérkezésre sem emlékszem. De a reggeli feszültség eltűnt. Történt valami ezen a napon, aminek a jelentőségét akkor nem voltam képes fölmérni.

(Az írás a Nap Kiadó gondozásában megjelenő kötetből való.)

MEGTISZTÍTÓ EMLÉKEZÉS

1956 miatt elítélt erdélyiek helyszíni szemléje

Tófalvi Zoltán

A szamosújvári börtönegyüttes Mária Terézia idején épült, és bővített formájában nyomasztó hangulatot áraszt. Ott jártunkban kiderült, hogy mi, magyarok, nem vagyunk felkészülve a bizánci típusú átverések kivédésére. A börtönlátogatáshoz több tucat engedélyt kellett beszereznem az Igazságügyi Minisztériumtól, a Központi Büntetés-végrehajtási Igazgatóságtól. Hónapokkal az indulás előtt a megjelölt börtönökhöz el kellett küldenem a „látogatáson” részt vevő egykori politikai elítéltek névsorát. Mindenre felkészülve még a névjegykártyáját is elkértem a Központi Büntetés-végrehajtási Igazgatóság főigazgatójának. Külön engedélyeket kellett kérnem a filmezéshez!

1996. szeptember 9-én az egykori elítéltekkel megérkeztünk a börtön főbejáratához. Körünkben volt két püspök: Csiba Kálmán, az Erdélyi Református Egyházkerület, Mózes Árpád, az erdélyi magyar evangélikusok püspöke, valamint a helyettese, Kiss Béla, akit az evangélikus teológusok perében kilenc évre ítéltek. A szolgálatos tiszt, miután megnézte igazolványainkat kijelentette: nem lehet bemenni, mert nincs itt a parancsnok! Meglobogtattam a főfoglár névjegykártyáját, és kértem, hogy a közvetlen számon hívja a Központi Büntetés-végrehajtási Igazgatóság parancsnokát. Erre kiderült, hogy a parancsnok mégis az épületben van! A letolástól félve a szolgálatos tiszt rendkívül udvariasan kalauzolt végig a börtönegyüttesen kólával, kávéval vendégelt, és megengedte az annak idején térdig vízzel telt kazamaták megtekintését, ahol a rabokra a szigorított börtönbüntetés várt. Ott is megfordultunk, ahol Rózsa Sándor raboskodott, és utolsó hónapjait töltötte. A padlózaton látszott az a vaskarika, amelyhez rabláncát kötötték. Itt raboskodott öt hónapot Veress Sándor, a gyulakuti Titkos Forradalmi Szervezet vezetője.

Bennünket azért tettek ide – mesélte –, hogy elpusztítsanak! Ötnaponta kaptunk főtt ételt, a többieknek csak vizet és tíz deka kenyeret! Nappalra felvonták a falhoz erősített priccseket, és egész nap sétálni kellett a bűzös, vizes cellában. Tilos volt leülni, beszélgetni! Ma sem tudom, hogyan vészeltem át! Húsz év szigorított fegyházbüntetésre ítéltek, és a feleségemet kirakták a munkahelyéről. Marosvásárhelyen

olyan pincében kellett lakniuk, ahol az ablak ki volt törve, a két lányomat egész életre lelkileg tönkretették. Mindez annyira megviselte a feleségem, hogy évek óta ágyban fekvő beteg, nem tud beszélni, etetni, pelenkázni kell! Itt „szedtem fel” az életemet megnyomorító Parkinson-kórt, a vizet is csak szívókával tudom meginni.¹

Mózes Árpád is mutatta, hogy melyik cellában szenvedett. Annyira megverték, hogy rabtársai két héten át pokrócban rakosgatták egyik priccsról a másikra. Elmondta, hogy 1956 után az erdélyi magyar evangélikus egyházat szó szerint lefejezték: a mintegy harmincezer lelket számláló felekezet négy lelkészét és négy teológushallgatóját zárták börtönbe! Az utolsó szó jogán megkérdezte, hogy mivel veszélyeztették Románia területi épségét. Nem veszélyeztettétek – válaszolta a tanács elnöke –, de veszélyeztethették volna, ha lett volna rá lehetőségetek. Tizennyolc év kényszermunkára ítélték.

Sérelmeztem a börtönparancsnoknál, hogy magyar lelkészek tucatjai szenvedtek itt, az udvari emléktáblán mégis csak egyetlen magyar név szerepel!²

Ötvenhét napot ült a magánzárkában dr. Dobai István kolozsvári nemzetközi jogász, az 1957-es „ENSZ-memorandum” szerzője. A 15 oldalas dokumentumban a romániai magyarság jogsérelmeit akarta eljuttatni az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. Az „erdélyi kérdés” megoldását az ENSZ felügyelete alatt végrehajtandó román–magyar lakosságcserében látták. Az ügyész előbb halálos ítéletet kért, majd az ő, és Varga László esetében az ítéletet életfogytiglani kényszermunkára változtatták. A szamosújvári „fantomcella” lakója is volt, ahonnan kevesen szabadultak. Tébécés fertőzést kapott, de a gyógyszert megtagadták tőle. Csak a fertőzéstől tartó cellatársai követelésére vitték át a dési börtönbe. Egy lelkiismeretes román orvosnő mentette meg az életét. A temesvári börtönben minden este végig kellett hallgatnia az alsó és a felső priccsen lévő román rabtársai beszélgetését arról, hogyan fogják álmában megfojtani.

A filmfelvétel visszaadja a döbbenetet az egykori elítéltek arcán, amikor az egykori kivégzőhelyre érkeztünk. Itt végezték ki 1958. december 2-án Sass Kálmánt, dr. Hollós Istvánt, és 1959. április 20-án déli 13 órakor az ozsdolai Szígyártó Domokost! És még ki tudja, hány politikai foglyot! Kegyeletsértés, hogy ma a börtön zöldség- és gyümölcsraktára! Csiha Kálmán püspök könyörgést mondott a kommunista diktatúra áldozataiért. A börtönparancsnok, akit később korrupciós ügyekért már megbüntettek, másként is megpróbált átverni: megmutatta a jelenlegi börtön női részlegét, ahol angol vécé, puha ágyak, televízió szolgálja az elítéltek „kényelmét”. Észrevettem, hogy a „rabnők” körme milyen ép. A látogatásunk előtt a börtönőrök egyenruháját viselték.

Másnap – 1996. szeptember 10-én – Jilavát, Románia legrettegettebb börtönét kerestük fel. Kilencedike rövid éjszakáját – menetközben – a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban töltöttük. Keveset aludtunk: megnyíltak a zsilipek, és egymásba torlódva sorjáztak a börtönemlékek. Hivatalos engedélyünk ellenére ugyanaz történt Jilaván is, mint Szamosújváron: a főbejáratnál a szolgálatos tiszt kijelentette, hogy nincs parancsnok, nem mehetünk be. Ismét meglobogtattam a főfoglár névjegykártyáját. Azt hazudta, hogy „nem működik a telefon.” Szerencsére éppen akkor csörrent meg a telefon. Ekkor jöttem az utolsó érvel: alig két hét múlva írják alá a román–magyar alapszerződést. Ha a tucatnyi hivatalos engedély birtokában nemzetközi sajtóértekezletet tartok, hogy a volt politikai elítélteket – akik történetesen magyarok! – nem engedik be a szenvedéseik színhelyére, annak komoly következménye lesz. Nem mert kockáztatni. Kiderült, hogy bent van a börtönparancsnok, és tudta, hogy érkezünk. Annyira megenyhült, hogy ezredesek sorfala között vonultunk be.

Jilava a Bukarest környéki 13 erőd egyike volt, amelyet a törökök ellen építettek, és 1877 után alakították át börtönné. Kívülről egy kis, földdel letakart építménynek látszik, nem sejteni, hogy a föld alatt négy emeletet alakítottak ki. A kazamaták elnyelték a jajkiáltásokat, a halálhörgéseket, a kivégzőosztagok sortüzeinek hangját. Jancsó Csaba, akit a sepsiszentgyörgyi Székely Ifjak Társasága szervezet tagjaként és kiskorúként tíz év börtönbüntetésre ítélték, akkor került ide, amikor betöltötte a tizennyolcadik életévét.³ Jancsó 1941. június 22-én született Sepsiszentgyörgyön, a Kolozsvári Katonai Törvényszék 1958. június 3-án ítélte tíz év börtönbüntetésre. „Véletlenül” mégis Jilavára hozták, majd, amikor „rájöttek”, hogy kiskorú, átvitték a kiskorúak Ocnele Mare-i börtönébe. Amikor betöltötte a tizennyolcadik életévét, nyomban visszavitték Jilavára, majd onnan a bräilai Nagyszigetre, munkatelepre. Ő várta a legjobban a jilavai „találkozást”. Bűne: nyolc társával együtt megkoszorúzták Sepsiszentgyörgy főterén, az Erzsébet parkban az 1848-1849-es emlékművet. Személyesével példát mutatott: a jogainkért folytatott küzdelmet semmilyen körülmények között nem szabad feladni! A huszonöt évre ítélt Orbán Péter összefoglalóan, magatehetetlenül ejti az ölébe a kezét: itt végezheték ki az ötvennyolc éves édesapját, a csíktapolcai Orbán Istvánt.

Az RMDSZ országos vezetősége az 1996-os börtönlátogatást az év egyik legjelentősebb kezdeményezésének, az 1956-os forradalom negyvenedik évfordulójára szervezett legméltóbb megemlékezésnek tartotta. Elhatározásom, hogy ne csak végigjárjuk az egykori gulágokat, hanem minden mozzanatát dokumentumfilmre rögzítsük.

A budapesti DEKO FILM harminchat órás, a Román Televízió bu-karesti magyar szerkesztősége tizenöt órás filmösszeállítást készített a „halálmenet” megismétléséről.

A börtönlátogatók zöme már nincs köztünk. 2000. április 5-én önke-zével vetett véget az életének az öt év börtönbüntetésre ítélt Daday Zsolt, a Volt Politikai Foglyok Szövetsége Hargita megyei fiókjának elnöke. El-távozott az élők sorából Csiha Kálmán, Mózes Arpád püspök, Kiss Béla püspökhelyettes, Fülöp G. Dénes református lelkész, Kacsó Tibor, Veress Sándor és Bakó Ferenc, a Szoboszlai-per nyolc évre ítélt tagja.

Útban a következő célpontok, Luciu-Giurgeni, Periprava felé, a negy-vennégy egykori politikai elítélt egyetértett abban, hogy legtöbbet a Szekuritáté marosvásárhelyi fogdájában szenvedtek. A „leghumánu-sabb” tett ott az lett volna, ha azonnal agyonverik őket. Ehelyett a kínzá-sok, vallatások, megfélemlítések legrafináltabb, inkvizítori módszereit alkalmazták. Nyitrai Mózes homoródkarácsonyfalvi unitárius lelkész családjából négy személyt tartóztattak le: az édesanyát, Nyitrai Mó-zesné Deák Berta unitárius lelkészt, az édesapát, Nyitrai Mózeszt, a két fiukat, Nyitrai Levente tizennyolc éves unitárius teológushallgatót, és Nyitrai Csongort, a tizenöt éves brassói gimnazistát. Az utóbbit 1957 augusztusától novemberéig tartották vizsgálati fogságban. A zsúfolt börtönben a felnőttek a priccsek alá kényszerítették, csak a „küblire”, a kis- és nagydolgát elvégezni engedték ki. Amikor kiszabadult, alig tudott járni. A parókián maradt két lányt azonnal kitették a lakásból! Őket az EMISZ-perben helyezték vád alá. Nyitrai Mózesné azért, mert a brassói szakmunkástanulók által 1957. március 15-én a fehéregyházi turulmadaras emlékműnél tartott megemlékezésen az általuk készített „A szabadság felemel!”, „Inkább a halál, mint a rabság!” szalagokat he-lyezték el, huszonöt év börtönbüntetésre ítélték.

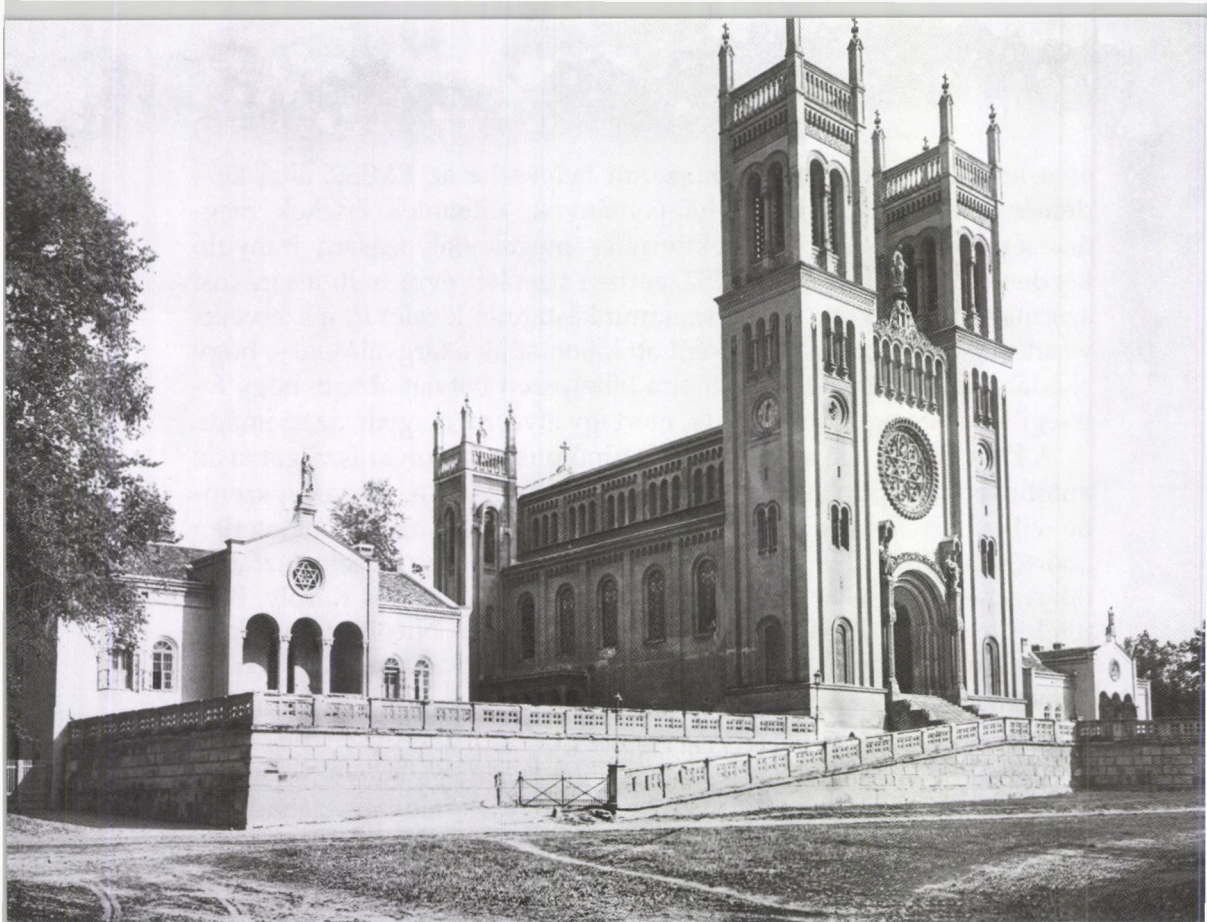
Mekkora bátorságról tettek tanúbizonyságot az Orbán László ve-zette brassói szakmunkásképzősök: a legvadabb romániai retorzió idején, 1957. március 14-én Brassóban felültek a segesvári vonatra, Se-gesvárról kigyalogoltak a fehéregyházi emlékmúzeumhoz, és beírták a nevüket a „Petőfi Múzeum” látogatási naplójába. Másfél órás mű-sort tartottak, szavaltak, verseket mondtak az 1848-1849-es forradal-márok, elsősorban Petőfi Sándor emlékére. A fehéregyházi megemlé-kezők mindenikét elítélték, és felszámolták a brassói teherautógyár mellett működő magyar nyelvű, középfokú szakmai oktatást. Az el-ítéltek számát tekintve ez volt a legnagyobb per, hetvenhét személyt ítélték súlyos börtönbüntetésre.⁴

Márton Áron erdélyi megyés püspök két napon át fogadta Orbán Lászlót és Lőrincz Mihály unitárius teológus professzor feleségét,

és a levéltári dokumentumok szerint helyeselte az EMISZ által kezdeményezett népművészeti hagyományok, műemlék értékek megőrzésére, az erőszakos kollektivizálás megakadályozására irányuló kezdeményezésüket! Az EMISZ-perben tizenkét évre ítélt, alsórákosi származású Dudicska Albert szakmunkástanuló levelet írt a szervezet vezetőségének – *corpus delictiként* ott lobogtatták a tárgyaláson! –, hogy akadályozzák meg a Teghirciolra kihelyezett bátyját abban, hogy feleségül vegyen egy román lányt, mert így elvesz a magyarság számára.

A Duna-delta felé a végtelennek tűnő pusztaságon araszolgatva az autóbusszon sok szó esett a vallatási módszerekről, az éjszakai, szembe világító reflektorral végzett kihallgatásokról, az elviselhetetlen „börtönkosztról”. Ha mindezek nem „oldották meg” a letartóztatottak nyelvét, örülteket raktak melléjük a cellákba. Bartos Károly, Bartos Imre, Buzan Teodor, Fábíán Márton, Aleonte Nicolae, Gheorghe Florea, Sîngeoryan Dumitru marosvásárhelyi szekus tiszték és verőlegények nevét egy egész életre megjegyezték.⁵

1956 sajátos cezúra nemcsak a romániai magyarság, hanem a román-ság legújabb kori történetében is. A magyar forradalom és szabadságharc híreit az erdélyi magyarok közvetítették a románok, a szászok, a zsidók felé. Néhány napig – amíg a román párt- és államvezetésnek sikerült elhítenie, hogy a magyarok „ismét Erdélyt akarják” – Temesvár, Brassó, Bukarest, Jászvásár lakói a román-magyar megbékélés számtalan tanújelét adták. 1956. október 30-án és 31-én a temesvári, a műegyetemi hallgatók tüntetésén mintegy háromezren vettek részt. Ez volt az egyetlen nyílt összecsapás a karhatalommal. Az Aurel Baghiu (aki eljött a börtönlátogatásra!), Caius Muțiu és társai által megfogalmazott tizenkét pontos követelés a budapesti műegyetemi hallgatók tizenhat pontos programjával vágott egybe, hanem számos célkitűzést szó szerint is átvettek. A kétezer-ötszáz diák letartóztatása, a temesvári campusban kialakult szembenállás a karhatalommal, a szinte kizárólag román anyanyelvű diákok együttérzése a magyar forradalommal jelezte, hogy azokban a napokban erős volt a magyarsággal való szolidaritás. Ezt bizonyítja Paul Goma, Párizsban élő román író *Szamosújoár* című visszaemlékezése is: „...az én első vallatóm – akit mondjuk Vasilénak hívtak – meg is mondta: azért, amit tettél, »normális időben« legfennebb két jó pofont és egy kiadós lelkifröccsöt kapsz! De akkor éppen Magyarország »idejében« voltunk. Azt mondta: a mostani körülmények arra kényszerítettek bennünket, hogy itt tartsunk még egy ideig. Hogy elítéljük, hogy azok a gazemberek, ott kinn, tudják, mi vár rájuk, s ne merjenek a fronton mozogni.” Nyolcvanegy román egyetemi hallgatót, tanárt, diákot ítélték el hosszabb-rövidebb idejű börtön-

A főti plébániatemplom. Ybl Miklós, 1845–1855

tönbüntetésre – köztük Alaxandru Ivasiuc író, Alexandru Dob egyetemi tanárt –, mert együtt éreztek a magyar forradalmárokkal. A román falvakban néhányan még ma is tudják, hogy a kötelező termény- és húsbeszolgáltatást a magyar forradalomnak köszönhetően törölték el. „Erdély elrablásának” rémképével viszont sikerült megévesztetni a szolidarizálókat egy részét.

Ma a legtöbb romániai börtönben „négyemeletes” ágsor fogadja az elítéltet. Akkor ketten-hárman aludtak a priccsen. Egy történet a zsúfoltság illusztrálására: a Szoboszlai-perben tizenöt év börtönbüntetésre ítélt báró Bánffy Istvánnal akart minden rabtársa aludni, mert a második világháborús sérülése miatt műlábat viselt – azt is bilincsbe verték, mint az ép lábát! –, amelyet éjszakára lecsatolt, így több lett a hely.

A Duna-delta felé vezető hosszú utazás során – mint a hófehér gézen átúzó vér – fölserkentek a rabélet elhallgatott titkai. Ha az elítélt teljesítette a kiszabott normát – éhesen, csontig, bőrré fogyva –: a Duna védőgátjára felhordta talicskával a három köbméter földet, gumibocskorban learatta a ki-tudja-hány kötést, borotvapenge-éles nádat, ak-

kor joga volt egy táblára írt egységes román nyelvű szöveg alapján – „Egészséges vagyok, remélem, otthon is mindenki jól van...” – ötkilós csomagot kérni. Csiha Kálmán püspök arról beszélt, hogy a kislányáról – aki a bebörtönzése után született – készült fényképet a smasszer a csomag átvizsgálása után kéjes szadizmussal zsebre vágta.

Jilaváról a Duna-deltai pokolba, Peripravára vezetett az utunk, amelyet Tulceáról csak hajóval lehet megközelíteni. A kikötőben kiderült, hogy van ugyan rendszeres hajójárat, de az nem mindennap közlekedik, és negyvennégy utast pluszban nem tud felvenni. Peripraváig nyolc órán át kanyarog a hajó a Duna Szentgyörgy-ágában. Végül megfogadtam egy magántulajdonban lévő hajót. A kapitánya 2400 nyugatnémet márkáért vállalta az utat. Amikor a hivatalos engedélyeket kiváltottam, az Igazságügyi Minisztériumban legyintettek: az egykori kényszertáborok helyét is belepte az enyészet.⁶

Amikor Peripraván kikötöttünk, egy félórai gyaloglás után mi mégis a maguk döbbenetes valóságában bukkantunk az egykori „gulág” téglaépületeire. Csak az összetákoltt barakkokat pusztította el az enyészet. Profi filmezőként mi voltunk az elsők, akik megfordultunk e mocsarak közötti szárazföldön. Negyedszázados újságírói, pár éves tévészerkesztői pályafutásom legmeggrázóbb élménye volt látni a megsemmisítő munkatelep romjait! A brassói Lay testvérek – Imre, akit az EMISZ-perben húsz, György, akit tizennyolc évre ítélték – a beomlott tetejű egykori kovácsműhely falán megtalálták azt a három lópatkót, amelyeket megérkezésük napján készítettek. Megtaláltuk azokat a gumibocskorokat, amelyekben a rabok derékig vízben, esőben és sárban, vagy dermesztő hidegben vágták a nádat. A húsz évre ítélt, barcaújfalusi Balogh-Sípos Mihály bemutatta, hogyan szaggatja cafatokra a rabruhát a borotvaéles nád. Megleltük a náddal fedett óriásbarakkot, ahol – az „enyhülés” jeleként – 1963-64-ben az „átnevelési” tanfolyamokat tartották. Itt próbálták a rabokat a marxizmus, „a szocialista humanizmus” felsőbbrendűségéről meggyőzni. Az „óvodát” – így hívták a politikai elítéltek az átnevelést – utálták valamennyien. Hogy az „óvodát” hangulatosabbá tegyék, egy színpadszerűséget is ácsoltak. Hátsó falán – annyi évtized eróziója után is – látszott a falfestmény, amelynek jobb oldalán egy traktor éppen tör fel a Duna-delta szűzföldjét, bal oldalán pedig hattyúk úszkálnak a vízben. A kép közepén új hajtást indít a kiszáradt öreg tölgyfa. Ma is állnak a szögesdrótok, amelyek közé szorítva, kutyákkal, gépfegyverekkel körülvéve a végsőkig dolgoztatták az éhségtől, kimerültségtől, betegségekől gyötört rabokat! Itt raboskodott a romániai értelmiség, a belső ellenzék színe-java, ahonnan megszökni egyenlő volt az öngyilkossággal. Periprava, Grind, Sfiștovca, Salcia,

a Brăilai Nagysziget, Stoienești, Luciu-Giurgeni, Mocrin mocsarai, süpedő homokos talaja sok-sok rab végső nyughelye lett.⁷

A reggeli szigorú számbavételre felsorakozott rabok a börtönparancsnokság előtti téren a vérnyomokból sejtették, hogy az éjszaka folyamán ismét elhunyt rabtársukat boncolta a láger orvosa.

A beomlott tetejű épületek a huszadik század legszörnyűbb mementói közé tartoznak. Nem készültek pontos statisztikák arról, hogy a politikai foglyok közül hányan veszítették életüket a különböző börtönökben, a Duna-deltában. Az 1996 szeptemberében készült négyrészes dokumentumfilm méltó mementó, amelyben vallomások sora teszi hitelessé azt a Golgota-jarást, amelyet 1956 erdélyi eszmetársai magyarságukért, emberségükért éveken át végigszenvedtek. A kataritikus erejű „börtönkirándulás” is bizonyította: az erdélyi magyarság körében ma is erős a magyar forradalom eszméihez való ragaszkodás!⁸

Beesteledett, mire visszatértünk a kikötőben horgonyzó hajóhoz. Kiderült, hogy a kapitány csak reggel mer elindulni, az ukrán kalózok miatt. A Duna-delta külön univerzum, itt a szabad hajózás törvényei érvényüket veszítik. A szomáliai partokhoz hasonló vidéken jártunk. Arra kértem a kapitányt, hogy legalább nyissa meg az alkalmi italkimérést. Az egy hétig tartó idegfeszültség, a börtönemlékek feltolulása után napfelkeltéig szép magyar-székely népdalokat, nótákat és kesergőket hallott a hajó, meg a kikötő népe. Senki nem részegedett meg, csak az erőltetett menet fáradtságától dőlt ki egy-két órára valaki a rabok kórusából.

A hajnali Duna-delta lélegzetelállító élmény. Az áténekelt éjszaka ellenére senki nem panaszkodott fáradtságra. A felkelő nap ragyogásában mellettünk uszályok haladtak el, és csodálkoztak: miféle vidám éneklő társaság özönlötte el a Szentgyörgy-ágot? Miholcsa Gyula operatőr, a magyarországi filmesek kitűnő felvételeket készítettek. Fülöp G. Dénes közben a hajón mesélte el a rabok 1960. évi peripravai „karácsonyát”. A dermesztő hideg, a deltán végigsüvöltő, a bőr alá is bebújó sztyeppe szél, a Crivăț tombolása ellenére kihajtották a foglyokat nádat vágni. Amint a rabokon fagyni kezdett a vizes ruha, a szalmával „bélelt” öltözetben didergő elítéltek olyan artikulátlan üvöltésben törtek ki, hogy az örök is megijedtek: nem merték tovább hajtani a tömeges öngyilkossággal fenyegetőző páriákat.

Tulceába visszaérkezve még elkanyarodtunk Luciu-Giurgeni felé. Az enyészet itt valóban nagy pusztítást végzett: a szálláshelyül szolgáló épületekből semmi sem maradt, a tiszti, legénységi kaszárnya-épületeket az 1990 elejéig működő állami gazdaság átalakította. Csak néhány elhagyott épületet találtunk. Végigjártuk a hajdanvolt kommunista kényszermunkatelepet – ahol a Duna-gát építése sok-sok

áldozatot követelt –, megemlékeztünk a valószínűleg itt agyonlőtt csíkszenttamási Bíró Károlyra, aki a szenvedések elől megpróbált elszökni. Amikor az „appelplatz”-on elénekeltük a „*Ne csüggedj hát, kicsiny sereg*” kezdetű zsoltárt, azt vettük észre, hogy feldúlt és veszjósló embertömeg közeledik felénk. Az állami gazdaság egykori agronómusa vezette a helybélieket. A Maros megyei rendszámú, és az egykori kolónia főbejárata előtt parkoló két autóbusz látványa borzolta fel a kedélyüket. Dühösen mondta, hogy itt magyarok soha nem raboskodtak! A galambszelíd Csiha Kálmán püspököt először láttam kiborulni. – Hogy merészel ilyen állítani – kiáltotta –, amikor 1960 nyarán kicsin múltott, hogy nem hagytam itt az egyik lábam! Egy kelés elfekélyesedett, gyógyszer nem adtak, teljesen megfeketedett. A munkatelep orvosa amputálni akarta! A rabtársaim népgyógyászati ismeretei, gyógyfüvek használata mentett meg! Maga keresztény ember?! – ordította tovább a püspök. – Akiket itt lát, azok magyarok, és mindannyian embertelen körülmények között, élet és halál között vergődünk ezen a munkatelepen!

Bakó Ferenc is elmondta: mivel nem teljesítette a kiszabott normát, nem tudta felhordani a három köbméter földet a gátra, este, amikor visszatértek a táborba, a parancsnok kötelezte, hogy vetkőzzön meztelenre, vizes lepedőt terítettek a hátára és huszonöt botütést mértek rá. A rabtársai vizes rongyokkal próbálták csökkenteni a kibírhatatlan fájdalmat, a gyulladás okozta szövődményeket. A magyarok vérével is épült ez a gát – kardoskodott –, amely most véd az árvízről!

Ez hatott. A minket körülvevő tömeg, ahogy jött, úgy el is kotródott. Nem féltünk, már nem voltunk „csüggedő kicsiny sereg!” Talán ez volt az 1996. szeptember 9-e és 14-e közötti „halálmenet megismétlésének” legnagyobb élménye. Az egykori elítélteknek újra meg kellett merítkezniük a szenvedések tengerében, hogy ne csak mártírológiát lássanak a börtönéveikben, hanem olyan időszakot, amikor az emberélet titkaiból, az egymás iránti felelősség követelményeiből nagyon sokat tanultak.

JEGYZETEK

¹ Azóta Veress Sándor is elköltözött közülünk. Szívszorítóan fogatkozik az Erdélyi 1956-os Bajtársi Közösség létszáma. Már korábban elhunyt a tizennyolc éven át ágyhoz kötött felesége, akinek emlékére olyan szeretettel ajánlotta a kolozsvári Polis Könyvkiadónál 2011-ben *Hét esztendő kálváriája 1957–1964* címmel, a Kanadában élő magyarok támogatásával megjelent kötetét. „*Drága kicsi feleségem, Lujza emlékére, aki hűséggel hazavárt hét éven át.*”

² Mózes Árpád és társai periratát is megtaláltam a Szekuritáté Irattárát Tanulmányozó Országos Tanács bukaresti levéltárában. Őrzöm a Mózes Árpád püspökkel készített mélyinterjút.

³ A „forgatókönyv” az egész szovjet blokkban hasonló volt: Budapesten is Mansfeld Péteréket akkor végezték ki, amikor betöltötték a tizennyolcadik életévüket!

⁴ Orbán László úgy tudott hatni a helyesírási gondokkal viaskodó szakmunkás fiatalokra, hogy az eldugott tanyabokrokról származó szakmunkástanulók is megírták a szülőfalujuk történetét.

⁵ Az 1956-os elítéltek periratait bemutató kötetekben elsősorban a szekus tisztek kegyetlenkedésére, szadizmusára összpontosítottam. A magyar és román történetírásban elsőként és szinte egyedülállóan – a fenyegetések ellenére! – közöltem a kivégzőosztagok teljes névsorát, a halál beálltát megállapító belügyis orvos nevét, rangjelzését. A volt szekus tisztek egyházi közösségekbe is befurakodnak. A marosvásárhelyi, Bolyai téri unitárius templomban az egyik vasárnap délelőtti istentisztelet végén halom, ahogy Nagy László lelkész bejelenti: Feigl Vladimir özvegye jelentős adományt adott át a lelkészi hivatalban! Az istentisztelet végén megkérdeztem tőle: Tudod, hogy ki volt Feigl Vladimir? Nem – válaszolta. Századosként – mondom – a legnagyobb kegyetlenséggel vallatta az ugyancsak unitárius nagyajtai Moyses Márton, aki 1970. február 13-án – a romániai magyarságot ért jogsérelmek ellen tiltakozva – benzinnel leöntötte, majd felgyújtotta önmagát. Feigl Vladimir százados vallatásának meghatározó szerepe volt abban, hogy Moyses Márton – azért, hogy a börtönben ne tudjanak terhelő vallomásokat kicsikarni belőle – a rabruhájából kitépett erősebb szálakkal levágta a saját nyelvét!

⁶ Páll Lajos így emlékezett vissza a Duna-deltába vezető útra: *„Mikor fagyosszentek vannak, akkor mentünk átál Csíkon s a Gyimeseken le Galac felé. Olyan hideg volt, hogy egymásra feküdtünk a vonaton, hogy melegítsük egymást. Levittek Tulceáig. Ott kiszedtek, s beraktak egy nagy hajóba, azt úgy hívták, hogy Andromaché. A hajó bolyongott két napig a Duna-ágakban, hogy dugjanak el valahol minket. Hatszáz ember volt a rakomány...”*

⁷ 2013 szeptemberében a Kommunizmus Bűneit Vizsgáló és a Román Száműzöttek Emlékét Ápoló Intézet (IICCMER) feljelentette a Duna-deltában, Peripraván működtetett kommunista munkatábor 1958–1963 közötti parancsnokát, a nyolcvanöt éves, Maros megyéből, Marosludas mellől származó Ion Ficiort, mert a teljhatalmú parancsnoksága idején az embertelen bánásmód, valamint a kegyetlen körülmények miatt több mint százharom politikai elítélt halt meg. Az említett intézet ötven egykori, még életben lévő, Peripraván raboskodó politikai foglyot azonosított, és huszonegytől vallomást is begyűjtött. E munkatábort, és a Duna-delta említett poklait azzal a céllal hozták létre és működtették, hogy a fogva tartott személyeket – akiket a kommunista rendszer legádázabb ellenségeinek tartottak – fizikailag is megsemmisítsék. Az intézet harmincöt olyan személyt azonosított, akik még életben vannak és a román kommunista elnyomó gépezethez tartoztak. Az említett személyek havi nyugdíja esetenként eléri a hatezer lejt, ami négyszázezer forintnak felel meg, miközben az általuk megkínzott, még életben lévő volt politikai elítéltek öregkori járandósága hatszáz lej.

⁸ A *Negyven év után* című és *Egy lángot adtam, ápdold és add tovább!* alcímet viselő, négyrészes dokumentumfilm elnyerte a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete 1997. évi nívódíját. A magyarországi tévéadók egy-egy fejezetét műsorra tűzték. Aztán megtudtam, hogy egy francia vállalkozó ötcsillagos szállodakomplexumot akar építtetni a megsemmisítő munkatelep megmaradt épületeiből. Ma már fényképezőgéppel sem lehet megközelíteni azt a lágert, amelyet senkitől sem zavartatva filmezhettünk. A filmezés befejezésekor megkérdeztem egy idős peripravai lipovánt, hogy 1964-ben, a tábor bezárása után miért nem hordták el az épületeket. Ezek az épületek átkozottak – válaszolta –, a községből senki egy ujjal sem nyúlt volna hozzájuk!

NINCS KÜLÖN PROFÁN ÉS SZAKRÁLIS VILÁG

S. Király Béla beszélgetése Osztie Zoltánnal

„Nekünk, keresztényeknek van egy biztos pont az életünkben. Ma ebben a liberális, relativista világban különösen fontos, hogy legyen egy abszolút igazodási pont. Különösen a fiatal nemzedék számára életfeltétel, hogy talál-e támpontot, talál-e valakit, akihez önmagát mérje” – nyilatkozta 2010-ben dr. Osztie Zoltán, a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének elnöke.¹ E mondatok mottóként lebegtek előttem, amikor Zoltán atyát, a Március 15. téri Nagyboldogasszony-templom plébánosát szeptember első vasárnapján, az esti szentmiséje után interjúra kértem.

S. KIRÁLY BÉLA: A Főplébánia a rómaiak által épített Contra-Aquincum erődítmény falaira épült. Ide belépve nyomban érezni, hogy – Isten kegyelméből – kivételes helyen járunk. A szentély jobb oldali részén, az üvegezett padlózat alatt fényben úszik az ásatások nyomán előbukkanó múlt. Ott lent, az altemplomban meghallgatott misén úgy éreztem, hogy Pál apostol idejébe csöppentem, annyira igéző a helyszín. Hogyan sikerült megteremteni e varázslatot?

OSZTIE ZOLTÁN: Először, még 1930-ban Lux Kálmán régész-történész kutatott az altemplomunkban. Egy kis alagutat vágott. Ekkor megtalálta az altemplom főhajójának apszisát, ami nagy jelentőségű esemény. Megtudhattuk, hogy föltárható az altemplomunk maradványa. Amikor néhány éve a fővárosnak, mint tulajdonosnak maradt pénze a külső tatarozásból, fölvetődött a kérdés, hogy azt mire fordítjuk. Többen is azon voltunk, hogy folytassuk az annak idején félbe maradt kutatást. 2014-ben indultak el a munkálatok, de az ásatások annyira földúlták a templomot, hogy be kellett zárni. Két és fél éves, nagyon komoly munka – amelyből mintegy másfél év volt az ásatások folyamata – eredményeként készült el rekonstrukció. Ahogy az ásatások előrehaladtak, úgy tűnt elő a csodálatos altemplom: egy 1200-as évekből származó, háromhajós román bazilika alapfalai bukkantak elő. Megrendítő látni a nyolcszáz éves építmény részét, illetve a kétezer évest is, mert római romok még régebbre nyúlnak vissza. Igen, valóban varázslatos időnyílás keletkezett az altemplomban.

S. K. B.: *Napjainkban gyakran beszélünk a magyar–lengyel viszonyról, az Európai Unióban – amely nem tévesztendő össze Európával – egymásra vagyunk utalva. A lengyel sors összeforrt a katolikus vallással, amely megtartó erő volt a kommunizmus idején, és – reméljük – az lesz a liberalizmus korszaka alatt is. Miért nem vagyunk mi a hitben olyan erősek, mint ők?*

O. Z.: A mai helyzetünkől kiindulva nyilvánvaló, hogy akár keletre tekintünk, akár nyugatra, mindenhol válságot látunk. Keleten zajlik az útkeresés, hiszen a kommunista időkben ott a vallást, a hívó embereket üldözték. Ha nyugat felé nézünk, ott meg a liberalizmus irtotta az emberekből a vallásosságot, és valójában emberellenes támadásokat hajtott végre. Első pillantásra ezt látjuk: a nyugati dekadenciát és a keleti, orosz útkeresést. E harapófogóban egy egészen más lehetőséget kínál a Közép-Európa észak–déli tengelye. Politikai szempontból ez a Visegrádi Négyeket jelenti, de vallási szempontból Horvátország, sőt Szlovénia is ide tartozna. Ez az a közép-európai tengely, amelynek meg kell találnia az egyensúlyt a két világfél között, és van olyan történelmi múltja, amivel még modellet is teremthet, ha észnél, hitünknel és öntudatunknál maradunk. Minket még nem tett tönkre olyan mértékben a liberalizmus, mint a Nyugatot, és nincs az a fajta ortodox államegyházi szoros összefonódás a politikával, ami viszont a kommunista diktatúra súlyos maradványa, és ott ülepszik az orosz valóságon. A súlyos kihívások, amit például a szervezett bevándoroltatás okoz, megerősíthetik a hitünket, és kellő önbizalommal küldetést teljesíthetünk. A lengyelek e szempontból kiemelkedő szerepet töltenek be, hiszen Európában ők a katolicizmusnak vagy a katolikus hitnek az egyik fő letéteményesei. Noha ott is megjelent a romlás, de jóval kilencven százalék feletti katolikus vallású országról van továbbra is szó. A Keresztény Értelmiségiek Szövetségével kerestük velük a kapcsolatot, még mielőtt a Visegrádi Négyek szerepe ilyen mértékben előtérbe került volna. Élmény volt már az is, hogy lengyelországi tartózkodásunk alatt iktatta törvénybe az ottani parlament a lengyel–magyar barátság napját, március 23-át. A konkrét kapcsolatfölvételnél érdekes helyzet adódott, ugyanis nem értették, hogy tulajdonképpen mi is az a civil társadalom, a civil egyesület, vagy a keresztény civil társadalmi egyesület. Kiderült nagyon gyorsan, hogy a lengyel társadalom életét lefedi a szejm, tehát a politika, és a katolikus egyház a maga egyházi szervezeteivel. Ezért nem értették a civil társadalom közvetítő jelenlétének szükségességét. Mifelénk más a helyzet, mert a katolikus egyház és egyáltalán a történelmi keresztény egyházak társadalomformáló ereje meggyengült, és hasonló módon a politikába vetett bizalom is.

S. K. B.: *A kettő között bizonyára összefüggés van.*

O. Z.: Igen. Következésképpen ez érlelte meg azt a helyzetet, melyben fölértékelődött a civil szféra, a civil társadalmi szervezetek szerepe, hiszen magukra hagyva mégiscsak az emberek maguk tudják, hogy helyben mire van szükségük, tehát – ennek követelményét szubsidiaritás elvének nevezik szaknyelven – ők a maguk életét a maguk szintjén szeretnék szervezni, és nem akarják felfelé tolni a megoldandó problémáikat, amit megszoktak a kommunista időben, de nem akarhatják mással sem elvégeztetni, ami az ő dolguk. Azért ma is léteznek a reflexek, miszerint majd az állam megoldja. A lengyelekkel felvett kapcsolatunknak ez az egyik legfontosabb tanulsága.

S. K. B.: *Zoltán atyának volt-e alkalma találkozni Molnár Tamás katolikus filozófussal, aki az Egyesült Államokból évekig járt haza tanítani?*

O. Z.: Személyesen nem, de könyveit, például *Az Egyház, évszázadok zarándoka* címűt, nagy örömmel olvastam, és számomra is az egyik forrásmunkává vált. Tehát ismerem a munkásságát, az ő jelentőségét, és tudom, hogy mekkora a tekintélye a könyvein keresztül.

S. K. B.: *Molnár azt írta, hogy az államnak és az egyháznak a kiiktatása vezette be a nagy bomlasztót, a pénzt, mely a civil társadalom alapeleme. Tehát a nyugat hanyatlásának fő oka éppen a civil társadalom túlsúlyos szerepe, és hegemoniája mindent egyenlősít. A feladat, ha van még erőnk hozzá: az államot mint főhatalmat, az egyházat mint szellemi-kulturális vezetőt megerősíteni.² Az egyház kultikus energia birtokában van, amely azt jelenti, hogy a hétköznapi és racionális valóságon túllépve, a természetfelettire irányul, és szentség formájában ölt testet. Viszont – írja indulatosan Molnár – a II. vatikáni zsinat (1962–1965) e kultikus termőföldet parlagon hagyta, és az ipari civilizáció példáját követve beborította egy réteg cementtel.³ Az egyház ezzel viszonzatlan engedményeket tett a „modern kórnak”. Jóvátehetetlen esemény történt?*

O. Z.: A félreértéseket el kell kerülni: ha a zsinatot mint olyant kritizáljuk, vagy annak a Szentlélek általi irányítását kérdőjelezzük meg, tévútra jutunk. Minden egyetemes zsinat ugyanis az Ő irányítása alatt áll, és döntései a katolikus egyházra kötelező érvényűek. Mindig akkor keletkezhet csúsztatás vagy félreértés, ha nem vesszük alaposan szemügyre a második vatikáni zsinat dokumentumait. Ne szakadjunk el a konkrét szövegtől, mert csak akkor derül ki, hogy köszönő viszonyban sincs az, amit ott leszögeztek, azzal, ami kifejlődött a zsinat utáni évtizedek folyamán. Ebben nagyon fontos különbséget tapasztalunk. Én személyesen hiszek abban, hogy a második vatikáni zsinattal mi, katolikusok sokat kaptunk, és az anyaszentegyház is sokat kapott. A jövőre nézve is útmutatást kínált. Más kérdés, hogy nem az bontakozott

ki belőle, ami kellett volna. Ennek a legfőbb bizonyítéka számomra az, amit erről XVI. Benedek pápa utolsó interjúkötetében elmondott. Róla tudjuk, hogy a második vatikáni zsinat egyik fő teológusa volt: mind az előkészületekben, mind a zsinati munkálatokban szakértőként munkálkodott. Az interjúkötetében ezzel kapcsolatban nagy csalódottságának adott hangot, hiszen amit ők akkor vizionáltak, amit teológiailag alátámasztottak és kidolgoztak, köszönő viszonyban sincs a zsinat utáni történésekkel. Ez a különbségtétel nagyon fontos. A csalódottság megvan bennem is, és igazat adok Molnár Tamásnak, hogy a liberális erők már a zsinat előtt, a zsinat alatt, és azóta is folyamatosan jelen vannak, rombolják nemcsak Európát, hanem az egyházat is. Nyilvánvaló, hogy az egyházban ezek az erők hatottak, és később e hatás kibontakozott. A legfájdalmasabb maga a liturgia megváltoztatása volt. Azt tekintem a legfontosabbnak, hiszen a liturgikus dekadencia különösen szembe-tűnő. A liturgia területén az individualizmusnak, az egyéni kreativitásnak nincs helye. Nem lehet az ízlések vitaterepe. Van, amivé nem válhat a liturgia. Az oltár a maga örök szilárdságával kőből épült, és az örök-kévalóságot jeleníti meg. Ha például az oltárt egy asztallá degradáljuk, amit ide vagy oda pakolunk, az elbizonytalanító. Ha a liturgia elbizonytalanodik, akkor elbizonytalanodik a papság is a maga identitásában. Ha a papság elbizonytalanodik, akkor az egyház is. Ha pedig az egyház bizonytalan, a világban is megjelenik ez a bizonytalanság. Napjainkban ennek vagyunk mi itt a tanúi.

S. K. B.: *Megnyilatkozásaiban gyakran beszél a konzervativizmusról, különösen az erkölcsi kérdésekkel kapcsolatban. Az egyik képviselője szerint a konzervatív politika szövetség a holtak, az élők és a megszületendők között a világ szellemi, illetve anyagi javainak megőrzésére, ápolására. Minden más politikai irányzat szövetség az élők között a világ javainak a felosztására és feléléseire. Egy konzervatív közéleti gondolkodó szerint azonban: „A kereszténység – minden ellenkező hír dacára – az individualizmus vallása. [...] A kereszténység témája az egyén bűnbeesése, esetenként bűnbánata, megváltása, és végső üdvözülése. Családról, nemzetről, a fű növeséről, egyéb – Krisztus számára – érdektelen dolgokról csak elvétve találni bármit.”⁴*

O. Z.: A bűnbánati gyakorlatot tekintve a személyes felelősség kétségkívül fölértékelődött a keresztény tanítás és antropológia nyomán, de: az, hogy személyes bűnbevallás van, a személyes kiengesztelődés igénye létezik, még nem azt jelenti, hogy nem kell bemenni a templom gyóntatószékébe, és ezzel nem kell külsőleg is megvallani azt, hogy a bűnnek van társadalmi, közösségi vetülete. A bűn soha nem magánügy. Ugyanígy állunk a házassággal kapcsolatban: mindenki

tudja a keresztényi körökben, hogy a házasság a „legszemélyesebb közügy”. Miközben van egy intim szférája, van egy benső köre, eközben a hatása, a kisugárzása döntő módon határozza meg a közösség életét, a társadalom életét és jövőjét. Éppen a keresztény antropológiában, a házasságról, családról vagy a bűnről való fölfogásában jelenik meg az egyensúly, ami az embert egyszerre tekinti személynek, individuumnak a maga méltóságában, és tekinti közösségi erőnek. E két egyensúlya ritkán teremődik meg akár a szellemtörténetben, akár a konkrét erkölcsi fölfogásban, gyakorlatban, de a keresztény antropológiában ez továbbra is adott. Már csak azért is, mert ez az istenképünkől ered, és az istenkép szorosán összefonódik az emberével. Az Isten a keresztény kinyilatkoztatás, az Isten önkinyilatkoztatása szerint, hitvallásunk szerint háromságos egység. Tehát eleve közösség, és eleve egyetlenség. Közösség úgy, hogy három személy különállásában is jelen van, és egy személy úgy, hogy az közösséget is jelent. Ebből egyenesen fakad, hogy képére és hasonlatosságára teremtette Isten az embert, és a keresztény ember maga is egyszerre egyén, személy a maga méltóságában, és ugyanakkor közösségi lény. A szűkebb vagy tágabb közösségének felelősséggel tartozik.

S. K. B.: *Balog Zoltán református lelkész szerint a kereszténységnek van egy különlegessége, amit egyetlen világi erkölcsi rendszer sem tud nyújtani az embernek. Megmondja: honnan kapjuk az erőt, ahhoz, hogy valóban jók legyünk, és döntést tudjunk hozni.*⁵ *Márfi Gyula veszprémi érsek atya is igen szemléletesen példázza, hogy a semleges, vagy „laikus” államot a mai Európa bálványistenének nevezhetjük. Keresztény egyház és vallás nélkül az élet előbb-utóbb élhetetlen lesz.*⁶ *Zoltán atyát azért kerestem fel, mert a fenti gondolatok jegyében kivételes munkásságot fejtett ki, bizonyítva, hogy a felebaráti szeretet nem jelent feltartott kezecskét. A külső keresztények, a balliberális testvéreink pedig éppen ilyen keretbe szeretnék beüvegezni és falra akasztani az egyházunkat.*

O. Z.: Érkezett egy jegyespár, akik Németországban élnek, és ott is készítették fel őket az esküvőre. A felkészülés abból állt, hogy szociális munkát végeztek. Ez tipikusan az a fajta irány, amiről itt beszélünk. Akkor van létjogosultsága az egyháznak – mondja a liberális ideológia –, ha szociális munkát végez. (Egyházon főleg a katolikus egyházat értik.) Abba szeretnének belekényszeríteni minket fő-fő ideológusaik, hogy csak ápoljuk a betegeket, akiket az ő „rendszerük” tett beteggé, gondoskodjunk a szegényekről, akiket ők tettek szegénnyé, és tartsuk el a hajléktalanokat, akiket közvetve vagy közvetlenül ők tettek ki az utcára. Tehát szolgáltassunk szociális igazságosságot – helyettük. Szeretném leszögezni, hogy a katolikus egyház elsődlegesen nem ezért

létezik. Az egyházunk elsődleges küldetése egyértelműen a tanítás. A Krisztusról való tanúságtétel és a tanítás. Ehhez képest másodrangú és csak következmény, hogy az elsők között teljesítünk – készséggel – szociális szolgálatot. De nem ez a küldetésünk lényege. Ez csak következmény. Szívesen szorítanának be minket egy ilyenfajta szerepbe, de mi ezt nem vállaljuk fel.

S. K. B.: *Mint a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének volt elnökét, és egy közel ezeréves plébánia vezetőjét kérdezem: valóban olyan szoros a mai magyar állam és a keresztény egyházak – jelesen a katolikus egyház – kapcsolata, amint azt a liberális testvéreink állítják? Nekem nem tűnik olyan szorosnak, amilyennek lennie kellene.*

O. Z.: Ha abból indulunk ki, hogy az oltár és a trón együttműködve kormányozza az embereket, hiszen ugyanazokat a közösségeket, ugyanazokat egyéneket szolgálja, tehát mindegyik a maga helyén működve támogatja a másikat, akkor ez a szoros együttműködés még nem valósult meg a kívánatos mértékben. Ez valószínűleg nehezen is működne. Ha azt nézzük, hogy mondjuk a Gyurcsány-kormány hogyan viszonyult a történelmi keresztény egyházakhoz, akkor azt kell mondanom, hogy ez a kapcsolat örvendetesen alakul. A teljesítményüket értékelve kereszténydemokrata elveket és tetteket kétségkívül az Orbán-kormány vallja és teljesíti. Ők azok, akik legjobban közeledtek hozzánk. Ha jól emlékszem, Semjén Zsolt volt, aki kimondta: nem lehet szó arról, hogy a katolikus egyház táncol a politikai erők vagy pártok körül, és pénzt vár érte cserébe. A most kormányzó politikai erők, pártok, képviselnek valamit, és ezért közelednek a keresztény történelmi egyházakhoz. Viszont, akár a Gyurcsány-, akár a Bajnai-, vagy akár az Orbán-kormány van a fedélzeten, a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, a Katolikus Egyház, a Belvárosi Főplébánia ugyanúgy ott van a hajó fedélzetén. Küldetését ugyanúgy teljesíti. Az más kérdés, hogy ehhez most több segítséget, megbecsülést kap.

S. K. B.: *Az atlanti politikai-gazdasági elitek szemforgató módon használják magáncélra az emberi jogok érvényesülésének követelményét, amelyet ideológiává züllesztettek. Szerintük a demokrácia lényege az „egy ember, egy szavazat elve”. E hamis humanizmussal szemben a valódi demokrácia: „egy állampolgár, egy szavazatot” feltételez. Molnár azért írt indulattal a civil társadalomról, mert a nyugati tapasztalatai alapján, abban a magán- és csoportérdekek önző érvényesítését látta. Nálunk a civil társadalomban rejlő pozitív lehetőségeket a balliberalizmus sajátította ki. Holott létezik, és kiváló eredményeket tud felmutatni a keresztény közélet. A lélek zugaiba is beszüremkedő kereskedelmi médiának viszont csak a szenzáció a hír, az építkező mindenna-*

pok nem érdeklik. Ezért is tartom igen fontos fórumnak Az idők jelei című, és a közéleti állapotainkat felmérő három kiadványt, amelynek létrehozásában Zoltán atya bábáskodott, és amelyet a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, a Magyar Polgári Együttműködés Egyesület, illetve a Professzorok Batthyány Köre adott ki. Mi volt a cél e két kiadványaikkal és a tanulmánykötettel, amelyekhez ingyen jutottam a KÉSZ Aladár utcai székházában?

O. Z.: A Keresztény Értelmiségiek Szövetségének műhelyeiben azt vettük alaposan szemügyre, ami egyénileg és közösségileg érint minket, magyarokat. Sorra vettük a mindennapjainkban felmerülő problémáinkat és az evangélium fényében kerestünk válaszokat. Egy hároméves, intenzív munkafolyamaton vagyunk túl, a program az év végén zárul. A következő, ránk váró feladat, hogy az erényekből kiindulva tegyünk megoldási javaslatokat. A négy „sarkalatos” erény gyakorlásáról van szó. Ezek az okosság, az igazságosság, az erősség és a mértékletesség. A mindennapi életünk nehézségeiben megoldást jelent ezek gyakorlása - kiegészülve a három természetfölötti erény adományával: a hittel, reménnyel és szeretettel. Azzal szembesülünk döbbenettel, hogy az erény fogalma a mai társadalmi köznyelvben, főleg a fiatalok tudatában alig szerepel. Nincs benne a szótárunkban. Az fogalmazódott meg beszélgetésünk során, hogy egy új szótárra volna szükség, amellyel a nemzedékek, illetve a különböző társadalmi rétegek szót tudnának érteni egymással, hiszen jelenleg nem értünk szót. Azon dolgozunk most, hogy ezt föltárjuk és a társadalom figyelmébe ajánljuk. Tehát nem csak egy új kötet készül, hanem egy professzionális dokumentumfilm, másrészt egy oktató anyag, amelyet az iskolákba is el fogunk juttatni. Készül az újabb kötetünk is, illetve konferenciát tartunk. Nemcsak az értelmiségi műhelyekkel, hanem fiatalok fórumaival is egyeztetünk.

S. K. B.: *Szokásos szókimondásával egy éve ezt nyilatkozta: „Európa elvesztette az erejét, hogy megvédje magát, másrészt szándékolt világhuralmi törekvések azok, amelyek gyengítik a kontinens hagyományosan keresztény társadalmait.” Henri Boulard alexandriai jezsuita szerzetes is kendőzetlenül fogalmazott⁸, vádolva az iszlámot, amiért olyan dogmatizmusba zárta magát, amiből nem tud kitörni, és áldozati szerepben, öngazolást keresve, ellenérzései foglyaként, saját kudarcaiért az egész emberiséget teszi felelőssé. Vádoljuk az atlantista gazdasági-politikai elit többségét, akik alantás gazdasági és pénzügyi érdekből kollaborálnak e fundamentalistákkal. Médiahangszórójuk megalkotta a hazug iszlamofóbia fogalmat, hogy elhallgattassa az iszlámmal kapcsolatos ellenállást. De Boulard atya – és nemcsak ő – vádolja a katolikus egyház felső vezetőit is, akik olyan „párbeszédet” folytatnak az iszlámmal, ami több mint ötven év óta – a II. vatikáni zsinat óta – érdemi válasz nélküli monológ. Ott tartunk, hogy a pápának, Krisztus földi*

Budapest látképe, középen a Batthyány-palotával. Hauszmann Alajos, 1884–1885

helytartójának nincs joga bírálni a muszlimokat. A keresztények túsok az iszlám világban.

O.Z.: Ez a kérdés szorosan összefügg a migráció jelenségével. Önt-sünk tiszta vizet a pohárba! Az Orbán-kormány létrehozta az üldözött keresztények államtitkárságát. Ezt mindenkinek tudnia kell idehaza is, hiszen prófétai jelentősége van. Ez mutatja, hogy a kormány érdemben támogatja az üldözött keleti keresztény testvéreinket, és nem csak pénzzel. Nemrég volt nálam az egyik afrikai keresztény közösség püspöke: lerombolták egyházmegyéje templomainak háromnegyedét. Riasztóan súlyos folyamatok zajlanak a háttérben, amelyekről mindenkinek tudnia kell. Napjainkban a kereszténység a legjobban üldözött vallási közösség a világban, szinte naponta vannak mártírjaink. Tehát a magyar kormány e szempontból a helyzet magaslatán áll.

Az üldözötteket be kell fogadni, támogatásuk kötelességünk. Efelől senkinek kétsége nem lehet. A hazugság ott kezdődik, hogy a támogatott, illegális migrációt, a szándékos bevándoroltatást összehasonlatolják a háborús menekültekkel. A tömeges, illegális migrációval szemben minden kormány köteles megvédeni az állampolgárait. Egy

olyan áradatról és ránk zúdított embertömegről van szó, akikről lerí, hogy felkészített hódítóként érkeznek Európába. Néven lehet nevezni Soros urat és bandáját. Ne felejsük, hogy kinek az útikönyvével érkeztek már az első kontingensek. Szegednél ott maradtak utánuk a szétszórt útikönyvek, a hajszálpontos, navigációs tájékoztatók. Bence javaslatok arról hogyan lehet büntetlenül áthágni az ország törvényeit, hogyan lehet olyan jogi védelmet manipulálni maguknak, amik szembemennek az adott európai ország törvényeivel.

És itt egy újabb fejlemény, amelyből megint tanulni kell, és nem szabad feledni. Az Európai Bíróság most utasította el a szlovák és a magyar beadványt a kényszerbetelepítés és a kvóta ellenében. Hát persze hogy elutasította! Hogy mennyire politikai és ideológiai döntés született, arra bizonyíték, hogy másnap az Európai Unió tisztségviselői már korlátlan számú befogadásról beszélnek! Nagyon gyorsan váltottak! Jön a korlátok nélküli befogadás, amely fizikai kényszer! Vegyük már komolyan: a saját otthonunkban azokkal folytassunk életközösséget, akikkel mi szeretnénk. Olyan párhuzamos társadalmakat akarnak felépíteni, amelyek nem képesek együttműködni. Más az iszlám és más a keresztény vallás, más a társadalmi gyakorlatuk, az antropológiájuk és más az emberképük. Ezek összeegyeztethetetlenek.

S. K. B.: *Mióta a hatvannyolcas generáció Nyugaton vezető állásokba jutott, a hangadó értelmiséget meg rabul ejtette a dekonstrukció hányaveti divatja, és megszakadt a történelmi tapasztalatok átadása, ott kevesen tudják, mennyit köszönhetnek őseiknek. Ingatag, hasadt az identitásuk. Kicsit katolikusok, kicsit protestánsok, de inkább agnosztikusok; kevesen hisznek, sokan meg nem. (Idehaza meg elszaporodtak az adó egy százalékára ácsingózó szekták.) Nem tudják, hogy ami magától értődő – szabadság, állampolgári jogok, méltóságérzet –, az kizárólag a keresztény kultúrán alapul. Ha nem lettek volna bátor pápák, akik összefogták a nyugat erejét és vetélkedő vezetőit, talán már régóta iszlám világban élnénk, annak minden kényszeres és büntető következményével. Nemcsak a kommunizmusra, de a török időkre is emlékezhetnénk, amikor gyerekeinket tízezerszámra rabolták el, és nevelték kereszténygyilkoló janicsárokká. Évtizedek óta gyakoroltatják velünk a bocsánatkérés kultuszát, de tőlünk ezért – de Trianonért sem – nem kértek bocsánatot. Pedig ahol beszélgetünk, e csodálatos templom is példa, hogy a keresztény templomokból dzsámi lesz, ha a keresztények hitben, lélekben meggyengülnek.*

O. Z.: Két irányból kell megközelíteni a problémát. Az egyik a keresztény közösségekre tartozik. Ha mi vétettünk, akkor bocsánatot kell kérni érte. Ez világos. Az egyház nem, de az egyházhoz tartozó papok és civilek sok vétket követtek el, amiért bocsánatot kell kérni. És ezt szentéletű pápák, így a Szent II. János Pál pápa is pontosan érezte, és meg is csele-

kedte. Helyesen tette. A másik: ahhoz hogy kiengesztelődés történjen, hogy egymás megbecsülése és tisztelete megvalósuljon, ahhoz két fél kell. Jelenleg a történések nem azt mutatják, hogy valamiféle békejobbot adna vagy a kiengesztelődött egymás mellett élésnek a szándékát fejezné ki az iszlám világ. Ellenkezőleg: a terrorizmus rémtetteit látjuk, és nem csak Európában, hanem a világ arabok lakta területein is. Azt se kerüljük meg, ami Ferenc pápa megnyilatkozásait illeti! Ha hit és erkölcs dolgában, bizonyos peremfeltételek megvalósulásával nyilatkozik a pápa, akkor magam – hitem szerint is – engedelmisséggel tartozom neki, és ezt természetesen meg is teszem. Ám vannak olyan kérdések, amikre a pápai tévedhetetlenség nem vonatkozik. Ilyenek többek közt a közéleti kérdések. Tehát amennyiben közéleti vagy politikai kérdésekről van szó, arról, hogy a polisz ügyeit hogyan intézzük, ilyen vonatkozásokban nincs pápai tévedhetetlenség! Abban fenntartjuk magunknak katolikus keresztényként is a jogot, hogy ellenvéleményt fogalmazzunk meg, és másképpen gondolkodjunk, mint ahogy azt a pápa teszi. A bevándoroltatás esetében is így járunk el. Én is ellenvéleményt fogalmazok meg, mert amit hallok és olvasok, azt némely esetben a pápa személyes megnyilatkozásának fogom fel.

JEGYZETEK

¹ *Házadért való buzgóság*. Osztie Zoltánnal beszélget Haider Márta. Budapest, 2010, Kairosz, 15.

² Molnár Tamás: *Liberális hegemonia*. Budapest, 2001, Kairosz, 142-143.

³ Molnár Tamás: *Az Egyház, évszázadok zarándoka*. Budapest, 1997, Szent István Társulat, 148.

⁴ Béndek Péter: *A magyar konzervativizmus lehetőségei*. Budapest, 2017, Kalligram, 184.

⁵ *Mélység és magasság*. Balog Zoltánnal beszélget Halász Zsuzsa. Budapest, 2006, Kairosz, 82.

⁶ *A szeretet nem múlik el soha!* Márfi Gyula veszprémi érsekkel beszélget Haider Márta. Budapest, 2009, Kairosz, 70.

⁷ *Válaszúton* – Interjú Osztie Zoltán plébánossal. Újbuda önkormányzatának honlapja, 2016. szeptember 30.

⁸ Henri Boulard: *Gondolatok a kopt keresztények elleni virágvasárnapi véres merénylet után*. Magyar Idők, 2017. április 29., 11.

A POSZTMODERN FOGYASZTÓI TÁRSADALOM ÉS ELLENKULTÚRÁI

1. rész

Körmendy Lajos

A 20. század második felében a nyugati féltekén létrejött egy posztmodern értékeken alapuló fogyasztói társadalom, ami olyan jólétet és szabadságot hozott széles rétegeknek, melyről évezredekig csak álmodhattak az emberek. A társadalomban egyre fontosabbá vált az egyéni szabadság és jog, az emancipáció és ezekkel párhuzamosan az állami gondoskodás. Úgy tűnt, hogy a francia forradalom hármasszava – szabadság, egyenlőség, testvériség – végre a gyakorlatban is megvalósul, ami az általános jóléttel együtt maga a földi paradicsom. Kétségtelen, hogy az elmúlt századokban a nyugati társadalmakban hatalmas kreatív erők szabadultak fel, aminek meglelt a gazdasági eredménye.

De hogy még sincs minden rendben, annak első jelei korán, a fogyasztói társadalom kiépülésével párhuzamosan, már az '50-es években jelentkeztek Amerikában: a jólétet megtapasztalt fiatalok – ez volt a Dean-, Kerouac- és Presley-generáció, hogy a filmvilágból, az irodalomból és a rockvilágból idézzünk egy-egy ikonikus alakot – lázadtak a szüleik szerintük képmutató értékei és közösségei (munka, pénz, vallás, család, egyház, iskola) ellen. Lényegében a fogyasztói kultúrát elfogadó, de még a régi értékeket hangoztató középosztályt utasították el. A (kulturális) lázadásuk mintegy előjátéka volt egy sokkal nagyobb hatású, a '60-as évek elején induló mozgalomnak, amely a protesztjellege miatt nyerte el az ellenkultúra elnevezést, és ami rendkívül mély nyomot hagyott a nyugati/európai társadalomban, sok tekintetben meghatározva annak változását.

A hatvanas–nyolcvanas évek mozgalmait és utóhullámaikat sokan elemezték,¹ és mára már tényként kezelhetjük, hogy az uralkodó (*mainstream*) kultúra egy-két évtized alatt integrálta az ellenkultúráit, és így jött létre az a posztmodernnek nevezett fogyasztói társadalom, amiben ma is élünk. Az viszont kevésbé érdekli a kutatókat, hogy ez az integráció miért sikerült ilyen könnyen, sőt, miért volt lehetséges egyáltalán, ha valóban ellenkultúráról, azaz tagadásról volt szó, mint ahogy azt a fogalom sugallja.

A lázadások

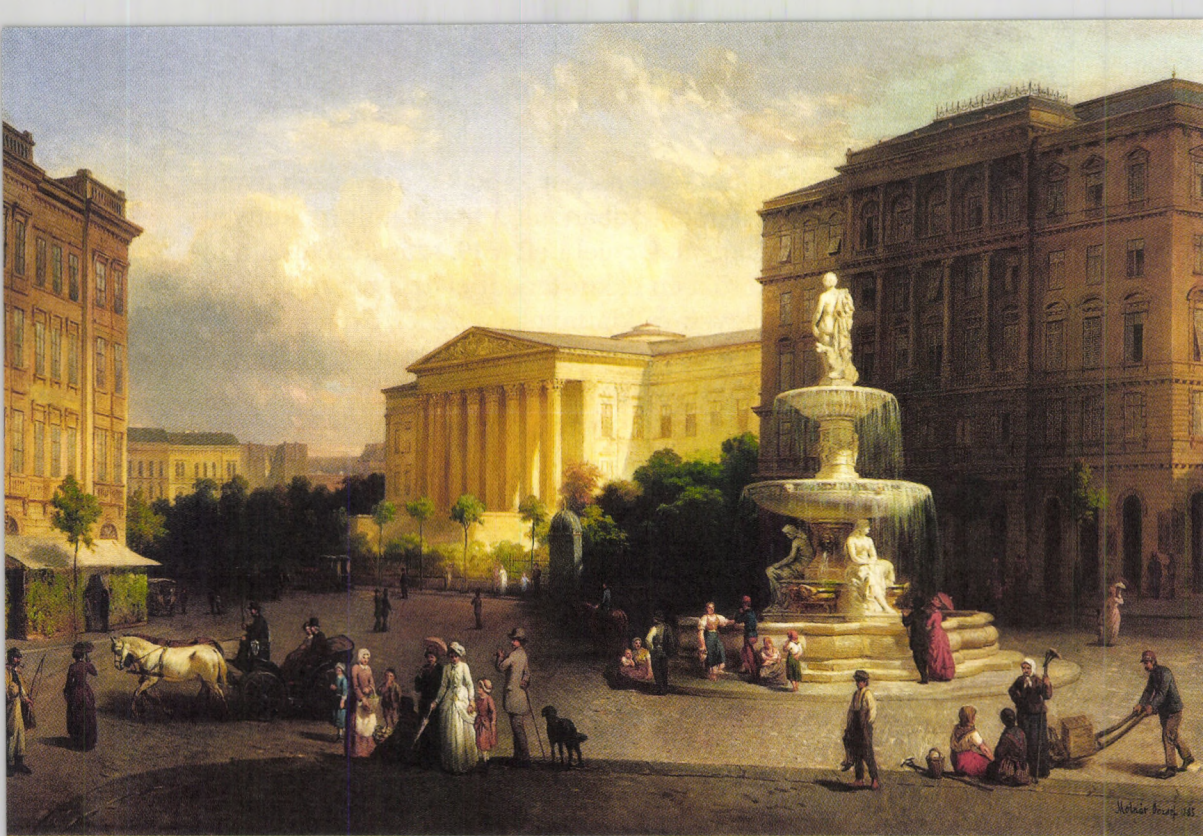
Míg az '50-es évek ellenkultúrája lényegében az Egyesült Államokra korlátozódott, a következő évtizedben bekövetkezett, már lényegesen nagyobb lázadás kiterjed Nyugat-Európára is. (Nem véletlen egybeesés, hogy a kontinensünk nyugati felén kb. ekkortól datálható a fogyasztói társadalom.) A mozgalom fő fészkei az egyetemek és főiskolák voltak, és a lázongásokat konkrétan a felsőfokú tömegoktatás csődje váltotta ki. (Amerikában még erősen motiválta a fiatalokat a vietnami háború és a faji megkülönböztetés elleni tiltakozás is.) A felduzzasztott állami egyetemeken és főiskolákon tömegével buktak el a vizsgákon a fölvelt, de alkalmatlan diákok, az oktatás színvonala alacsony volt, a tízezrével kikerült diplomások nem kaptak a papírjuk szerinti munkát: kudarcok, kilátástalanság, unalom. A '60-70-es évek ellenkultúrája egyértelműen tagadásra épült: hosszú haj a fiúknál, divattá vált ápolatlanság, a polgári ruházkodás és viselkedés elutasítása, agresszív zene, kábítószer-használat stb. Úgy, mint egy-két évtizeddel korábban, a fiatalok ezúttal is megvetették a szüleik értékeit, közöségeit és a belőlük eredő normákat, szokásokat, mert azokat őszintétlenül és elnyomónak tartották, de megvetették a fogyasztói társadalmat is, amelyben a pénz együtt jár a hatalommal, ahol a legfőbb mérce a siker, ahol nagy az egyenlőtlenség, és a legfőbb követelmény a konformitás. A jellemzően középosztálybeli fiatalok elutasítottak bármilyen kötöttséget, és még több szabadságot és egyenlőséget követeltek. Heller Ágnes ezt nevezi a mindennapi élet forradalmának, felszabadulásnak a társadalmi kényszerektől, a besorolástól, a civilizációs terhektől, röviden: egy decivilizációs folyamatnak.² Jacques Barzun ezt más szavakkal fejezi ki: korunk egyik legjellemzőbb kulturális motívuma az emancipáció, valamint a primitivizmus, ez utóbbi lényegében a fejlett kultúra előli menekülés vágyát fejezi ki.³ Mindez pont a fordítottja annak, amit Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című művében leírt, és ami fontos szerepet játszott a 16–19. századi európai/nyugati modernizációban.

A '60-70-es évek mozgalmanak erős tekintély- és elitellenes éle volt: nemcsak a zakót-nyakkendőt utasították el, hanem az ízlésitéleteket is, a magas-alacsony rendűséget a kultúrában (relativizmus), de még a múzeumokat is. Az iskolában a tanár tekintélye elolvadt, a családban engedékennyé vált a nevelés.⁴ A mozgalom egyik fő „vívmánya” a test „felszabadítása” volt, és az ehhez kapcsolódó „szexuális forradalom”. A test radikálisan fölértékelődött, a tabuktól mentessé vált, már nem volt szégyen a „kendőzetlen” megmutatás, és az új idők apostolai fennen hirdették a társadalmi kötöttség nélküli szexualitás gyakorlását.

A fiatalok – nem váratlanul – segítséget kaptak a művészeti avantgárd mozgalomtól, amely régóta hadban állt a magaskultúra konvencióival és társadalmi funkcióival. Daniel Bell a 19. századra teszi a folyamat kezdetét, művészkörökben ekkor terjedt el az a nézet, hogy az önelégült középosztály megveti és kigúnyolja a nehéz experimentális munkát végző művészeket, akik ezt az elutasítást a saját szabadságukként definiálták, és lázadtak. Ennek egyik első mérföldköve az impresszionisták alkotta *Salon des refusés* (a francia Szépművészeti Akadémia által elutasítottak kiállítása – 1863), majd húsz évvel később a *Salon des indépendants* (a Független művészek kiállítása) volt. A modernisták a 20. század elején pár évtized alatt felőrölték a konzervatívok ellenállását, és az ötvenes években már ők formálták a publikum ízlését. Az ellenség, a polgárság-középosztály közös volt, és a „művészosztály” (számban viszonylag kis kör, a közös öntudat tartja a tagjait össze) a lázadó fiatalokkal összefogva a ’60-as években indult „végső rohamra” a polgári kultúra ellen, és teljes győzelmet aratott. Tíz évvel később már a protagonistái dominálták a kiadókat, a múzeumokat, a galériákat, a folyóiratokat, a színházakat, a mozikat és az egyetemeket.⁵

A ’80-as évek elején az amerikai fekete gettókból egy új ellenkultúra sugárzott szét, először Amerikában, majd szerte a fejlett világban. A hiphop kultúra – nevezzük így – azért is figyelemre méltó, mert csak úgy tudott túllépni a korábbi lázadásokon (melyeket szintén tagadnia kellett, hiszen azokat főként középosztálybeli fehér fiatalok vitték végbe), hogy normává tette a durvaságot, a trágárságot, az erőszakot a zenében és a beszédben, az alkalmazkodás teljes hiányát a viselkedésben. Az öltözködésben pedig olyan mértéket ért el a konformizmus tagadása, hogy az már a ruhák funkcionalitása ellen hatott: ilyen a kötelezően félrefordított baseballsapka, amit így a szemvédő funkciójától fosztanak meg, a combközépig lelógó nadrágülep, ami megnehezíti a járást, a kötelezően túl rövid vagy túl hosszú nadrágszár, ez utóbbi esetében a földig lelógó nadrág azonnal elszennyeződik stb. Természetes kísérőjelensége volt ennek a kultúrának az agresszív, érzelmektől teljesen mentes szexualitás.

Sokatmondó tény, hogy a hip-hop kultúra mintegy két évtizeddel a fekete polgárjogi mozgalmak győzelme, a Great Society és az Affirmative Action eredményei után terjedt el, akkor, amikor már kialakult egy fekete középosztály, a média, a film, a sport és a show business tele volt fekete sztárokkal. A hip-hop kultúra kialakulása még magyarázható azzal, hogy a feketék integrációja felemásra sikeredett, de a népszerűsége és mintaadó képessége a többségi Amerikában, valamint átterjedése Európára már azt mutatja, hogy ezen társadalmak dezintegrációja a ’80-as években már meglehetősen előrehaladt.

Kálvin tér, Budapest. Az összes épület Ybl Miklós tervei alapján készült; a háttérben a Nemzeti Múzeum. Pollack Mihály, 1837–1846

Pacifikálás és integráció

Az üzleti világ a kezdeti habozás után gyorsan ráépült a fiatalok mozgalmára: a média, valamint lemezkiadók, koncertszervezők, reklámügynökségek, divatcégek stb. hada népszerűsítette (kommercializálta) az új zenét, hajviseletet, öltözködést (divatot csináltak belőle), viselkedést, nyelvezetet stb. – így azonban az ellenkultúra éppen abba a konzumvilágba épült be, amely ellen eredetileg létrejött. Ennek a konzumálásnak jellemző művészeti lenyomata a pop-art volt, amely fogyasztói tömegtermékeket épített bele a művészetbe, így azok a részévé, sőt a lényegévé váltak, hiába hirdette, hogy a kommerszet nevetségessé kívánja tenni.

A *divat* fontos eszköze volt a pacifikálásnak, azonban a (poszt)modern divatmechanizmus eltért a korábbi sémáktól. Georg Simmel német szociológus nyomán⁷ sokáig általános volt a vélekedés, hogy a divat társadalmi szempontból egy felfelé törekvést fejez ki, azaz az alsóbb osztályok pl. öltözködésben utánozzák a felsőbb osztályok tagjait, így próbálnak emancipálódni. Ez volt az ún. leszivárgási elmélet, amit nem mindig igazoltak a történeti források. A 20. században a jólét terjedése

és a tömegtermelés miatt (az ipar azonnal piacra dobta a divatos termékeket) már inkább az átszivárgás működtött, ekkor a vertikális helyett a horizontális terjedés lett a hangsúlyos.⁸ A fiatalok mozgalmával egy új jelenség rajzolódott ki: ez a réteg nem úgy akart emancipálódni, hogy átvette a fölöttes és/vagy többségi csoport kultúráját (divatját, viselkedését, nyelvezetét stb.), hanem hogy eltérő kultúrát alakított ki, ami jól elkülönült a többségitől, többnyire tagadás révén. Ilyen tudatos törekvés korábban csak a művészvilág szűk köreibben létezett. A fogyasztói társadalom azonban azzal, hogy divattá tette az ellenkultúrát, egyben megfosztotta azt a protesztjellegétől.

Barcsi Tamás az individualizáció paradoxonának nevezi, hogy az individualista kultúra egyben a homogenizáció kultúrája.⁹ A homogenitás érvényes az ellenkultúra divatjára is: elég megnézni a divatos fiatalok csoportját: igaz, hogy minden farmer, póló vagy baseballsapka különböző színű, egyedi, de a típusuk azonos, szinte egyenruhaként funkcionálnak, és aki nem viseli ezt az egyenruhát, nem tartozhat a csoportba. (Ez a lényeg.) Ugyanez érvényes a viselkedésükre és a nyelvükre: a szóhasználat, a hangsúlyok, sőt a mozgás is hasonló, ez is a csoporthoz, a trendhez való tartozást mutatja. A paradoxon azonban csak részben paradoxon. A polgári társadalomban a divat és a minták erős kényszerítő erővel bírtak: a 19–20. század fordulóján a középpolgári lakások nagyon hasonlóak voltak, a hivatalnokok teljesen egyöntetűen öltözködtek (a női divat már változatosabb volt), a munkások öltözékei is egyformák voltak. Posztmodern korunkban viszont a homogenitás másképpen jelentkezik. Az egyedi ruhadarabok vagy lakásbelsőik nem azonosak, viszont a stílus, az összbenyomás már mindenképpen homogén. Sőt, mivel a média által vezérelt fogyasztói kultúra a társadalom túlnyomó részét befolyásolja, ezért az azonos stílus jóval több emberre terjed ki, mint a polgári társadalomban. Korunk individualista embere korántsem annyira autonóm, mint ahogy hirdeti azt magáról, erre a későbbiekben még visszatérek.

Még a szélsőséges hip-hop ellenkultúra is átszivárgott a konszolidált középosztály divatjába: divatosak lettek az alul „harmonikás” férfinadrágok még az elegáns öltönyöknél is, a kívül hordott ingek, a borostás arc, a mesterségesen borzolt (esetleg zselézett) haj, ez a „rendetlen” hajviselet aztán népszerű lett a nőknél is. A filmiparban és a médiában ekkor kapott polgárjogot a durvaság és a trágárság. Az antikonformizmus fokozatosan szabállyá vált.

A lázadó fiatalokra jellemző volt a természetességnek hívott *lazaság*, aminek többféle üzenete volt. Egyrészt a nonkonformitást hirdette, másrészt a közvetlenséget, az őszinteséget és a nyíltságot. Ennek a magatartásnak szélsőséges megnyilvánulása volt a szabadosság,

azaz a normák negligálása, a közösség (a másik ember) tiszteletének hiánya vagy egyenesen elutasítása. A szabados ember a szabadság és az egyenlőség nevében nyilvánítja ki az egója dominanciáját: szabad vagyok, nem függök senkitől, nem vagyok tekintettel senkire, jogom van ahhoz, hogy a (pillanatnyi) kedvem szerint éljek, mindenkinek joga van azt csinálni, amit akar. A szabadosság mindig valakik (a többség, a meghatározók) ellen irányul, azokat kívánja megbotránkoztatni, amíg így van, addig lázadásnak is tekinthető. Viszont ha a többség tolerálja a szabadosságot, akkor nincs kit megbotránkoztatni, így az részben elveszti az értelmét. Ha pedig uralkodóvá válik, akkor már anarchiáról és káoszról beszélünk.

Az újfajta testiség és *szexualitás* kanonizálódott és bekerült a mindennapokba, bár tévedés lenne azt hinni, hogy ez csak a '60-as évek mozgalmának a következménye volt. Barzun egyenesen a 19. századra teszi a kezdeteket, és az állítását egy sor irodalmi példával illusztrálja, bizonyítva, hogy a művészek fokozatosan egyre kijebb tolták a szexualitás ábrázolásának határait.¹⁰ James Collier a tömegkultúrának az I. világháború előtti gyors terjedésében látja a gyökereket, nem csak a szexualitásban, hanem általában a hagyományos kulturális értékek rombolásában is (szabados viselkedés, táncőrületek, feminizmus, növekvő alkoholfogyasztás, művészi modernizmus). Szerinte a talaj elő volt készítve, de a két világháború és a gazdasági válság megakadályozta az áttörést, ami ezért csak a '60-as években következett be.¹¹ A test és a testi öröm azóta is központi helyet foglal el a posztmodern kultúrában. Napjainkban a médiában a testiség, azon belül a szexualitás szinte kötelező kellékké vált, ezért azonban súlyos árat kellett fizetni.

Christopher Lasch szerint a nők egyenjogúságának kiharcolásával szükségtelemmé vált a lovagiasság, a nőiség demisztifikálása viszont magával hozta a szexualitás eldurvulását.¹² Valóban, a szexualitás maga a misztikum, különleges valami, a szerelem pandanja. Maga a szerelem is misztérium, a szeretet egyedi fajtája. Sokféle szeretet van, szülői, gyermeki, baráti stb., a szerelem azért különös, mert egyedül ehhez társul szexuális vágy. Persze nemi vágy szerelem nélkül is létezik, de eddigi tudásunk szerint csak az ember tud szerelmes lenni, az állatoknál, még a párt egy életre választó madaraknál is a szexualitás ösztönös, amit annak pontos periodicitása bizonyít. Semmilyen emberi cselekedet nincs olyan szorosan összekötve a lélekkel, mint a szexualitás. A szexuális erőszak vagy visszaélés akkor is megnyomoríthatja egy életre az áldozat lelkét – sokan bele is halnak –, ha a fizikai sérülés csekély. A „szexuális forradalom” győzelme nemcsak azt jelentette, hogy elvetették a prűdériát és szabadon, őszintén beszéltek a nemiségről, hogy az emberek kiélhették az elfojtott vágyaikat, hanem azt is, hogy

a szexualitást fizikai aktussá, önálló élvezeti értékke degradálták, azaz lélektelenítették, tulajdonképpen dehumanizálták. Ettől már csak egy lépésnyire volt a pornográfia, ami mára már komoly társadalmi problémává vált, de tévedés azt hinni, hogy csak az internetnek köszönhetően.

A szerelmet és a házasságot a polgárság kapcsolta össze, történeti források azt mutatják, hogy a 18. századi Angliában vált először széles körben elterjedt igénnyé, hogy a házasság szerelmi érzésen alapuljon.¹³ A romantikával ez a követelmény új erőre kapott szerte a kontinensen is, és bár volt egy ideig visszarendeződés (lásd pl. a viktoriánus prűderiát), az irányzat folytatódott, és egyre újabb rétegek vallották azt magukénak. Még a mindig és mindenütt előforduló vagyoni szempontok sem tudták fékezni a szerelmi házasságok terjedését, és a 20. század közepén már szerte Európában és a Nyugaton ez vált általánossá.¹⁴ A szerelem-házasság kölcsönös feltétele azért is nagy jelentőségű volt, mert összekötötte a szexualitást, a családot és a hűséget – ez utóbbi bármely közösség egyik legfontosabb kötőereje –, így elméletileg erős, belülről eredő stabilitást biztosított a családnak. Azonban más tényezők is fontosak. Amint arra több szerző is rámutatott, ha a szerelem a legfőbb, sőt egyetlen kritériuma a házasságnak/családnak, akkor annak elmúlása, különösen egy új szerelem felbukkanása már legitimálja a válást, tehát bomlasztó erővé válik.¹⁵ A család számára a legnagyobb csapást mégis a '60-as évek „szexuális forradalma” jelentette, mert eliminálta a hűséget mint erényt, ezzel milliók számára szakadt át egy erkölcsi gát.

Más példával is illusztrálhatjuk a '68-as generáció pirruszi győzelmét. Az őszinteség és a *nyíltság* mint fontos erények a '60-as évek legfőbb jelszavai közé tartoztak. Ezek az elmúlt évtizedekben valóban teret nyertek mind a köz-, mind a magánéletben, de a jelenség enyhén szólva is ellentmondásos. Ugyanis az őszinteség és a nyíltság nem csak a valóság és az igazság kendőzetlen képviselőit (a képmutatás tagadását) jelentheti, hanem a legbensőbb emberi gondolatok és érzések nyílt kommunikációját is, azok pedig nem mindig pozitívak. Ami az igazságot illeti, erősen kétlem, hogy mostanában kevesebbet csalnának vagy hazudnának, például a politikusok vagy a közéleti emberek, mint az elődeik, a meg-megisméltendő botrányok és leleplezések legalábbis nem erre utalnak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az érzelmek, sőt az ösztönök nyílt vállalása olyan mértéket öltött a nyugati világban, ami korábban elképzelhetetlen volt. Jellemző, hogy kb. a '80-as évektől kezdődően az amerikai filmekben milyen gyakran mondják ki nyilvánosan: „Szeretlek!” (Európában kevésbé), és ez valóban az amerikai valóságot tükrözi. De nemcsak a szeretetet lehet őszintén és nyíltan kifejezni, hanem a közönyt, a gyűlöletet és a megvetést is, ezt láthatjuk nemcsak a hollywoodi és az európai filmekben, médiában és sajtóban, hanem

az utcákon is, ahol a tapintatlanság, a durvaság és a trágárság teljesen elharapódzott. Az őszinteség és a nyíltság, ha nincs belső vagy külső visszatartó erő, kéz a kézben jár az önzéssel és a tiszteletlenséggel. Robert Bellah és társai a *Habits of the Heart* című munkájukban jól leírják az általuk terápiás attitűdnek nevezett magatartást: az egyénnek ki kell nyilvánítania az igazi énjét, mert ez lehet az alapja az emberi kapcsolatnak. Az elkötelezettség, kötelesség stb. csak interferálhatnak ezzel. Mielőtt mást szeretnénk, előtte magunkat kell szeretni – hangoztatják a terápiás attitűd apostolai.¹⁶ Más kutatók ezt a jelenséget (önkifejezés, nyíltság, nyitottság hangsúlyozása) besorolják a posztmaterialista értékek vagy az expresszív individualizmus alá, de a gyökerük azonos: a hangsúlyozott individualizmus.¹⁷

Említést érdemel, hogy az általános nyíltsággal és őszinteséggel párhuzamosan a 20. század második felében kivirágzott egy újfajta képmutatás, amit a „Keep smiling!”-gal lehet jellemezni – főként Amerikában jellemző –, és aminek a gyökereit és szimptomáit oly briliánsan írta le Lasch *Az önimádat társadalma* című könyvében: másoknak egy elvárt pozitív képet kell mutatni, manipulálni kell őket, várni a visszaigazolást, ez a siker stratégiája.¹⁸ Ez nem a '60-as évek öröksége, de a jelek szerint jól megfér az előbb részletezett nyíltsággal és őszinteséggel.

A lázadó fiatalok egyik alapkövetelése volt a *tolerancia*, ami a posztmodern kultúrában szinte szakrális értéket kapott. A tolerancia sok mindenből eredhet, és sok mindenre vezethet. Eredhet türelemből, megértésből, antidogmatizmusból, az ego háttérbe szorításából, de származhat értékzavarból, értéknélküliségből vagy közömbösségből is. A lényeg az, hogy milyen értékek alapján tolerálunk vagy nem tolerálunk, illetve a másik oldalról nézve, hogy milyen értékek alapján követelünk toleranciát. A pozitív értékeken alapuló tolerancia megóvhatja egy társadalmat a megcsontosodástól és a zsarnokságtól, anélkül, hogy veszélyeztetné a biztonságát, rendjét és az egyének méltóságát, nélkülözhetetlen az innovációhoz, a szakadatlan jobbításhoz és korrekciókhoz, de magához a demokrácia működtetéséhez is. Ilyen pozitív érték pl. a faji egyenlőség, amelynek kiharcolását nem kis részben a '60-as évek lázadásaihoz köthetjük.¹⁹ Viszont a pozitív értékalap komoly korlátokat, kötöttségeket is jelent, legalábbis az érték nélküli toleranciához képest (bármit tolerálunk), ami rendetlenséget, bizonytalanságot, sőt káoszt is eredményezhet, nem mellékesen pedig gátolja a fejlődést, a jobbítást és a szükséges korrekciókat, és erősen erodálja a demokráciába vetett hitet, sőt helyet készíthet a zsarnokságnak. A posztmodern liberális társadalmakban uralkodó erkölcsi relativizmus, a deviancia és a másság feltétlen tisztelete értéknélküli toleranciát jelent. Abszurd példa minderre a muszlim fundamentalizmus eltérése a Nyugaton/

Európában, annak ellenére, hogy az éppen az európai értékek, köztük a tolerancia lerombolását tűzte ki céljául.²⁰

Mintegy két évtizeddel a '60-as évek forradalmi mozgalmai után kutatók és újságírók némi csodálkozással állapították meg, hogy a lázadó fiatalok idősödven milyen könnyen betagozódtak a korábban általuk támadott társadalomba, közülük kerültek ki pl. a yuppie-k, akik a '80-as évek fiatal gazdasági elitjét alkották. A posztmodern fogyasztói társadalom nemcsak a lázadók követeléseit és értékeit integrálta, hanem magukat a lázadókat is. De hogyan lehetett közös nevezőre hozni a kultúrát és az ellenkultúrát, az állítást és a tagadást?

(Folytatjuk)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*. Oxford University Press, 1996.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó, 1992.
- Barcsi Tamás: *A kivonulás mint lázadás. A kultúrától az ellenkultúráig, avagy a megtalált szabadság*. Publikon Kiadó, 2012.
- Barzun, Jacques: *Hajnaltól alkonyig*. Európa Kiadó, 2006.
- Bauman, Zygmunt: „A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig” In *Replika* társadalomtudományi folyóirat 51-52 (2005).
- Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books, 1976, New York.
- Bellah, Robert – Madsen, Richard – Sullivan, William M. – Swidler, Ann: *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. University of California Press, 1996, Berkeley.
- Burguière, André – Klapisch-Zuber, Christiane – Segalen, Martine – Zonabend, Françoise: *A History of the Family I. Distant Worlds, Ancient Worlds*. Cambridge Polity Press, 1996.
- Etzioni, Amitai: *The spirit of community: The Reinvention of American society*. Simon and Schuster, 1997, New York, London.
- Ferguson, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Könyvkiadó, 2011
- Fromm, Erich: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, 1993
- Fukuyama, Francis: *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Európa Kiadó, 2000
- Giddens, Anthony: *Les conséquences de la modernité*. L'Harmattan, 1994
- Halman, Loek: „Individualism in Individualized Society? Results from the European Values Surveys” In *International Journal of Comparative Sociology* 37 (1996)
- Heller Ágnes: „1968. Prelúdium a posztmodernhez” In *Magyar Lettre Internationale* 30. sz. (1998)
- Inglehart, Ronald – Baker, Wayne: „Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values” In *American Sociological Review* (February 2000)
- Inglehart, Ronald – Welzel, Christian: *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. 2005, New York.
- King, Charles W.: „A »leszivárgás« elméletének cáfolata” In Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982, Budapest.

- Kagitcibasi, Cigdem: „Autonomy and relatedness in cultural context: Implications for self and family” In *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 36 No. 4 (2005)
- Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran, 2003
- Körmendy Lajos: „Váratlan találkozás: Európa és az iszlám” In *Valóság* 2016/11
- Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Európa Kiadó, 1984
- Prost, Antoine – Vincent, Gérard (eds.): *A History of Private Life, V. Riddles of Identity in Modern Times*. Harvard University Press, 1991
- Sévillia, Jean: *Az értelmiség terrorizmusa 1945-től napjainkig*. Kairosz Kiadó, 2005
- Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat Kiadó, 1973

JEGYZETEK

¹ Lásd pl. Klaniczay és Barcsi

² Heller, 2.

³ Barzun, 15.

⁴ Heller, 3.

⁵ Bell, 38–41.

⁶ A Great Society nevű politikai és társadalmi program 1964-ben kezdődött, a célja a faji megkülönböztetés és szegregáció jogi fölszámolása, valamint a szegénység elleni „háború” volt, melynek keretében egy sor oktatási, egészségügyi, urbanisztikai stb. programot indítottak. Az Affirmative Action filozófiája szerint a jogi egyenlőség nem elegendő a hátrányos helyzetű csoportoknak (pl. színesbőrűek, nők), ezért előjogokat kell nekik biztosítani. Állami intézményeknek és egyetemeknek kvótákat írtak elő, és így a diszkrimináció kizárásának az elve átalakult egy arányos reprezentáció-szabállyá. (Ez utóbbi a magyar történelemből is ismert, és numerus claususnak hívták.)

⁷ Simmel, 476–481.

⁸ King, 233.

⁹ Barcsi, 67.

¹⁰ Barzun, 881.

¹¹ Idézi Fukuyama, 110.

¹² Lasch, 233.

¹³ Anderson, 33–37.

¹⁴ Prost, 486–488., 552.

¹⁵ Burguière, 408., 418., Bellah, 107.

¹⁶ Bellah, 97–98. Egyébként véleményem szerint az önszeretet egy abszurd fogalom, mert teljesen ellentmond a szeretet lényegének, de ennek kifejtése meghaladná ennek az írásnak a kereteit.

¹⁷ Lásd pl. Inglehart & Welzel, ill. Halman vagy Bellah

¹⁸ Lasch, különösen a 76–79.

¹⁹ Mint mindent, ezt az elvet is lehet oly módon alkalmazni, hogy átforduljon önmaga ellentétébe, erre példa az Affirmative Action, lásd a 6. sz. jegyzetet!

²⁰ Ez az utóbbi években – főként az egyre szaporodó terrorista támadások következtében – változóban van, ebbe az irányba mutat pl. a több európai országban bevezetett „fátyoltilalom”.

RENDKÍVÜLI ÉS MINDENNAPI KREATIVITÁS

1. rész

Flick László

„Az embert fölülmúló embert tanítom néktek. Olyasvalami az ember, amin felül kell kerekedni.”¹

„Az emberek kreatív lények, és kreativitásuk elsődleges módja a politika.”²

A kreativitás fogalomtörténeti vázlata

A kreativitás fogalma nem egyidős az alkotás fogalmával, holott ma már átfedés van a két gondolat között. Tatarkiewicz, akinek eszmétörténeti áttekintésére alapvetően támaszkodom, rámutatott, hogy az ókori értelmezésben az alkotás teljesen mást jelentett, a görögöknél egyáltalán nem létezett, a rómaiaknál pedig a „creator” apát, vagy pedig városalapítót („creator urbis”) jelentett. Ezt követően teológiai jelentéssel már használták, az egyetlen creator Isten, a két fogalom pedig gyakorlatilag egymás szinonimájává vált. A tizenkilencedik századra átvette a kifejezést a művészet, innen „a teremtő a művész szinonimája” lett, a huszadik századra viszont már az egész emberi kultúrára kezdték alkalmazni.³

Az ókori görög kultúrában az imitáció jelentette az alkotást, Platón szerint a festők csak utánoztak, azaz *nem újat* hoztak létre. A kreativitás művészetbeli felfogása mindig eltért az isteni teremtőképességtől, utóbbi azonban még a görög idősakra sem volt jellemző, a teremtéshez csak közel álló fogalmakat használtak, például csinálni, alkotni (a meglévőből, a meglévő után). Platónnál a világ létrejötte is már az akkor meglévő ideák szerint történt, Demiurgosz azok szerint hozta létre az első formákat.⁴ A fogalom története során az alkotás isteni és művészi felfogásai egyaránt a szabadság fogalmával való viszonyából vezetődtek le: mind „a teremtő isten és a teremtő művész szabadon alkot (*originate*)”. Az ókori gondolkodás jellemzője volt, hogy a művészetet *technéként* fogták fel, a nem-rationális

ihletettség (*nonrational inspiration*) jelensége nem fért már bele ebbe a fogalmi keretbe, a költői ihletettség jelentett csak kivételt. A művészi munkákat valami ösztönzésre elkészült termékeként tapasztalták, viszont egyfajta „reproduktív és rekreatív módon”, semmint produktív vagy kreatív formában.⁵ Mikor Arisztotelész és Platón foglalkozott a művészeti alkotással, azt egyszerre sajátos szabadságukban és *technè*-természetükben ragadták meg.

A görögöknél egyedül a költő volt képes eredeti értelemben újat alkotni, és habár a rómaiaknál már előfordult, hogy a művészetre is kiterjesztették az önálló alkotás fogalmát – Horatius a képzelet erejében talált közös pontot a költő és a művészet között –, a klasszikus hagyományban az alkotás jellemzői a következők voltak:⁶

- *A művészet szakértelem*: „a kreativitás a művészetben nemcsak lehetetlen, de nem is kívánatos”.
- *A természet tökéletes*: „az embernek fel kell fedeznie ezeket a törvényeket”: „A művész felfedező, nem pedig feltaláló.”
- „A költő új dolgokat alkot (...) a művész viszont utánoz.”

A középkori értelmezésben megmaradt a művészet és az alkotás között felállított viszony, továbbra sem tartották eredeti alkotásnak, ugyanakkor teológiai analógiát kapott. A művész feladata Szent Ágoston szerint, hogy „összegyűjtse a szépség nyomait”.⁷ Ez a gondolkodás hatotta át a középkort egészen a reneszánszig, mikortól „a reneszánsz ember érzékeltette függetlenségét, szabadságát és kreativitását”. A középkori gondolkodásban az alkotás jellemzői a következőképpen változtak:⁸

- *A teremtés isteni teremtés: creatio ex nihilo*; „létezik kreativitás, csak az ember nem képes rá”.
- *A reneszánsztól az egyén eredetiségének felfedezése*: „a természetben nem létező feltalálása”.
- *A művészet egy „látomás megvalósítása”* (Michelangelo), „a természet leigázása” (Vasari); „a festők ugyanazzal a szabadsággal rendelkeznek, mint a költők és a tébolyodottak” (Paolo Veronese).
- Az alkotás kategóriája kiterjedt a művészetre, a teremtőé ugyanakkor még nem, az megmaradt isteninek.

A felvilágosodás idejére tehető, mikor a teremtés és az ember összeférhetővé vált, a tizenkilencedik századra összefonódott a művészet fogalmával, a huszadik századra pedig megjelent a tudomány területén is:⁹

- *Az emberi teremtés lehetséges*: az ellenállás megtört, „a művészetben és a költészetben vannak megkötéseket jelentő szabályok, ám ezek forrása elménk természetében keresendő”.¹⁰

- A tizenkilencedik századtól ismét törés: csak a művészet kreatív, „a »teremtő« a képzőművész és a költő szinonimája lett”.
- A huszadik századra új jelentés: nemcsak a művész teremtő, „a kreativitás inkább új dolgok alkotása, mint dolgok alkotása a semmiből”; az *ex nihilo* értelmezés megszűnik; „a kreativitás az emberi alkotás minden területén lehetséges”.

Mára a kreativitás fogalma rendkívül kiszélesedett, ezért csak egy általános és tág fogalomban szokták megragadni. Ez a fogalom az újdonság, amely jelentéséhez tartozó gondolati sémák:¹¹

- *a kreativitással nem azonosak*: „minden kreativitás újdonságot implicál, ám nem minden újdonság implicál kreativitást”;
- *különböző fokozatai* vannak, de ez inkább intenzitás, mert *nincs* olyan *mérce*, „mint például a víznél a forrás, ami jelzi, mikor lesz a vízből gőz, tehát ami jelezné, hogy az újdonság mikor fordul át kreativitásba”;
- *minőségileg eltérő*: ami állandó, hogy „általában az újdonság egy korábban hiányzó minőség meglétében áll”;
- *különböző forrása* lehet: „az újdonság a kreatív emberek különféle beállítottságainak *fémjelzése*”;
- *különféle hatása* lehet: „triviálistól a korszakalkotóig”;
- a kreativitásnak ezért *nem meghatározhatók konkrét kritériumai*: lényege az újdonság, amely magasabb rendű cselekvéssel jár: „a kreativitás kultusza [...] az úgymond »isteni« képesség kultusza”.

A kreativitás fogalmának története az alkotói tevékenység egyre szélesebb értelmezése felé haladt, az alkotás önállóságának gondolati megjelenésétől a napjainkra jellemző legszélesebb értelmezésig, a huszadik században pedig eljutott a róla való gondolkodás annak a hétköznapi-tól a kiemelkedő problémamegoldó kreativitásfelfogásáig.

A kreativitás paradigmái a politikában

Az elmúlt időben a kreativitás vizsgálatának leggyümölcsözőbb területe a pszichológia tudománya volt, ahol az emberi alkotóképességek természetét vizsgálva egy nagyobb kutatási terület jött létre a fogalom körül. Ami alkalmassá teszi a pszichológiai megközelítéseket a politikai kreativitás megragadására (és ez egyúttal utal a dolgozat előfeltévéseire is):

- Mindkettő a személyt veszi saját diszciplínájának alapegységéül.
- Mindkettő vizsgálja az egyének közötti viszonyokat.

- Mindkettő érzékeny az egyén és az egyének közötti viszonyok által meghatározott, és őket meghatározó kontextusokra.
- Mind a politikatudomány, mind a lélektudomány interdiszciplináris természeténél fogva, kölcsönösen árnyaló hatással lehetnek egymásra.

A politika mai, interdiszciplináris értelemben vett pszichológiai megközelítése az 1970-es évekre vezethető vissza, ennek egyik mérföldköve Jeanne Nickell Knutson *The human basis of the polity: a psychological study of political men* című munkája. Az azt megelőző időben is foglalkoztak az emberi természettel és a társadalmi kötöttségekkel (Le Bon, Durkheim, Michels, Pareto, Horkheimer), a politika és a pszichológia egymáshoz igazán közeli kapcsolatával viszont a huszadik század második felében kezdtek el foglalkozni. A kapcsolat a két tudomány között kétirányú, a pszichológiai folyamatok hatása is értelmezhető a politikai szereplőkre, és a külső politikai tényezők és körülmények (intézmények, kontextusok) is elemzés tárgyául szolgálhatnak, miként hatnak az egyén pszichológiai állapotára (érzelmeik, motiváció, határozottság). Ezen belül számos tényezőt vesznek számításba, mint például a történelmi kontextust, azon belül a társadalmi környezetet, ezeket a körülményeket pedig tovább szűkíti az adott szituáció, a személy karaktere és személyes tulajdonságai. Utóbbit számos tényező határozza meg, személyiség, identitás, kognitív folyamatok, érzelmeik. A másik irányból érkező hatások kevésbé hangsúlyosak a tudományon belül, ugyanakkor itt a személy által érzékelt valóságot (fenomenológia), a politikai klímát, a társadalmi és történelmi háttérrel értik.¹²

A személy szempontjából a politikai pszichológia is megkülönbözteti az egyén és a csoport vizsgálatát. Az 1920-as években a személyiség és a politika tanulmányozásával kezdődött, a személyek tulajdonságának, motivációinak és képességeinek elemzésével, politikai vezetők pszichoanalitikai vizsgálatával. Az 1940-es évektől előtérbe került a közvélemény és a választói magatartás szerepe az Egyesült Államokban, ekortól a választótömegek politikai szocializációjának és politikai attitűdjének természetét vették górcső alá. A diszciplína ettől kezdve a hangsúlyt áthelyezte az emberi természet vizsgálatáról a korszakos problémákra: a hatvanas évektől, a hidegháborús kontextusban a nemzetközi konfliktusok, a kilencvenes évektől pedig a terrorizmus, népiirtás és egyéb politikai indíttatású, erőszakos bűncselekmények elemzésére.¹³

Ez az írás a csoportos formák helyett a személyes felelősséggel rendelkező politikai cselekvő (és kreativitása) megközelítési formáit keresi. A személy a politikai pszichológiai megközelítés kapcsán hangsúlyosan a demokraciáelméletekben a vezetők és az elitelméletek kapcsán

vetődött fel. A huszadik század első felében a politikai cselekvőkkel foglalkozó, klasszikus elitelméletek képviselői (Mosca, Pareto, Michels) autonóm hatalomgyakorló cselekvőket feltételeztek, majd Robert Dahl volt az első, aki megkérdőjelezte¹⁴ ezt, ekkor felmerült a részvétel és legitimitáció kérdése, manapság ugyanez a kérdés még mindig diskurzus tárgyát képezi demokráciaelméleti vitákban.¹⁵ A politikai elit kapcsán a pszichológia számára vizsgálódás tárgyát képezi a társadalmi háttér és az egyéni attitűdök, amelyek alapján hasonlóságokat és különbségeket lehet megállapítani a politikai elitek között.¹⁶ A következőkben, ebben a kétirányú kapcsolatban, a pszichológia kreativitást megragadni kívánó megközelítések, illetve az ezekben megjelenő politikai kettősségét vázolják fel a részfejezetek.

A kreativitás fokozatai: a mindennapi és a kiemelkedő kreativitás

A pszichológiai kreativitáskutatás az 1960-as években kezdődött el, annak szimbolikus nyitányát pedig Guilford divergens gondolkodásról tartott székfoglaló beszéde jelentette.¹⁷ A kreativitásra irányuló figyelem történelmi háttérét szimbolikusan az úgynevezett „szputnyik-sokk” jelentette, mikor is az Egyesült Államok szembesült a Szovjetunió űrtechnológiai versenyben szerzett előnyével. A hidegháborús fegyverkezési versenyben szükség volt a problémamegoldó gondolkodás tudatos fejlesztésére. Ennek a problémának vált fontos fogalmává a „divergens gondolkodás”, amely alatt Guilford a megszokott megoldások (konvergens gondolkodás) helyett, a több, szokatlan irányban való megoldáskeresést értette. Ahol a járt út nem jelent megoldást, ott új utakat kell keresni. Ezzel a problémafelvetéssel pedig elkezdődött a pszichológiában a hétköznapi kreativitás felfogásának korszaka, a divergens gondolkodás mérőeljárásának kidolgozására törekedtek. Ilyen kísérlet volt Osborné¹⁸, aki a kreativitás törvényszerűségeit és feltételeit igyekezett felfedni.

A kreativitást az 1960-as években „területáltalános” jelenségnek gondolták, vagyis „aki kreatív, az mindenben kreatív”. Mára azonban már jobban elkülönítik az alkotás specifikus tulajdonságait. Korábban a kreativitást az emberi tulajdonságokban keresték, „a fej problémája” volt, mára viszont a kutatás kiszélesedett, komplexebb megközelítést igényel. Pléh janusi konvergenciával jellemzi a tudósok mai gondolkodásmódját, ugyanis rendet keresnek, de ezzel párhuzamosan a konvergens gondolatok közötti logikai ellentétek kereséséből nyernek motivációt.¹⁹ A kreativitás mindennapos kérdéséről áthelyeződött a hangsúly a „nagy dobások” (*historical creativity*, *H-creativity*)²⁰ háttérének felfejtésére. A kiváló alkotók általánosan

fogalmazva „a társadalom számára is új és hasznos” alkotásokat teremtőket jelentenek ebben az értelmezésben.²¹ A mindennapos kreativitás paradigmájában az azt feltételező adottságok (*traits*) elemzését, a kognitív tudáshoz való kötöttségét keresték, mára pedig a kreativitás század derekán bekövetkezett „demokratizálását”²² követően kialakult kreativitásversenyben ismét a kiemelkedőség került a középpontba.

A kreativitás pszichológiai paradigmái

A kreativitással kapcsolatos kérdések központi témái, hogy az hol található, mi határozza meg, és tudatosan elérhető-e. Részben a fogalom általánosságban is nehezen megragadható természetéből következik, hogy különböző korokban különböző megközelítésekkel, különböző hangsúlyokat találó válaszok születtek. A kreativitás fogalma a huszadik század közepétől vált a pszichológiai kutatások egyik központi témájává, ugyanakkor az embert jellemző kreatív, alkotó jelenségről azt megelőzően is változó elképzelések léteztek. Vlad Petre Glăveanu a kreativitás három történeti paradigmáját különböztette meg a kreativitáskutatás lehetőségeit pszichológiai perspektívából kutatva. Az „Ő” (*He-paradigm*), „Én” (*I-paradigm*) és a „Mi” (*We-paradigm*) megjelöléssel megkülönböztette a kreativitásértelmezéseken belül a „magányos zseni”, az ösztönözhető „kreatív személy” és a társadalmi kontextusba helyezett folyamatok kreativitását.

Az első paradigma az átlagostól eltérő „génusz” (vagy zseni) képe görög és római gyökerekkel rendelkezik, ahol kezdetben meghatározó volt az isteni ihletettség (*divine inspiration*). A szerző szerint a reneszánszra tehető az az időszak, amikor Isten hatásának szerepét átvette a genetikai örökség (*genetic inheritance*) általi meghatározottság. Glăveanu tipológiája rávilágított, hogy az egyedülálló és teremtő egyén (*creator*) kapcsán két fogalom vált hangsúlyossá:²³ az egyediség (*exclusivity*) és az elkülönülés (*disconnection*). Exkluzív a kiválasztottság miatt (legyen az Isten általi vagy biológiai), és elkülönült a tömegektől és azok tudásától, mivel a kiemelkedő teremtő egyénnek nincs szüksége másokra, mások tudására, övé nem másoktól függ. Az adott értelmezésben megjelennek más leíró fogalmak is, mint például az „intellektuális képesség” (*intellectual ability*), a „kitűnőség” (*eminence*), az „alkotás legmagasabb szintjei” (*highest levels of creation*), vagy ugyanez más szavakkal: „a történelmi kreativitás”. Ennek a paradigmának jellegzetességét tehát Glăveanu az egyén kreativitásának történelmi jelentőségében ragadja meg. Az efféle kutatások alanya a „Nagyszerű Ember” (*Great Man*), aki távol áll a szokásostól, a hétközna-

pitől, az átlagostól – a kiválasztottság, a biológia vagy a kivételes pszichológiai tulajdonságok révén. A reneszánsz, majd a felvilágosodás korával az isteni sugallat helyét ugyan átvette az egyén veleszületett természetes képessége az alkotásra, az alkotó személyre továbbra is mint egy exkluzív kitűnőségre tekintettek.

A másik két paradigma tulajdonképpen többek előtt nyitja meg a lehetőséget a kreativitás felé – elképzelhető már rendkívüli és exkluzív tulajdonságok nélkül is. Glăveanu történeti áttekintésében az „Én”-korszak a második világháború után kezdődött, mikor a hidegháborús légkör szülte versenyhelyzetben a kreativitás forrását kutatták. A kreativitást megpróbálták visszavezetni a személyiségre, a tudatalattira, vagy „valamire a személy lélektanán belülre”. Az 1980-as években egy komplexebb megközelítés alakult ki, amelyet jobban jellemzett a rendszerszemlélet.²⁴ A „Mi” paradigma már el kezdte kutatni a kreativitás társadalmi tényezőit is. Ez feltételezett egy szociális kontextust, egy olyan külső környezetet, mely jelenthet pozitív vagy negatív befolyást az egyének kreativitására nézve.²⁵

Utóbbi két paradigma összefüggésbeli kérdéseket vetett fel, az egyén és a közösségi közötti kapcsolatban emelte ki Glăveanu Csíkszentmihályi Mihály által felismert összefüggéseket. Utóbbi rendszermodelljében a személy, a kreatív produktumot legitimáló kör és a „szimbolikus szabályok” rendszereként értelmezendő tartományok közötti kapcsolat bír magyarázóerővel, mely választ ad arra, hogy „hol van a kreativitás”²⁶: „... *kreativitás minden olyan tett, ötlet vagy termék, amely egy létező tartományt vagy megváltoztat, vagy új tartománnyá alakít át. A kreatív személy definíciója pedig olyan személy, akinek a gondolatai vagy tettei megváltoztatnak valamilyen tartományt, vagy újat hoznak létre.*”

Ebben a paradigmában a kreatív személy összekapcsolódott a személy legszűkebbtől a legtágabb értelemben vett környezetével.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ Friedrich Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*. Osiris Kiadó, 2004, Budapest, 18. (ford. Kurdi Imre)

² Tilo Schabert: *Boston Politics: The Creativity of Power*. Walter de Gruyter, 1989, Berlin–New York, 1.

³ Tatarkiewicz, Władisław: *Az esztétika alapfogalmai: Hat fogalom története*. Kossuth Kiadó, 2002, Budapest, 122.

- ⁴ Platón: *Timaios*. In *Platón válogatott művei I.*, ford.: Kövendi Dénes, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, Budapest
- ⁵ Nahm, C. Milton: *Creativity in Art* In Philip P. Weiner (Ed.): *Dictionary of the History of Ideas*. 1973, 578–589.
- ⁶ Tatarkiewicz i. m. 119–120.
- ⁷ Tatarkiewicz kiemelése: Szent Ágoston: *De vera Religione* XXXII. 60.
- ⁸ Tatarkiewicz i. m. 120–121.
- ⁹ Uo. 122–123.
- ¹⁰ Tatarkiewicz kiemelése: Houdar de la Motte: *Réflexions sur la critique*, 1715
- ¹¹ Tatarkiewicz i. m. 124–126.
- ¹² van Ginneken, Jaap: *Outline of a Cultural History of Political Psychology* In *The Psychology of Politics*. Second Edition. Springer Verlag, 1998, New York, Berlin, Heidelberg
- ¹³ Cottam, Martha – Dietz-Uhler, Beth – M. Mastors, Elena – Preston, Thomas: *Introduction to Political Psychology*. Lawrence Erlbaum Associates, 2004, Mahwah, New Jersey, London
- ¹⁴ Dahl, Robert: *Who Governs?* Yale University Press, 1961, New Haven
- ¹⁵ Ld.: Körösesényi András: *A demokratikus elitizmus konszenzusán túl* In *Politikatudományi Szemle*, 2007, 4. szám, 7–28.; Körösesényi András (2009a): *Lehangoló politikatudomány, vagy a politika művészete?* In *Politikatudományi Szemle* XVIII/3. 61–87.; Körösesényi András (2009b): *Escher lépcsőin. Vezetés, manipuláció és demokrácia* In *Századvég Új folyam* 54. szám 2009/4. 3–25.; Meszerics Tamás: *Demokratikus-e a felhatalmazásmélet? Megjegyzések Körösesényi András tanulmányához* In *Politikatudományi Szemle*, 2008, 4. szám, 147–160.
- ¹⁶ Blondel, Jean – Müller-Rommel, Ferdinand (2007): *Political elites* In *The Oxford Handbook of Political Behavior*. (Ed.) Russel J. Daldton – Hans-Dieter Klingemann, Oxford University Press, 2007, Oxford.
- ¹⁷ Guilford, J. P.: *Creativity* In *American Psychologist*, 1950, 5. 444–454.
- ¹⁸ Osborn, A.F. *Applied Imagination*. Charles Scribner's Sons, 1953, New York
- ¹⁹ Pléh Csaba: *Kreativitás, tehetség és gyakorlás: hangsúlyváltások a kutatásban* In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2010, 65, 2, 199–220: 203–205
- ²⁰ Boden, M.: *What is creativity?* In M. Boden (Ed.), *Dimensions of Creativity* (75–117). London, 1994, MIT Press/Bradford Books
- ²¹ Barkóczi Ilona: *A pozitív pszichológia és a kreativitás kapcsolata* In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2012, 67. 1. 173–181.
- ²² Weiner, R.P.: *Creativity and beyond: cultures, values, and change*. Albany: State University of New York Press, 2000
- ²³ Glăveanu, Vlad Petre: *Paradigms in the study of creativity: introducing the perspective of cultural psychology* In *New ideas in psychology*, 2009, 28 (1). 79–93
- ²⁴ Friedman, R. & Rogers, K.: *Introduction* In R. Friedman – K. Rogers (Eds.): *Talent in Context: Historical and Social Perspectives on Giftedness*, 1998, pp. xv–xxiv. Washington, APA
- ²⁵ Glăveanu i. m. 83.
- ²⁶ Csíkszentmihályi Mihály: *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találménység pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, 2014, Budapest, 37–41.

HAZA ÉS HALADÁS

Magyar építészet és iparművészet a 19. században

Nicholas T. Parsons

„Haza és haladás” – e Sisa József szerkesztésében megjelent nagyszerű könyvnek nem csupán a címe, de kezdő szavai is ezek, figyelmeztetve az olvasót, hogy nem pusztán építészettörténezeseknek szóló száraz szakkönyvet tart a kezében, hanem olyan munkát, mely társadalmi és politikai kontextusban vizsgálja a 19. századi magyar építészetet. Bárki, akit érdekel a magyar történelem, nagy haszonnal forgatja majd ezt a könyvet, a művészettörténezesek pedig páratlan forrásmunkához jutnak általa. A számos esztétikai elemzésnek és az épületek megrendelését övező – gyakran ádáz – viták részletekkel sem fukarkodó ismertetésének köszönhetően az olvasó képet alkothat arról, mi is volt a tét, miközben az egyre magabiztosabb, feltörekvő Magyarország az építészetten keresztül meg akarta mutatni magát saját maga és a nagyvilág előtt. A korszak építészeti vívmányainak értékelése természetesen sohasem teljesen független a divatoktól, s talán még kevésbé a politikai előítéletektől és ideológiáktól. Napjainkat nagyobb pluralizmus jellemzi, ahol a modernizmus és posztmodernizmus diadalt sugalló középületeit egy olyan társadalom megbecsülése övezi, mely ugyanakkor nagy hangsúlyt helyez a megőrzésre, az újrafelfedezésre, a történelmi kontextus feltárására is. A könyv számos találó idézete közül az egyik a századfordulón élt művészetkritikustól, Julius Meier-Graefétől származik, aki szerint *„minden [jó művészet] a saját évszázadához tartozik ugyan, ám egyben afőle is növekedik, s e műalkotások révén, melyek nem csupán saját idejükhöz, hanem az örökkévalósághoz is tartoznak, érintkeznek a másik korrall”* (31). Ez a szellemiség hatja át ezt a könyvet.

Sisa József, a neves építészettörténész, akinek főműve ez a kötet, jegyzi a szövegek nagy részét, szerkesztői minőségében ugyanakkor sikerült egy tizenöt főből álló, kiváló szerzőgárdát maga köré gyűjtenie, melynek tagjai mind szakterületük vezető szakemberei (vagy azok voltak, hisz néhányan sajnos már nincsenek köztünk). Megemlíthetjük közülük Bibó Istvánt, Farbaky Pétert, Komárik Dénest és Sinkó Katalint. A csaknem ezeroldalas, bőségesen illusztrált kötetten (a főszöveg csaknem minden oldalára jut egy kép) látszik, hogy témája közel áll

a szerzők szívéhez. Különösen hasznosak a fontosabb épületekről szóló, szövegbe ékelt és színes képekkel illusztrált rövid ismertető, függetlenül attól, hogy jelentőségük inkább esztétikai vagy emlékezetpolitikai-e – vagy gyakran mindkettő egyszerre. Nem maradtak ki az ún. „hasznossági” épületek – fürdők, pályaudvarok, gyárak stb. – sem, de megtaláljuk a kötet egy lebilincselő részében Ybl Miklós nagyszerű Duna-parti Fővámházát is (ma: Corvinus Egyetem.) A lakó- és az egyházi építészettel is részletesen foglalkozik a könyv (előbbinél különös tekintettel a vidéki kúriákra). Még az olyan marginálisabb témák is helyet kaptak benne, mint a síremlékek és parkok, az egyes korszakokat pedig a korabeli díszítő- és iparművészetről szóló értekezések zárják. Az eredeti magyar szöveg Stephen Kane hozzáértő és elegáns tolmácsolásában olvasható angolul.

Korszakolás és terminológia

Egy ilyen átfogó mű esetében alapvető kérdésként merül fel a korszakolás. Sisa három korszakra osztotta a 19. századot: a klasszicizmus (1800–1840), a romantika (1840–1870) és a historizmus (1870–1900) korára. Nem a jelen recenzens és a hozzá hasonló laikusok tiszte, hogy e döntést megkérdőjelezzék, de ha csupán a „fogyasztói” szempontokat nézzük, talán a romantika a legkevésbé kielégítő kategória. Ez jórészt szemantikai probléma, a „romantika” és a „historizmus” közti, gyakran szembeszökő átfedés miatt. Egy ízben maga Sisa is utal az „eklektikára” mint meglehetősen homályos alternatív meghatározásra, mely egyaránt vonatkozhat egy nyilvánvalóan historikus mintákat követő „romantikus” épületre, illetve egy több történelmi stílust egyesítő „historikus” épületre. De a klasszicizmus is túlnyúlik saját korszakhatárán – hiszen például Pollack Mihály klasszicista remekműve, a Nemzeti Múzeum is csak 1846-ban készült el.

A stíluselnevezések szörszálhasogató kritikáját azonban hagyjuk a szakemberekre! Mi, laikusok, elégedjünk meg Sisa meggyőzőnek ható magyarázatával, miszerint a romanticizmus átmenetet képez a reformkor, valamint az 1867-es kiegyezést (*Ausgleich*) követő, a politikai szabadság növekedésével és gazdasági fellendüléssel járó izgalmas korszak között. Ez volt az az időszak, amikor Magyarország a szárnyait bontogatta, s nagyralátó terveket szőtt – hogy aztán a politikai események zátonyra futtassák őket. Jellemző példa a független parlament létrehozására vonatkozó terv, mely a nemesség uralta rendi országgyűlést, a Diétát lett volna hivatott felváltani. Sisa így ír erről: „Sok a nagyszabású elképzelés, de a szabadságharc bukása miatt elhalt

kezdeményezés, a terv alapján maradt nagy ívű ötlet is. A vágyak és a lehetőségek eltérő nagyságrendjét és időbeli dimenzióit legjobban talán a magyar törvényhozás házának hányatott sorsa érzékelteti" (203). Az első, meglehetősen szerény Országház, melynek terve 1840-ben fogant meg, csak az 1860-as évek közepén vált valósággá (ma: Olasz Intézet, Bródy Sándor utca). A legnagyobb 19. századi magyar építész, Ybl Miklós tervei alapján épült, a rá jellemző neoreneszánsz stílusban, tehát már javában benne járunk a historizmusban, mely oly drámaian és élesen jut majd kifejezésre a Steindl Imre tervezte, negyven évvel későbbi utódjában.

Klasszicizmus

Időben visszafelé haladva a romantika nehezen besorolható korszakától, a könyv első része érthető és szívderítő stílusban idézi fel, Pest hogyan vált fokozatosan modern várossá. A mogorva és reakciós osztrák császár, I. Ferenc legifjabb öccse, a népszerű és bőkezű József főherceg áldásával, 1808-ban bizottságot állítottak fel a város „megszépítésére” (*Szépitő Bizottmány, Verschönerungs Commission*), Hild János vezetésével. Pest ebben az időben voltaképp német város volt, s fejlesztését mondhatni német precizitással valósították meg: az épületek magasságát egységesítették, törekedtek az utcahálózat észszerű kialakítására, s minden új építkezést és átalakítást szigorúan felügyeltek. Hild János fia, József, a klasszicizmus korának egyik legtermékenyebb építészé lett, egyházi és világi épületek tervei egyaránt fűződnek a nevéhez.

Nem sokkal később megalakult egy közmunkatanács, melynek többek közt feladata volt a budai oldal várostervezésével foglalkozni, ám itt a dombos terep miatt szó sem lehetett olyan egységes megoldásról, mint Pest esetében. Politikai szempontból az elegáns klasszicista város, mely a Duna keleti partján kinőtt, valóságos áttörést jelentett, hiszen a császár kezdetben elzárkózott attól, hogy Pestet világvárossá alakítsák. Ferenc – és különösen kancellárja, Metternich – ellenezte a városfejlesztést, nehogy az helyzetükön túlmutató, túlzott önbizalmat ébresszen a magyarokban. Metternich például először megghiúsította az állandó Duna-híd építésére vonatkozó kezdeményezéseket, mert tudta, ez felélénkítené a Buda és Pest közötti gazdasági kapcsolatokat, s a gazdasági erő hamar politikai öntudatot szülne.

A klasszicizmus jelentős hatást gyakorolt a magyar városok képeire, de még az olyan vidéki létesítményekre is, mint a jelképértékű hortobágyi „Kilenclyukú” híd. Természetesen még ennél is emblematiku-

A Pestet Budával összekötő függőhíd terve. William Tierney Clark, 1837. Perspektivikus nézet (részlet)

sabb építmény a Pestet és Budát összekötő Lánchíd, mely végül mégis megkapta az engedélyt, dacára Metternich aggályainak. Ennek a valójában empire stílusú hídnak az építése 1849-re fejeződött be, de még ugyanabban az évben, a szabadságharc alatt, kis híján fölrobbantották. A híd több szempontból is a „modernizáció” jelképe lett. Először is, itt a nemesség nem mentesült a hídvám megfizetése alól (addig teljes adómentességet élvezett), aminek hallatán a Kúria elnöke állítólag könnyekre fakadt. Másodszor, e beruházás során valóban érvényesült a nyílt pályázat elve. Az építkezést báró Sina György, bécsi bankár finanszírozta, a tervezésre pedig William Tierney Clark angol építész, a Hammersmith és Marlow híd építője kapott megbízást. Gróf Széchenyi meg volt győződve róla, hogy a feladat meghaladja a magyar építészek és mérnökök képességeit (és valóban egy skót *Baumeistert*, Adam Clarkot bízták meg az építési munkálatok felügyeletével); immár bevett gyakorlattá vált, hogy nyílt nemzetközi versenypályázatot írjanak ki építészeti beruházásokra, jóllehet még mindig magyar építészek (igaz, jelentős külföldi tapasztalattal vagy tanulói idővel a hátuk mögött) nyerték el a megbízások zömét. Mindazonáltal hamarosan külföldi mesterek is hozzájárulnak majd emblemikus épületeikkel a városképhez – említhetjük például a két pesti zsinagógát (az egyik Ludwig Förster, a másik Otto Wagner alkotása), a Tudományos Akadémia döntő fontosságú tervpályázatát pedig a porosz Friedrich Stüler nyerte el, de erről később még szót ejtünk.

Egyházi épületek

A klasszicizmus korszakában az egyházi építészet nem tért el jelentősen a kor bevett-kedvelt stílusától, később azonban egészen más utat követett, mint a világi építészet. Itt ismét csak Hild Józsefé lesz a fő szerep, aki szép bazilikákat tervez Szatmárnémetiben és Egerben az 1830-as években, majd az 1850-es években Kühnel Páltól és Packh Jánostól veszi át a tekintélyes esztergomi főszékesegyház befejezésének feladatát. Ezek az épületek inkább nagyratörően monumentálisak, mint hívogatóak. Közülük is legszembetűnőbb a fenségesen Dunára néző esztergomi bazilika, melyet Kühnel eredetileg egy óriási érseki komplexum részeként képzelt el, s terve (1820) majdnem olyan impozánssá sikerült, mint a Szent Péter bazilikáé, előterében Bernini oszlopos árkádsorával. Sisa szerint a főszékesegyház építészeti stílusfejlődése Kühneltől Hildig *„szinte a magyarországi klasszicizmus keresztmetszetét adja”* (122). Társadalmi és politikai kontextusa talán épp ilyen jelentőségteljes. A Ferenc által 1804-ben létrehozott három új érsekség megkoronázása volt ez, egyben jelezte a császár két elődjének regnálását jellemző szekularizáció visszafordítását. Az épület tükrözi továbbá a katolicizmus befolyásának erősödését, mely egyre kifejezettebbé válik IX. Piusz pápaságának kései szakaszában, valamint a sokat vitatott, noha rövid konkordátumban, melyet Ferenc József kötött az említett pápával 1855-ben.

Magyarország lakosságának egyharmada protestáns volt (zömében református), ám a protestantizmus számarányához mérten nagy hatást gyakorolt a politikára, csakúgy, mint az irodalomra és az oktatásra, megalkuvást nem ismerő Habsburg-ellenességének köszönhetően (nem hiába hívják a kálvinizmust a *„magyarok hitének”*). Miután II. József türelmi rendelete (1782) lehetővé tette építésüket, a református templomok nagy része meglehetősen egyszerű és vidékies külsőt kapott, visszautalva *„a középkori mintákra és a népi építészetten keresztül vezető fejlődésre”* (137). Valamivel nagyratörőbb léptékű Pollack Mihály Deák téri klasszicista evangélikus temploma, a mester egyik legkevésbé elegáns alkotása, valamint Hild Vince egyszerű református temploma a Kálvin téren. A kálvinizmus válasza az esztergomi bazilikára a református nagytemplom volt (1822) Debrecenben, az egyház kelet-magyarországi hatalmi központjában, a *„kálvinista Rómában”*. *„A debreceni épület súlyos tömege – írja Bibó István – [...] mintegy az Alföld televényéből nőtt ki, hogy aztán hatást gyakoroljon az egész keleti ország-rész református templomépítészetére”* (150).

Miközben a romantika korára Európa-szerte a gótika újjáéledése nyomta rá a bélyegét, a korszak két legjelentősebb egyházi épülete mégis Ybl Miklósnak a Károlyi család számára épített, neoro-

mán stílusú fóti plébániatemploma (befejezés: 1855), illetve Ludwig Försternek a pesti liberális, azaz „neológ” zsidó hitközség megrendelésére tervezett, méltán ünnepelt zsinagógája (1859) lett. Mindkét építményt joggal nevezhetjük „romantikusként”, az egyiket azért, mert az osztrák-német nazarénus esztétikai mozgalom erős hatása alatt *Gesamtkunstwerk*nek készült, a másikat pedig tudatosan vállalt orientalizmusa miatt.

Mindazonáltal „a gótikát mint a vallásos középkor elsődlegesen jellemző stílusát asszociációs értéke miatt alkalmazták előszeretettel az egyházi építészetben egész Európában” (245), és így Magyarországon is. Ez a jelenség választat jelentett: a világi épületeket tervező historikus építészek egy sor régi stílussal kezdtek kísérletezni, hogy kiaknázzák szimbolikus jelentéstartalmukat, míg az új egyházi épületek megálmodói inkább a neogótikához ragaszkodtak. Utóbbira még viszonylag későn, 1896-ban is találunk nevezetes példát, Pecz Samu pentagon alapú, Szilágyi Dezső téri református templomát a budai Duna-parton, mely a kálvinista gyakorlattal harmonizáló, funkionalista templombelsőt egy meglehetősen sajátos neogótikus külsővel kombinálta. A művészettfilozófus Fülep Lajos (aki maga is református lelkész volt) egyértelmű nemtetszésének adott hangot az épület kapcsán, mondván, az „teljesen értéktelen és pervertált” (411). Ezt a fajta gótikát nyilvánvalóan elfuserálnak tartotta, s nem hatotta meg a templombelső állítólagos funkionalizmusa sem. A Fülepet övező tiszteletnek köszönhetően nézetével senki nem szállt vitába, a jelen kötet azonban rámutat a templom valós érdemeire.

Angliához hasonlóan sokszor Magyarországon is sebtében volt szükség a növekvő kertvárosi lakosságot kiszolgáló új templomokra, ami megmagyarázza az olykor repetitív és unalmas neogótikát. A kiváló brit ízléstörténész, Kenneth Clark hasonló tendenciáról számol be *A gótika újjászületése (The Gothic Revival, 1928)* című első művében. Ugyanakkor, habár Clark leszólja „ezeket a szörnyszülötteket, a viktoriánus ízlés iszapos lapályán megfeneklett rút roncsokat”, őszinte csodálattal tekint egyes neogótikus épületekre, s ezáltal maga is hozzájárul a viktoriánus építészet átértékeléséhez. Sisa hasonló feladatot lát el itt, sőt még arra is felhívja a figyelmünket, hogy magyar építészek olyan ambiciózus neogótikus épületek versenypályázaiban vettek részt, mint a bécsi Votivkirche.

A historikus korszak templomépítészetének egyik fontos és jól dokumentált aspektusa a műemlékvédelem és a (nagyértékben beavatkozó) helyreállítás. Ennek leghíresebb példája a budavári Nagyboldogasszony-templom (Mátyás-templom) Schulek Frigyes által nagy képzelőerővel újjáalkotott változata (1874–1896). Habár az átalakítást

gondos ásatás és levéltári kutatás előzte meg, a végeredmény alapvetően a középkori gótika szellemét varázsolja elénk elegáns neogót formában. A régi Buda átrendezésének (*Inszenierung*) befejező akkordjaként Schulek lebontatta a templomot közrefogó hatalmas jezsuita kolostort és papneveldét, megnyitva ezzel déli irányba a teret, melyet a Duna felől a neoromán stílusú Halászbástyával díszített, mely onnan kapta nevét, hogy azt egykor a halászok céhe védte. Hasonlóan megalkuvást nem ismerő *Gesamtkunstwerk*et alkotott, ezúttal román stílusban, Friedrich Schmidt bécsi építész is, aki stílszerűen állította helyre az eredeti alaprajzon a pécsi székesegyházat (1883–1891). Ezek csak névleg voltak új templomok, valójában a megfelelő részletekre és motívumokra fordított historikus gondosságot ötvözték az újrafelfedezés, a helyreállítás és az újjáépítés iránti újdonsült lelkesedéssel – ám eközben az évszázadok során eszközölt (zömmel barokk) hozzátoldásokat, melyeket lényegtelennek ítélték az ünnepelt kor szelleme szempontjából, kíméletlenül lerombolták.

A historizmus aranykora

A bécsi *Gründerzeit* kifejezés, magyarul „alapítók kora”, az azt követő korszakot jelöli, hogy Ferenc József 1857-ben elrendelte a bécsi várostal lerombolását, s ezzel több évtizedes, gazdasági fellendüléssel (olykor bukásokkal) párosuló városfejlődést indított el. Sisa ugyanezt a kifejezést alkalmazza Magyarországra, habár a korszak kezdetét a kiegyezés utánra, 1870-re teszi. A historizmus valójában már a század derekától érezteti hatását, sőt az sem légből kapott állítás, hogy a klasszicizmus maga is csupán a historizmus egyik válfaja. Mindenesetre tény, hogy a század második felében egyre fontosabb szemponttá válik, hogy az egyes középületek számára vajon milyen múltbeli stílus lenne a legmegfelelőbb. Ahogy a bécsi Ring kiépült, épületeit felfoghatjuk megannyi újonnan létrehozott *lieu de mémoire*-ként, melyek megjelenésükkel az általuk megtestesíteni kívánt történelmi eszményt idézték fel. Hansen klasszicista parlamentje a demokrácia görög előképét idézi, a városháza a kora újkori Németalföld sikeres kereskedővárosait parafrazeálja, a neoreneszánsz stílusban épült bécsi egyetem és iparművészeti múzeum a reneszánszt varázsolja elénk – és így tovább.

Magyarországon a helyzet nem volt ilyen egyszerű, sem ennyire sematikus. A komplikáló tényezőt a nemzeti identitás kifejezése iránti igény jelentette. A bécsi Ring univerzalista szimbolizmusa jelentős mértékben elnyomta ezt a törekvést, maga is egyfajta visszatükröződése

lévén annak, ahogyan az osztrák nemzeti identitás gyakran alárendelő-
dött a többnemzetiségű birodalom irányításával járó politikai kívánal-
maknak. A Magyar Tudományos Akadémia alapításának és székház-
építésének története (235–241) jól szemlélteti ezt a kérdést. A Széchenyi
István által 1825-ben alapított, de csak jóval később megépült Akadémia
Magyarország eltökéltségét volt hivatott jelképezni, hogy megszabadul
még az abszolutizmus árnyékától is. A pályázat előrehaladtával témér-
dek érv és ellenérv hangzott el minden oldalról a választott stílusra vo-
natkozóan: az épületnek egyrészt képviselnie kell az egyetemes emberi
értékeket, másrészt meg kell jelenítenie a „nemzeti” elemet is, amellyel
Magyarország hozzájárul ezekhez az értékekhez. Vajon nem volt-e ki-
váló alkalom ez egy sajátos nemzeti stílus megteremtésére? A művé-
szettörténész Henszlmann Imre, akit először a pályázati eljárás lefolyta-
tásával bíztak meg, némileg sajátosan vélekedett erről; ő a gótikus stílus
mellett tört lándzsát, mondván, ez tükrözi leginkább a magyar törté-
nelem aranykorát (lásd Nagy Lajos király uralkodása). Az elképzelés
ellenzői azt hangoztatták, hogy a gótika *német* stílus (noha Henszlmann
a francia gótika mellett érvelt, hogy kivédje ezt az ellenvetést). Történ-
tek próbálkozások e nemzeti stílus megteremtésére különböző elemek
összegyűrésével, felidézve a bajor *Rundbogenstil* – a „félköríves” stílust
(lásd Feszl Frigyes Vigadóóját) – vagy a velencei „arab-bizánci” stílust,
mely a Magyarországot egykor a Bizánci Birodalomhoz fűző kapcsola-
tok miatt volt kedves a hazafiúi szíveknek.

Végül aztán, mivel senki nem értett egyet vele, elvetették
Henszlmann pályázatát s vele kedvelt stílusát, a gótikát, a megbízást
pedig a porosz Friedrich August Stüler kapta, aki egy velencei rene-
szánsz hatást mutató, hellenizáló elemekkel tarkított tervet nyújtott be
(1862). A „*választott stílus sokkal inkább az egyetemességet, semmint a nem-
zeti jelleget testesítette meg*” (241) – állapítja meg Sisa –, mely egyben
a magyarországi neoreneszánsz historizmus térhódításának kezdetét
is jelentette. A „nemzeti” stílus kérdése azonban messze nem oldódott
meg, később majd valódi megteremtője, Lechner Ödön fogja újjáélesz-
teni. Mindeközben a laikust, akit zavarba hoz, hogy mi számít igazi
„nemzeti” stílusnak, és mi nem, vigasztalja gróf Széchenyi István
megállapítása, miszerint „*bárki mit mond is, az architectura törvényi csu-
pa önkényen alapulnak*” (50).

A 19. század utolsó évtizedeiben Magyarország végre előterem-
tette azokat a forrásokat, melyekkel megerősíthette infrastruktúráját
és intézményrendszerét, s egyúttal azon is elgondolkodhatott, hogy

ez a folyamat miként ölthetne testet egy nemzeti stílusban. A korábbi (ideológiailag elfogult) történelemszemlélettel ellentétben, az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag jóval az európai átlagot túlteljesítve fejlődött, s azon belül is a magyar fél gyorsabb ütemben, mint az osztrák. Ez nyilván annak is volt köszönhető, hogy Magyarország alacsonyabb szintről indult, ugyanakkor most több pénze volt az államnak, hogy egy sor reprezentatív épület és intézményi székház létrehozását finanszírozza, valamint beruházzon az infrastruktúrába, sőt még a lakóházépítésbe is. Ennek legfőbb haszonélvezője a főváros lett, s „*az újonnan fejlődő vidéki városok egyre inkább Budapest kisebb lenyomatai lettek*” – írj Sisa (326). Az új beruházások megtervezésére kiírt nyílt vagy meghívásos pályázatokat (melyek nem zárták ki a külföldi építészek részvételét) igen magas szakmai színvonalon bonyolították, dacára az óhatatlan vitáknak és lobbizásnak – csakúgy, mint napjainkban.

A stílusok vonatkozásában Sisa rámutat, hogy az „érett” vagy „szigorúan vett” historizmus nagyjából az 1860-as évektől 1890-ig tartott, melyet utána egy eklektikusabb irányzat váltott fel. Nagyrészt Yblnek köszönhetően, az (olasz) neoreneszánsz stílus vált a város sajátos stílusává, mivel annak univerzális jellege „*alkalmassá tette szinte minden építészeti műfajra, egységes utcasorok [lásd Andrássy út], sőt egységes városkép kialakítására*” (331). Nem lévén „német”, ez a stílus nem sértette a nemzeti büszkeséget, s ugyanúgy „egyetemesnek” volt tekinthető, mint korábban a klasszicizmus. A historizmus az 1896-os Ezredéves Kiállításra létesített építészettörténeti parkban érte el csúcspontját, ahol a magyar történelem minden történelmi épülettípusa látható volt skanzenszerűen kiállítva. Ugyanebben az évben avatták fel Steindl Imre hatalmas Országházának központi kupolás részét, egy barokk részletekkel ékes monumentális neogótikus épületet.

Ugyancsak abban az évben, 1896-ban fejezte be Lechner Ödön orientalista díszítőelemektől hemzsegő, egyedülálló Iparművészeti Múzeumát, mely ékesen bizonyította, hogy létezhet a historizmustól független magyar „nemzeti stílus”. Lechner és követői sajátos, ámde koherens megoldással álltak elő a „nemzeti stílus” problematikájára, ami nyilván köszönhető volt az art nouveau és a szecesszió felszabadító hatásának is. A különbség ismét csak abban állt, hogy míg a bécsi szecesszió filozófiai alapon jött létre és univerzalista volt, addig Lechner stílusa vállaltan „nemzeti” jelleget öltött. Ha elmondhatjuk, hogy a bécsi szecesszió felszabadította gyakorlóit a historizmus sztereotípiái és a dinasztikus dagályosság alól, ami felé a késő Habsburg építészet tendált, akkor a Lechner-féle stílus arra ébresztette rá követőit, hogy újfajta módon is kifejezhetik a nemzeti identitást és az egyedi-

ségre való törekvést. Lechner épületei (Postatakarékpénztár, Földtani Intézet, kecskeméti városháza) különleges, dekoratív, gazdag megjelenésükkel a nemzeti mítoszteremtés egy-egy örömteli kalandját képviselik. A nézőből ugyanolyan irracionális jókedvet váltanak ki, s a lét elviselhető könnyűségének érzetét, mint egy Gaudí-épület.

Amíg Lechner elő nem állt a fenti problematikára adott képzeletgazdag megoldásával, nem lankadt a vita arról, mi legyen a megfelelő stílus a nemzet szempontjából fontos épületek számára. 1882-ben tervpályázatot írtak ki egy új Országházra, amely tükrözni hivatott Magyarország Ausztriával egyenrangú státusát a dualista monarchián belül. A klasszicizmus nyilván szóba sem jöhetett, hiszen Hansen bécsi parlamentje is e stílusban épült; végül a neogótikára esett a választás, tudatosan követve a „parlamentek anyja”, a Temze-parti angol parlament példáját. A gótika „német” jellegét láthatólag elfelejtették; az épület mindazonáltal kissé eklektikus lett, a tömegelrendezésben, és különösen a belső tér kialakításában barokk és reneszánsz elemek is tetten érhetők. Építése idején az Országház a világ legnagyobb épületei közé tartozott: az építkezéshez 40 millió téglát és 30 ezer köbméter faragott követ használtak fel. Ám ahogy a magyarok reményei dacára a Várban lenyűgözően átépített királyi palota sem győzte meg a császárt és királyt arról, hogy több időt töltsön ott, úgy utólag elmondhatjuk, hogy a monumentális Országház esetében is a remény diadalmaskodott a sors fölött. Építészeti szempontból azonban tagadhatatlanul ez az egyik csúcsteljesítmény Közép-Európában – egy pompás, ikonikus épület, mely dacosan hirdeti a magyarság fennmaradását.

Ha figyelmünket végül a könyvben szereplő egyes épületekről a magyar kultúráról adott átfogóbb kép felé fordítjuk, meg kell említenünk Sinkó Katalin két tanulmányát, *A történeti háttér*, illetve *A 19. század művészete a magyar művészettörténet-írásban és a korszakolás* címmel, melyek megérdemlik, hogy alaposabban is szemügyre vegyük őket. Sinkó nagy vonalakban ismerteti, hogy a középosztály (a műveltségen alapuló *Bildungsbürgertum* és a vagyonon alapuló *Wirtschaftsbürgertum*) fejlődése miként tükröződött a korábban az arisztokrácia és az uralkodó kiváltságának számító művészetpártolás változásaiban. Míg Ybl Miklós pompás neoreneszánsz Operaházát (1875–1884) javarészt még a „királyi udvar kulturális büdzséjéből” finanszírozták – gyakorlatilag Ferenc József személyes költségvetéséből –, Steindl Imrének az évszázad végére elkészült nagyszerű Országháza már teljes egészében a magyar állam kezdeményezése nyomán épült meg. Hasonló fejlődés és modernizációs folyamat figyelhető meg a középületek tervpályázatainál is, melyeket egyre professzionálisabb módon folytattak le, miközben az építészeti hivatás maga is gyökeresen átalakult: befolyásos

szakmai egyesületek jöttek létre, s a művészeti oktatás követelményei is megszigorodtak.

A magyarországi építészettörténet-írással kapcsolatban Sinkó rámutat arra az ellentétre, mely a (különösen a befolyásos Fülep Lajos által hirdetett) esztétikai univerzalizmus elméletei, valamint azon meggyőződés között feszült, miszerint létezik, illetve megteremthető egy jellegzetesen „magyar” művészet, stílus vagy megközelítés. Ez híven tükrözi azt a magyar identitásban máig fennálló törésvonalat, melynek egyik oldalán a magyaros jelleg áll, a másik oldalán pedig az a nézet, miszerint Magyarország mindig is a nyugat-európai kultúrkörhöz tartozott, s ha némi késéssel is, de tükrözte annak jellegzetességeit és fejleményeit. A valóságban a sajátosan magyar építészet a népi kultúrából táplálkozik, ami az erdélyi Kós Károly, valamint Makovecz Imre munkásságában a leginkább tetten érhető. Ezek azonban bonyolult kérdések, melyekben politika és kultúra gyakorta egymásnak feszül. Csak gratulálni tudunk e kiváló munka szerzőinek, hogy ilyen áttekinthetően mutatták be ezt a problematikát, ráébresztve az olvasókat arra, hogy Magyarország építészeti öröksége milyen hihetetlenül gazdag, dacára a jelentős pusztításnak, melyet a területén időről időre átmasírozó hadseregek, valamint a tudatlanság, a hanyagság és az ideológiai fanatizmus okozott.

(Fordította: Németh Orsolya. A szerző cikkét a következő kiadás alapján írta: *Motherland and Progress: Hungarian Architecture and Design 1800–1900*. Edited by József Sisa. Translated by Stephen Kane. 996 Pages, Birkhäuser, Basel, 2016. Magyarul: *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Szerk. Sisa József, Osiris Kiadó, Budapest, 2013, 735 oldal. Az idézetek utáni oldalszámok a magyar kiadásból valók.)

ARANY JÁNOS – TOMPA MIHÁLYNAK

Pest, február 18. 1866.

Kedves barátom,

Régen akartam már írni neked, illetőleg válaszolni utolsó leveledre, — de soha sem mertem hozzáfogni, vagy, ha belékezdtem is, félbe kellett hagynom. Valami körülményesb leírását szerettem volna adni a történeteknek — de végre is átláttam, hogy az nem lehet. Nőm talán irt meg némely részletet: egyelőre maradjon abban. Nekem 1853-ki baja-
im majdnem hogy kiújultak e tépelődésben: azt hívém, tönkre jutok. Azóta javultam — de a fátyolt ne érintsük.

Egészségi állapotod hanyatlását mindazon fájdalmas részvétellel fogadtuk, a mennyire képesek voltunk. De ne csüggedj el, édes barátom. Míg van élet, van remény. Szenvedéseid nagyok, türelem vesztők lehetnek; de én mégis azt mondom, hogy aranyeres bajaid egy-egy phasisa az, mely más-más alakban gyötör. Talán egy újabb fordulat könnyebben tűrhetővé teszi, mikor nem is várnád. Azért igyekezzél fentartani lelki erődet. „Doctor, medica te ipsum!” mondhatod erre: de valóban olyanformát is kellett a minap véghez vinnem. Midőn 53-beli rettegéseim most nem rég el kezdettek jönni: egy erős elhatározással kiteptem magamból a gondolkozást bizonyos tárgyról, s bele ültem a gépies foglalkozásba, nyakig: s íme! jobban lettem. Kövesd példámat, nem vallodd kárát.

De mit csinálj te Hanván, kérded. Akármit, ha gyalogszékét vagy kerekes rokkát is. Fúrj, faragj, kertészkedjél. Légy minden, mindenben a ház körül. Hisz ott mennyi foglalkozást lel az ember. Csak azt ne tedd, hogy beülj a szobába tépelődni. — Nem teszek én úgy, mint kik azt mondják, hogy csak képzelődöl: sőt elhiszem, hogy állapotod igen komoly. Talán nem is lesz úgy soha többé, mint volt. De nekem, nekem már tizenhárom esztendő óta nincs úgy, mint az előtt volt: mégis itt vagyok. És javulásom attól fogva datálódik, mióta beláttam, hogy ez így marad ugyan, de azért még ez is valami és kínlódnom kell veled, a mint lehet. Míg hajdani erőmet siratgatva, a meglevőt használni nem tartottam érdemesnek: addig voltam igen rosszul.

A mit egy fél sorban, amúgy odavetőleg érintettél, úgy tetszik, megértettem. Nem adja még azt egyhamar az isten! Egyébiránt te meg vagy győződve, hogy ha mi élünk, minden lehetséges el lesz követve. De vesd ki elmédből az ily tépelődést. A mely naptól kezdve többet foglalkozol külső tárgyakkal, mint tenmagaddal: attól fogva kezdődik javulásod. Probatum est!

Lásd, én, ha elvonatkozom is veszteségem súlyosb oldalától, attól a mi belső, lelket rázó; és csupán külső számításim, ábrándom tönkrementét ke-sergem is: minő fordulat esett rajtam! Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára. Ennek teljesültére kezességet, egyszersmind valóítására újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, midőn a kapcsolat e helylyel még szorosbra fűződött. Attól fogva egy „fösvény” sóvárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsülettel megtakaríthatok: hogy e célomat, habár évek folytáni kitartás, nélkülözés által, valósíthat-sam. Háztartásom meg lőn szorítva, bár jövedelemem szaporodott: itt Pes-ten, a multság és látvány fészkében, minden ily költség teljesen kerülve. Összeszedtem némely apró tőkéimet, aranyaimat, eladtam szalontai tel-kemet, s ime úgy találtam, hogy egy akkora darab birtokot megvehetek, mely elégséges arra, hogy Szalontán „mint magam szegénye” megélhes-sek nőmmel együtt. Még csak, az eladott helyébe, egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alkudoztam, építettem erősen. S most!...

Tegnap indítottam el az első épület követ Gerendaytól! Egy pyramidal gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaira zárkö-vét képezi! A hová eddig legörömostebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvását találta: most, azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást! –

De nem örökre. A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál meritém. Nem tudom megítélni, a vers ér-e vala-mit: de híven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását. Így van:

Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt;
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem-földi úton:
Egy lőn közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkoznak!

Köszönöm én ezt az én kedves angyalomnak; köszönöm, hogy mi-dőn lelkünk letört, felemelte. Áldassék az óra, mely elhunyt kedve-sem elköltöző szellemét oly magasztos világításban tűnteté elem! Ez az egy vigasztalás kitörölhetetlen.

De bevégzem soraimat. Írj, édes Mihályom, gyakrabban. Szíves ba-ráti csókomat add által egyetlenednek. Szeressetek bennünket, édesim.

Igaz barátod
Arany János

Arany János levelezése (1866–1882). / Arany János Összes Művei XIX. kötet, Leve-lezés 5./ Szerk. Korompay H. János, Universitas Kiadó, 2015, Budapest, 15–17

KÖRKÉP

RENEZÁNSZ STUDIOLÓK EURÓPÁBAN

*Nemzetközi konferencia a Magyar Nemzeti Múzeum
Esztergomi Vármúzeumában*

Prokopp Mária

1000–1256 között Esztergom a Magyar Királyság első fővárosa, közigazgatási és egyházi központ, egyben Magyarország legrégebb és legjelentősebb kulturális központja. 1256-ban a király Budára költözött, de Magyarország primás-érseke, a király után a legfőbb közjogi méltósága továbbra is Esztergomban maradt. A 140 évi török uralom és az azt követő 136 évi Habsburg katonai fennhatóság után végre 1820-ban térhetett vissza Esztergomba Magyarország primás-érseke. A muszlimok által romba döntött pompás középkori templomból csak a fénylő magyar vörös márványból, Bakócz Tamás bíboros-érsek által 1506-ban építtetett pompás reneszánsz kápolna maradt fenn, a törökök által dzsámivá alakított formában. Ezt az itáliai reneszánsz építészet remekművű centrális kápolnáját a székesegyház jeles magyar építész, Páckh János, 1823-ban 1600 számozott darabra szétszedette, s eredeti alakjában beépítette a klasszicista templomba. Ez volt a magyar és egyben az európai műemlékvédelem első jelentős tette.

Mindezek ismeretében talán nem véletlen, hogy a 20. században, 1934–1937 között, Esztergomban tárta fel a történelmi-régészeti kutatás Magyarország legjelentősebb középkori és reneszánsz művészeti emlékeit: a 12. századi királyi palota donjon-jának első emeleti termeit a remekművű kora gótikus kápolnával. A 15. században e helyiségekben alakította ki lakosztályát Vitéz János érsek (1465–1472), Corvin Mátyás király kancellárja, Európa-szerte nagyra becsült humanista. Az 1595. évi nagy ostromkor ezeknek a helyiségeknek a boltozata beomlott a felettük lévő emeletekkel együtt, és a törmelékek kitöltötték a „piano nobile” helyiségeit. Közel 100 évvel később, a török uralom alóli felszabaduláskor már romok sem látszottak a Várhegy déli dombján, a királyi palota egykori helyén. Ekkor osztrák katonaság vette birtokba a Várhegyet, 1820-ig. 1934-ben, tehát 340 évi betemetettség után kerültek napvilágra a középkori helyiségek a csodálatosan fennmaradt, pompás 12., 14. és 15. századi falképekkel. Ezek feltárását a milánói Brera képtár neves restaurátora, Mauro Pellicoli végezte az akkor ismert legjobb módszerrel, amely azonban nem mindenben állta ki az idők próbáját. Ezt követően, az 1960-as években, újabb beavatkozás érte a falképeket: átfestés, rajzi kiegészítés és paraloid műanyagos bevonat. Így 2000-re ezek már igen rossz állapotba kerültek. Ekkor nyerte el a falképek megmentésére kiírt pályázatot Wierdl Zsuzsanna PhD festő-restaurátor művész,

Az esztergomi palota a feltárás alatt, 1934 (Fotó: MNM Vármúzeuma/STUDIOLO)

az ICOMOS Nemzetközi Falkép-restaurátori Bizottságának elnöke, és kezdte el a középkori királyi palota jeles falképeplékeinek állagmegóvását, tisztítást a kutatással együtt, amelyben azóta is szorosan együttműködik e sorok írójával.¹

A falképek igen rossz állapota számtalan nem várt nehézséget támasztott a munka során, amelyeket Wierdl Zsuzsanna kivételes szaktudással, itáliai szakmai gyakorlattal, nagy akaraterővel és töretlen lelkesedéssel győz le. Az eredmény nem maradt el. A fáradhatatlan, lelkiismeretes munka során a festő-restaurátor művész feltárta az eredeti rétegeket, amelyeken felismerte Esztergom királyi várában fennmaradt falképek kivételesen magas művészi színvonalát: megkezdődött a kutatás a mesterek kiléte iránt.

Ez leghamarább a 15. századi reneszánsz festményeknél (a 4 erény) vezetett eredményre. 2007-ben Corvin Mátyás magyar király emlékére Firenzében a Harvard Egyetem firenzei reneszánsz kutató intézetében, a Villa I Tattiban rendezett nemzetközi konferencián már beszámoltunk, és tablókön is bemutattuk, hogy milyen közvetlen kapcsolat áll fenn az esztergomi Erény-allegóriák és Botticelli művészete között. A konferenciakötet csak négy évvel később, 2011-ben jelent meg.² Közben, 2009-ben napvilágot látott Wierdl Zsuzsa szerkesztésében a *Botticelli, az Erények nyomában* című közös összegzésünk a restaurátori, művészettörténeti és építészettörténeti kutatásokról magyar és olasz nyelven.³ A *Hungarian Review* 2011-ben ismertette kutatási eredményeinket.⁴ 2015-ben Sabine Frommel, a Sorbonne professzora ajánlatára a *Monumental* párizsi jeles műemlékvédelmi folyóirat is közölte *Les fresques Renaissance du palais archiépiscopal d'Esztergom en Hongrie* címen az esztergomi studiolo reneszánsz falképeiről írt ismertetésemet.⁵

A fenti és további ismertetések, előadások nyomán egyre nagyobb érdeklődés kísérte az esztergomi kutatásainkat. Ennek elsősorban Sabine Frommel professzor asszony adott hangot, aki az utóbbi évek során kétszer is járt Esztergomban, és megismerte a reneszánsz erény-allegóriákat ábrázoló, in situ freskók tisztításának, állagmegóvásának, technikai és művészettörténeti kutatásának részleteit és eredményeit.

Ő indítványozta, hogy szervezzünk nemzetközi konferenciát, workshopot a reneszánsz studiolók, különösképpen az esztergomi studioló bemutatására. Az ő javaslatára határoztuk meg a konferencia címét: *Reneszánsz studiolók Európában*. 2017. május 9-10-re hirdettük meg. Az előadóktól mindenekelőtt azt kértük, hogy ismertessék a saját országukban a reneszánsz studiolókra vonatkozó kutatásokat. Frommel professzor asszony segített a témával foglalkozó jeles kollégák felkérésében, akik készségesen elfogadták a Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma meghívását, és hamarosan küldték az előadásaik absztraktjait is, amelyeket a konferencia programjával együtt megjelentettünk május 9-re.

Így jött létre, a Magyar Köztársaság Miniszterelnökségének támogatásával, a Magyar Nemzeti Múzeum égisze alatt a címben jelzett konferencia. A tizenkét neves európai kutató a saját országában végzett kutatásáról számolt be, majd csodálattal – kissé hitetlenkedve – tekintette meg az esztergomi 12. század végi vár első emeletén, a piano nobilén kialakított reneszánsz studiolót, mivel Európa eddig ismert reneszánsz studiolói Urbinóban és Gubbiónban lényegesen kisebb méretűek. Egyedül a Vatikánban, a humanista V. Miklós pápa egykori studiolója lehetett hasonlóan nagyméretű – amint erről Christoph Frommel professzor, a reneszánsz építészet legfőbb szakmai tekintélye számolt be.

Előljáróban ismertettük a vendégekkel Esztergom szerepét a Magyar Királyság és Európa életében, és bemutattuk a fennmaradt emlékeket.

Dr. Lázár János, a Miniszterelnökséget vezető miniszter nyitotta meg a konferenciát, meggyőzően szólt a kultúra, a tudományos kutatás jelentőségéről az ország életében. Varga Benedek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója mint a rendezvény házigazdája köszöntötte a konferenciát.

Ezt követte Frommel professzor asszony szakmai megnyitója. Ismertette, hogy a nemzetközi konferencia célja az egyes európai országok reneszánsz studiolóira vonatkozó kutatási eredmények bemutatása. Kifejezte nagyrabecsülését az Esztergomban fennmaradt 15. századi *in situ* falképekkel ékes studioló kutatásának eddigi eredményei iránt.

Az előadások sorát a hazai szakemberek kezdték. Két jeles irodalomtörténész, Szörényi László és Sárközy Péter az európai jelentőségű hazai reneszánsz kultúra általuk vezetett kutatásának hazai és nemzetközi eredményeiről adtak áttekintést. Sárközy Péter bemutatta az általa 1970–2013 között szervezett tizenkét magyar–olasz, az MTA és a Giorgio Cini Alapítvány támogatásával megvalósult konferencia köteteit.

Az esztergomi királyi majd érseki vár quattrocento falképekkel ékes studiolóját jómagam, Wierdl Zsuzsanna és Vukov Konstantin Forster-díjas építészettörténész mutatták be, ismertetve a legfrissebb kutatási eredményeket. Bevezetőmben utaltam korábbi tanulmányaimra, amelyekben a falképeket a stílusuk alapján a 15. század közepére datáltam, és mesterüket Filippo Lippi körében kerestem. A korszak primásainak sorából Vitéz János érseket tekintem a festmények egyetlen lehetséges megrendelőjének, akit Itáliában *Lux Pannonia*nak neveztek.⁶ Előadásomban ismertettem Vitéz János politikai

pályafutását, amely Luxemburgi Zsigmond német–római császár és magyar király budai udvarában kezdődött az 1430-as években. A Zsigmond királyt követő magyar királyoknak, Habsburg Albertnek protonotáriusa, és Jagello Ulászlónak, majd V. Lászlónak s végül Corvin Mátyásnak már a kancellárja lett Vitéz János. Egyházi karrierje a politikaival párhuzamosan emelkedett, így 1445–65 között már Várad püspöke volt. Vitéz János a húszéves püspöksége alatt itt jeles humanista központot alakított ki híres könyvtárral, amelyről Vespasiano Bisticci firenzei humanista, könyvkereskedő a püspökről írt életrajzában nagy dicsérettel szólt. Vitéz váradai könyvtárát a kor legjelesebb itáliai, lengyel és német humanistái – Aeneas Sylvius Piccolomini, Callimachus (Philippo Buonacorsi), Georg Peuerbach, Regiomontanus stb. látogatták. Georgius Trapezuntius, Johannes Argyropylos, Galeotto Marzio és mások főbb műveiket ajánlották az esztergomi érseknek.

Jelen cikk írójának előadása bemutatta Vitéz könyvtárának néhány fennmaradt kötetét is, amelyek bizonyítják, hogy nagy hangsúlyt helyezett a köteteknek tartalma mellett azok művészi megjelenítésére. Esztergomi érsekként még fontosabbnak tartotta, hogy országos tevékenységét magas színvonalú művészet kísérje, amit megnövekedett anyagi helyzete lehetővé is tett. Esztergomban a legjelentősebb tette a teljes jogú, négyfakultásos, pápai engedéllyel⁷ működő magyar egyetem, az Academia Istropolitana megszervezése volt, amely 1467. június 20-án nyitotta meg kapuját Esztergomban.

Meghívására magyar tudósok mellett Párizsból, Rómából, Bécsből, Krakkóból is érkeztek jeles professzorok. Az egyetem programját fontosnak tartottam vizuálisan is bemutatni a megnyitó alkalmából. Feltételezésem szerint az esztergomi királyi vár 12. századi donjonjának első emeleti 10x5 méteres nagytermében a négy kardinális erény festett allegóriája az északi falon, a hevederív Zodiákus csillagképeivel, valamint a Mars bolygó hadistenként való ábrázolása a további töredékekkel együtt – minden valószínűség szerint – az Academia Istropolitana programját mutatta be Dante Alighieri Paradicsomának gondolatát követve.

Wierdl Zsuzsanna előadásában bemutatta a 18 éve folyó munkájának főbb fázisait. A legújabb rajzi és technikai kutatásokat, valamint a tisztítás több mint 15 fázisát, a többszöri átfestések rétegeit, valamint az előkerülő eredeti festékrétegekre vonatkozó analízisek eredményeit.

Vukov Konstantin a falképek keretétől szolgáló festett architektúra összehasonlító elemzésével igazolta a Botticelli attribúció helyességét, és bemutatta a studiolo terének hitelesen elvégezhető rekonstrukcióját. Az Alberti eszménye szerint alakított loggia-motívum féloszlopainak fejezete sajátos formát mutat, nem felel meg a klasszikus korinthoszinak, sem pedig a kompozitnak: a festett oszlopfőknél a voluták a korinthoszit követik, ugyanakkor tojássor is látható, amelyből nem jönnek ki voluták, mint a kompozit oszlopfőnél, tehát egészen egyéni, sajátos oszlopfő ábrázolás. A kortárs festők műveit áttekintve megállapíthatjuk, hogy csak Botticellinél találhatók ilyen oszlopfők a korai képein: az Uffiziban levő *Madonna della loggia* című képen (1470 körül) és a washingtoni National Gallery Mellon kollekciójában levő *Madonna Corsini* képen (1470 körül).

Zsupán Edina klasszika-filológus, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának tudományos munkatársa az ifjabb Plinius leveleit tartalmazó, Bécsben őrzött Vitéz János kódexből (ÖNB, Cod.141) Plinius laurentumi

villájának a leírásához fűzött Vitéz érsek kézírásos lapszéli megjegyzéséről szólt, amely jól mutatja Vitéz érseknek az építészeti iránti érdeklődését és ismereteit.

A külföldi előadók sorát Christophe Poncet, a párizsi Villa Stendhal Kutatóintézet munkatársa nyitotta meg. *Les vertus cardinales du studiolo d'Esztergom et leurs modèles. Nouveaux indices à l'appui de l'attribution à Botticelli* című előadásában a tarot kártya nagy szerepére mutatott rá az 1460–1475 körüli firenzei kultúra világában. Majd konkrétan az esztergomi erény-allegóriákat ábrázoló falképek és a firenzei tarot kártya, valamint Botticelli korai műveinek stílusbeli, formai kapcsolatára mutatott rá, amely megerősíti az esztergomi falképek Botticelli attribúcióját és annak 1471 előtti datálását.

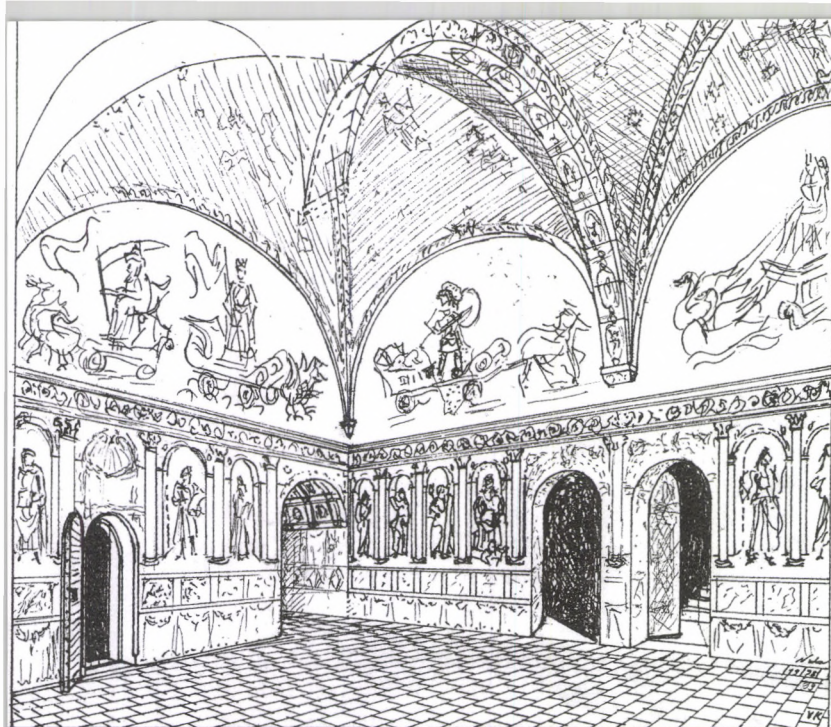
Pierre-Gelles Girault, Blois királyi kastélyának és múzeumának korábbi igazgatója I. Ferenc francia király blois-i dolgozószobáját ismertette, amely 1515–1518 között épült. Ez Franciaország egyetlen fennmaradt királyi dolgozószobája, és a blois-i kastélyban az egyetlen helyiség, amelynek az eredeti díszítése is lényegében fennmaradt.

Hervé Mouillebouche, a burgundiai Dijon egyetemének tanára, a Burgundiai Kastélyok Kutató Központjának alelnöke Merész Fülöp és Félelemnélküli János Valois hercegek 1366-ban épült dijoni palotájáról és az 1450–1455-ben Jó Fülöp által hozzáépített reprezentatív részéről szóló leírást elemezte, melyben nem említene kifejezetten tanulmányok folytatására szolgáló helyiséget. Merész Fülöp felesége, Flandriai Margit hercegnő 1415-ben az általa épített galériában helyeztette el a személyes „secrétaire”-ét. Jó Fülöp feltehetően a palota Könyvtár-tornyába vonult vissza. Csak Merész Károlyról említik 1474-ben, hogy készített egy helyiséget, ahol dolgozhat. Ezt tekinthetjük az első burgundiai studiólónak, amely sajnos nem maradt fenn.

Xavier Pagazani, a párizsi Sorbonne egyetem André Chastel kutatóközpontjának jeles építészettörténésze a legújabb kutatási eredményéről számolt be: az anet-i kastélyban II. Henrik király studiólójának helyét és funkcióját határozta meg a neves építész, Philibert Delorme 1552. évi leírása alapján. Ez a nagyméretű „cabinet” már szoba méretű.

Az angliai kora újkori studiólókról Maurice Howard, a Nagy-britanniai Építészettörténész Társaság elnöke, Sussex Egyeteme Művészettörténeti Intézetének professor emeritusa szólt a 16-17. századi leltárak alapján.

Az itáliai studiólókról szóló előadások sorát Christoph L. Frommel professzor, a római Bibliotheca Hertziana nemzetközi tekintélyű emeritus igazgatója, Róma reneszánsz építészetének elismert szaktekintélye kezdte meg. II. Gyula pápa vatikánbeli studiólójáról, a Raffaello-freskókkal ékes Camera della Segnatura-ról (1508–1512) szólt. Rámutatott, hogy 1509 előtt az ismert studiólók kis helyiségek, amelyekben többnyire csak egy íróállvány, pad és könyvespolc kapott helyet. II. Gyula pápa 1507–1508-ban költözött fel a földszinti Borgia-lakosztályból az emeleti stanzákba, és modern lakosztályt alakított ki. A források azonban nem szólnak studiólóról. A könyveit a Stanza della Segnatura-ban helyezte el. Feltehetően ez szolgált studiólóként. Raffaello freskói a terem négy falán inkább megfelelnek a pápa privát könyvtára szekcióinak, mint az urbinói palota portréinak. Raffaello nem kívánta a híres emberek képsorát ábrázolni, de megjelenítette az európai gondolkodás

Az esztergomi studiolo rekonstrukciója. Dr. Vukov Konstantin építész terve és rajza. (Fotó: Vukov Konstantin)

riguardo és Belfiore-i studiólóktól kezdve I. Alfonso d'Este szobáit a ferrarai várban.

Claudio Castelletti, a jeles ikonográfus, a római La Sapienza egyetem tanára ugyancsak I. Alfonso ferrarai herceg ferrarai palotájával foglalkozott. Az előadásában a viacopertai Este-kastély domborműveinek mitológiai és allegorikus ábrázolásait, valamint latin feliratait elemezte. Ezek 1508-tól ékesítették a herceg „Studio di marmi” helyiségét. A mitológiai jelenetek és a feliratok alapján meghatározta I. Alfonso d'Este ferrarai herceg „camerini” néven említett dolgozószobáinak filozófiai ikonográfiai programját, s rámutatott, hogy ez milyen jelentősen befolyásolta lánya, Isabella d'Este mantovai grottájának a kialakítását.

A firenzei Palazzo Vecchióban 1569–1576 között I. Ferenc nagyherceg számára kialakított cinquecento studiolo képi díszítésének újabb ikonográfiai kutatási eredményeiről Valentina Conticelli, az Uffizi képtár munkatársa szólt. A studiolo elkészülte után néhány évvel, 1583-tól I. Francesco Medici létrehozta az Uffizi Tribunáját a műkincsei számára. Ez az új helyiség is a studiolo reneszánsz hagyományát folytatta.

A konferencia spiritus geniusa, Sabine Frommel professzor asszony Sebastiano Serlio *I sette libri dell' architettura* című műve 6. könyve és az építészeti gyakorlata alapján mutatta be a studiólót. Serlio 1541-ben érkezett Fontainebleau-ba, magával hozva az itáliai reneszánsz építészeti gyakorlatot. A studiolo a humanista műveltségű ember lakásának elengedhetetlen része volt az urbinói studiolo elkészülte óta. A Cabinet ennek francia megfelelője volt. A Serlio által megvalósított épületek, mindenekelőtt az ancyi kastély és

nagyjait Homérosztól Leonardóig, Bramante-ig és saját magáig. Nem négy különálló képet festett a terem négy falára, hanem vezeti a szemet, mint egy drámai költő, a Disputához, s onnan a Parnasszusra, és az Athéni iskolához. A képciklus csúcspontja a pápa trónoló alakja a déli falon.

Marco Folini, a genovai egyetem professzora az Este család ferrarai reneszánsz studiólóiról szólt, az 1430–1440-es évekre tehető Bel-

Fontainebleau-ban Grand Ferrare palotája jól mutatják, hogy milyen kiválóan egyesítette művészetében az itáliai és a francia gyakorlatot.

A spanyol 16. századi palotákban a magánolvasmányok számára szolgáló helyiség helyét Maria José Redondo Cantera, a Valladolidi Egyetem Művészettörténeti Intézetének tanára igyekezett meghatározni. V. Károly császár attól kezdve, hogy Madridban helyreállította az Alcazart, készítettett e célra is egy helyiséget. Fia, II. Fülöp a madridi Alcazarban, az új Torre Doradában már kialakított egy külön helyiséget az olvasmányok és a tanulmányok számára, amelyet az ő unokája, IV. Fülöp kibővítettett.

Portugáliában a 16. században igen nagy volt az egzotikus gyűjtemények száma. Ezek elhelyezésére alakították ki az arisztokrácia palotáiban a „Wunderkammer”-eket, a „cabinet de curiosités”-ket – kezdte előadását Nuno Senos, a Lisszaboni Új Egyetem építészettörténész professzora. Majd a kortárs forrásokat, a leltárakat és a különböző udvarok eseményeinek leírásait elemezve mutatott rá, hogy az előkelők palotáiban volt egy sajátos helyiség, egyszerre szimbolikus és valóságos tér az Európán kívüli kincsek elhelyezésére, amit joggal nevezhetünk a portugál reneszánsz alkotta studiólónak.

Valamennyi előadó gazdag és kiváló minőségű képanyaggal kísérte az előadását, amely révén meggyőzően láttuk magunk előtt Európa térképére kivetítve az egyes országok reneszánsz palotáiban sajátosan megjelenő helyiséget, amely lehetővé tette a tulajdonos félrevonulását a könyvtár vagy a galéria helyiségben, hogy az olvasásnak, az elmélkedésnek, a tudományoknak szentelhesse magát.

A konferencia bezárásaként a szervezők, Sabine Frommel és jómagam jeleztük, hogy a kutatás folytatódik.

Az előadások fenti rövid ismertetéséből jól látható, hogy Esztergomban a királyi, majd a primási Várpalotában a 15. század közepén, a piano nobilén, a vár első emeletén kialakított tágas 10x5 méteres nagy terem – mint studiolo – inkább az itáliai példákhoz áll közel, mint a nyugat-európaiakhoz. Számunkra leginkább a ferrarai, belriguardói és belfiorei studiólókról ismert információk jelentősek, mivel Vitéz János érsek a ferrarai Academia vezetőjével, Guarino Veronese mesterrel (1374–1460) közvetlen, baráti kapcsolatban állt. Guarino valóságos új Athént teremtett Ferrarában, ahová a világ minden részéről özönlöttek a tanítványok – adja hírül Janus Pannonius a *Guarino dicsérete* című versében. Guarino pompás költeménye adta a belfiorei kastély studiolója számára a festészeti díszítés ikonográfiai programját. S a képek, a Múzsák allegóriáinak elkészítésében magyar festő, a ferrarai Quattrocento festészet jeles művésze, Michele Pannonio is részt vett. Vitéz János Guarino iskolájába, Ferrarába küldte a tehetséges magyar ifjakat. Az 1440–1450-es évek közvetlen kulturális kapcsolata a Magyar Királyság és Ferrara között évtizedekkel megelőzte Mátyás király 1476. évi – Beatrice d’Aragonnal kötött – házassága után kialakult szoros ferrarai kapcsolatot. Itt meg kell említenünk, hogy Beatrice testvérének, Eleonorának és Alfonso d’Este ferrarai hercegnek mindhárom gyermeke hosszú éveket töltött Budán Mátyás király udvarában. S így bizonyosra vehetjük, hogy az elsőszülött Isabella d’Este mantovai studiólójának kialakításában a magyarországi reneszánsz studiólók is szerepet kaptak. A magyarországi reneszánsz studiólók közül az esztergomi szerencsére többé-kevésbé fennmaradt, a többi, így a budai is, elpusztult.

A ma is ismert itáliai studiólók közül a Christoph Frommel professzor által bemutatott II. Gyula pápa fél évszázaddal későbbi, 1508–1512-ben, kialakított Camera della Segnatura terme áll Esztergomhoz a legközelebb. Ez a tágas, magas terem a megrendelő főpapi mivoltát tekintve is közel áll az esztergomi terem megrendelőjének, a magyar primás országos közjogi méltóságához (a király után az ország első embere), és az ugyancsak országos egyházi méltóságához (Magyarország primása). Ezekből ered a terem reprezentatív rendeltetése a pápa és a primás esetében egyaránt. A konferencián elhangzott előadásokból és a szakirodalomból ismert studiólók egyike sem készült nemzetközi tekintélyű humanista tudós számára, aki egyúttal pápai engedélyű, négyfakultásos, európai tudományegyetem alapító főkancellárja lett volna. A királyoknak, hercegeknek vagy hadvezéreknek, mint az urbinói Federico da Montrefeltro fejedelemnek, tanulmányozásra szolgál. Esztergomban is volt ilyen helyiség már a 12. századi lakótoronyban, amire éppen a konferencia külföldi előadói hívták fel a figyelmet, mikor körbejártuk a várat.

Ez a kis, 2x1,5 m-es helyiség a vár keleti oldalán, az első emeleten, a középkori királyi trónteremből díszes kapuzattal nyílik, nappali fényét a Dunára néző keleti falat kitöltő iker-ablakon át kapja. E kis helyiség oldalfalain ma is láthatók a reneszánsz freskófestés töredékei, ami jelzi, hogy a 15. században is fontos szerepe volt, vagyis Vitéz János érsek studiólónak is használhatta. Ebben is követhette nagy példaképét, a 12. századi III. Béla királyt, az esztergomi várpalota jelenleg látható középkori falainak építetőjét, a művészetek és a tudományok jeles mecénását, aki ezt a helyiséget bizonyára már dolgozószobának építtette a trónterme mellé.

Vitéz Jánosnak azonban szüksége volt egy reprezentatív nagyobb teremre is, ahol a falképeken vizuálisan is bemutathatta az egyetem programját már az 1467. június 20-i megnyitó alkalmával. Itt, könyvtára közelében folytatható tudományos megbeszéléseket a tanárokkal és más jeles európai humanistákkal. Igen valószínű, hogy a Galeotto Marzio által hírül adott esztergomi szimpozionoknak, amelyekben gyakran Mátyás király is részt vett, ez a dantei Paradicsom látomását megjelenítő freskós terem volt a színhelye.

A festett erény-allegóriák művészi megjelenítése egyértelműen meditációra, tudományos elmélyülésre ösztönöz. Az esztergomi vár 15. század végi hiteles topográfiai leírásában a humanista történész, Antonio Bonfini – sajnálatosan – nem szól a lakótorony helyiségeiről, csak az akkor újonnan létesült, Dunára néző nagyteremről, a hozzá kapcsolódó Szibillák kápolnijáról, a hideg-meleg vizes fürdőkről és a függőkertről, amely elmélkedésre alkalmas hely.⁸

A 2017. évi, reneszánsz studiólóval foglalkozó nemzetközi workshopot a konferenciakötet megjelenése után folytatni kívánjuk a falképek attribúciójának szakmai megvitatásával.

JEGYZETEK

¹ A jelen írás előzménye Prokopp Mária: *Botticelli Esztergomban* című írása (*Magyar Szemle*, Új folyam XIX, 2010, No. 3-4, 87–104.), amely hírt adott az 1934–1937-ben az esztergomi középkori királyi várban napfényre került reneszánsz falképek megtisztí-

tásáról, amely során láthatóvá vált a képek eredeti művészi megfogalmazása, s ennek nyomán lehetővé vált a festő meghatározása Sandro Botticelli személyében.

² *Italy and Hungary, Humanism and Art in the Early Renaissance* (Ed. Péter Farbaky, Louis A. Waldman) Firenze, 2011, Villa I Tatti, 293–345.

³ Prokopp Mária – Wierdl Zsuzsanna – Vukov Konstantin: *Botticelli. Az Erények nyomában*, Studiolo, 2009, 1–179.

⁴ Prokopp Mária: *Botticelli in Esztergom, Hungarian Review*, vol. II, no.1. 80–95.

⁵ Prokopp Mária: *Les fresques Renaissance du palais archiépiscopal d'Esztergom en Hongrie, Monumental*, 2015. 58–59.

⁶ Casparus Tribachus: *Eclogae*, OSZK, Cod. 419.

⁷ II. Pál pápa oklevele Vitéz János esztergomi érsekhez, amelyben engedélyezi a bolognai jogú, négyfakultásos egyetem felállítását az érsek tervezete szerint: 1465. május 19. Esztergom, Prímási Levéltár.

⁸ Antonio Bonfiini: *Rerum Hungaricarum decades libri IV*,

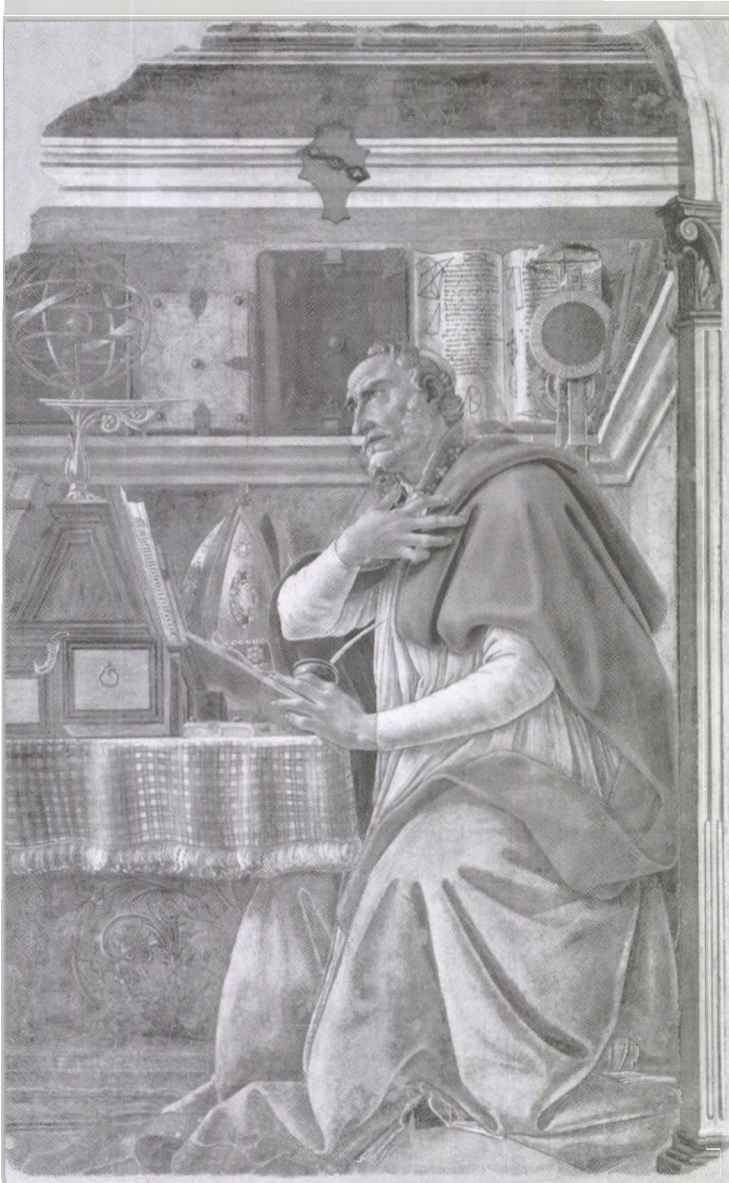
AZ ESZTERGOMI STUDIOLO ÉS FALKÉPEI

Új eredmények a magyarországi reneszánsz művészet kutatásában

Wierdl Zsuzsanna

Az esztergomi királyi vár Magyarország legfontosabb középkori és reneszánsz falképeit őrző műemléke. Itt található a magyar királyi kápolna kiemelkedő itáliai trecento együttese és Magyarország egyetlen épen megmaradt jelentős reneszánsz falképe, az *Erények* allegóriái. Prokopp Mária kutatása szerint is a studiólót feltehetően a könyvtáregyüttes részeként Vitéz János érsek, európai híru humanista alapította, a középkori palota reneszánsz fejlesztésekor. A függőkertek, fürdő kialakítása mellett egyik legfontosabb gondja híres kötetek elhelyezése, könyvtárának létrehozása lehetett, melyet közvetlenül a lakóterében, a fehér toronyban helyezett el. A polcok, faelemek meglétéről a falakon ma is meglévő fémcsonkok tanúskodnak. A könyvtáregyüttes nemcsak reprezentációul szolgált, hanem része volt az elmélkedésre, elvonulásra alkalmas studiolo is.

A studiolo, ahogy nevéből is következtethetünk, legközelebb a *studium*hoz kapcsolódik, de definíciója, mely szorosan függ helyzetétől, vagy funkciójától is, leginkább a könyvtár, archívum vagy kincstárszoba egyvelegével határozható meg. Helyszíne lehet egy egyszerű olvasó-író („scrittoio”) berendezésű gondolkodó, olvasószobának, de lehet tágasabb, mindenféle különleges gyűjtemény elhelyezésére és védelmére alkalmas helyiség. Funkciója nyilvánvalóan függ tulajdonosától, területi elhelyezkedésétől, de az idők folyamán át is alakult. Valahol az akadémia és a múzeum eredete és bölcsője. A reneszánsz kor e különleges helyiségét Leon Battista Alberti úgy határozza meg, mint ahol „... a könyveimet, írásaimat és régi nekem tetsző dolgokat tartom elzárva, amit a nő nemcsak olvasni nem olvashat, de még csak rá sem nézhet, kulcsra zárva szigorú sor-

Sandro Botticelli: Szent Ágoston, freskó, Ognissanti, Firenze

mányos és vallási meghatározó erő szellemiségének. Mindenesetre biztosak lehetünk abban, hogy kevésbé a teknősbékapáncélok vagy egyéb egzotikus tárgyak – ahogy portugál kollégánk állította a 16. századi portugál arisztokrata gyűjtemények alapján – tárolására, mint inkább a komoly tudományos művek és kötetek archiválására és tanulmányozására kialakított helyiség volt. Óriási különbség ez, mert a különleges „kacatok” helyett a szellemi ereje határozza meg a falak díszítését is. A komplex festészeti programban a világegyetemen, csillagképek (zodiákus ív) egészén át az emberi gondolkodás és tudomány megszemélyesítői lengik be a teret. Az *Erényeket*, az esztergomi allegorikus nőalakokat őrző terem páratlan jelentőségű az európai reneszánsz művészetben.

rendben, mintha szent, vallásos dolgok lennének...” Irigykedve gondolhatunk Albertire – tekintve a nőneműek kizárásától –, aki saját studiót tudott magának létrehozni, ahogy a nagy reneszánsz uralkodók is szívesen alakítottak ki maguknak ilyen helyiséget, a publikumtól elzárt helyen. Vitéz studiólója talán Botticelli festménye alapján képzelhető el a legjobban, szerette magát – többek közt – Alberti kötetivel, illetve néhány különleges, akkori tudományos tárggyal körbe venni. A konferencia, ami – Sabinne Frommel kezdeményezése alapján, az esztergomi Vármúzeum szervezésében, közvetlen minisztériumi támogatással – itt került megrendezésre, az első volt a világon, amely ezt a témakört járta körül, próbálta meghatározni e különleges helyiség fogalmát, nemzetközi példákon, kutató építésszertörténészek bemutatóin keresztül. Változatos palettával ismerkedhettünk meg, melyek közül az esztergomi, a hazánkban megmaradtak közül egyedülként, különlegesen nagy értéket képvisel. Köszönheti ezt nemcsak az ország első egyházi emberének palotájában való elhelyezkedésének, de a tudom-

Vitéz palotája a toronnyal együtt *áldozatul* esett az 1543–1683 között dúló török ostromoknak. A studiolo szintjét 340 éven keresztül föld és törmelék borította, mert a palota felsőbb, leomló emeletei betemették. Csak az 1934–38-as ásatások folyamán fedezték fel e nagy kincset. A feltárások során került napvilágra: az érsek studiólójának északi falán, a pilléres reneszánsz festett loggia alatt négy közel életnagyságú nőalak, az Arisztotelészi *Etika* négy kardinális erényének allegóriája: az *Okosság*, a *Mértékletesség*, az *Erő* és az *Igazságosság*. A loggia felett pompás reneszánsz ornamentikájú festett architráv emelkedik, amelyet a loggia pillérei előtt álló festett oszlopok tartanak. Az eredetileg körbefutó loggiaábrázolás, melyek fülkéi alatt további allegóriák vagy „műzsák” állhattak, a török ostromok alatt sajnos elpusztult, a terem külső fala leomlott.

Az utolsó kutatásaink szerint, melyeket folyamatosan végzünk a festmény milliméterről milliméterre való feltárása mellett, a már Vitéz által kialakított studiolóban, a festmények kicsit később, Giovanni D' Aragona, Mátvás sógorának érseksége alatt valósultak meg.

A képek legfelső felülete mára már visszahozhatatlanul elpusztult, ám a megmaradt alapfestés is olyan kiemelkedő színvonalú alkotást mutatott, hogy a kutatókat immár hét évtizede foglalkoztatta a kérdés: ki, vagy kik voltak e falképek, főképpen a különleges szépségű nőalakok alkotói? Ebben a tisztítások utáni, mai formában a festmény még sosem volt látható. Több réteg, tömítések, föld és átfestések alól kerül elő az eredeti réteg, a finom rajz, és a miniatűr vonások. A ma folyó restaurálást 2001-ben kezdtük meg vezetésemmel, az esztergomi királyi palota többi freskóinak kutatásával együtt. A studiolo siralmas állapotban volt, az 1938-as ásatásokat követően vasbeton szerkezettel lefedett terem több helyen ázott, a freskókon időnként folyt a víz. Elkerülhetetlen volt az *Erények* restaurálása is, hiszen, mint az a munka folyamán kiderült, ez egy többszörösen átfestett, áttömített, műanyagokkal átkent, rendkívül rossz állapotban lévő secco-festmény, melynek eredeti rétegei az átdolgozások következtében teljesen láthatatlanok lettek. Felületéről bármikor tenyérnyi darabok válhattak volna le.

A helyszín fontossága miatt igyekeztem a legmodernebb és legújabb kutatási eljárásokat alkalmazni, nemzetközi tapasztalataim alapján. Elsőrangú (holland, svájci) kutatások, számítógépes fototechnikai vizsgálatok – amelyek a szemmel láthatatlan rétegeket is képesek megmutatni –, réteganalízisek után kezdtem meg a tisztítást, majd 2008-ban elkészült a falképpel több mint egy évtizede foglalkozó kutatók feltételezése szerint Botticelli keze nyomát őrző *Temperantia*, azaz a *Mértékletesség* alakja. Ezt követően az *Erények* többi három alakjából a *Fortitudo*, azaz *Erő* alakja is láthatóvá vált, melynek feltételezésünk szerint ugyanaz az alkotója. Kutatásainkat az általam szerkesztett *Az Erények nyomában* című könyvben foglaltuk össze, 2009-ben.

Ennek a mikroszkóp alatti „feltárásnak”, az előző beavatkozások eltávolításának köszönhetően egy finom reneszánsz festmény alaprétegei kerültek elő, végre elénk tárult az eredeti mű, annak hihetetlen kvalitása. A kutatás során gombostűfejnyi részecskéket – aranyzemcsét és azuritot – fedeztünk fel, amelyek a felső finom rétegből megmaradtak. A pigment-, anyag- és keresztmetszet-analízisek után elméletben rekonstruálni tudjuk az egykori festmény szerkezetét. Az aranyozott hajú könnyed női alakok az azuritek egű háttér előtt, a loggia építészeti eleme alatt állnak örökérvényűen, az emberiség egyetemes erkölcsi tanításait hirdetve, a számunkra kétségkívül legjelentősebb Studiolóban, mely megkapta az „Európai Örökség” elismerő rangját is.

FÁBRI 100

„A filmrendezés alapállás a világban”

Tóth Klára

A magyar filmművészet egyik legkiemelkedőbb alkotója, Fábri Zoltán 1917 októberében született. 1994 augusztusában halt meg, 77 évesen. 1983-ban rendezte utolsó filmjét, 66 évesen. Erre az utolsó tíz évre lennék igazán kíváncsi, arra a csöndre, arra a magányra, arra az ürre, ami a szocializmus utolsó és a kapitalizmus első éveiben, haláláig jellemezte. Az az érzésem, mindig is benne voltak ezek a princípiumok, csak valami eltakarta. Hiszen a szerencse fiának tűnt ő is. (Kovács András filmrendező nevezte így magát önéletrajzi írásában.) Több művészeti ágban is kiemelkedő tehetség. A festészettel kezdti – Réti István tanársegédjének akarja kinevezni –, mielőtt otthagyja a Képzőművészeti Főiskolát – a színházzal, a színésszel folytatja, majd az örök szerelem, a film következik, amelyet már a negyvenes évek végén – elsősorban *Az aranypolgár* hatására – a kor művészetének érez. És persze a díszlettervezés, amivel folyamatosan foglalkozik. Reneszánsz személyiség, sokoldalú művész – igazán lehetett volna könnyed, lebegő, charmos – az élet királya.

Jelleme – szívós, makacs, hűséges, önérzetes, igazságkereső – nem adta meg neki ezt a lehetőséget. Egyszer egy hetilap újságírója azt a kérdést tette fel a rendkívül sikeres, Európa-szerte ismert rendezőnek: mi az, ami kimaradt az életéből? Az élet – válaszolta. A látszólag csak frappáns válasz mögött milyen hiányok, fájdalmak, kompromisszumok, megalkuvások(?) lehetnek? Már sosem fogjuk megtudni, hiszen fia, az egyetlen, akinek beszélt erről, már meghalt.

Barabás Klára könyve, *A történelem körhintáján*, ha figyelmesen olvassuk és rakjuk össze a könyv dokumentumait, azért megsejtet valamit ebből a titokból. A rendező születésének századik évfordulójára készült kötetet hiánypótló szándékkal írta és állította össze a szerző, fontos dokumentumokból – életútinterjú, munkatársak, barátok, családtagok emlékezései s a többi – és saját filmelemzéseiből. Fontos ez a centenáriumi kötet, és szerencsére nincs benne semmi az évfordulós könyveket oly sokszor jellemző „megszépítő messzeségből”. Jóllehet Fábri Zoltán korszakos filmjeit sokáig senki nem vonta kétségbe, mégis valahogy háttérbe szorult, kimondva-kimondatlanul az unalmas, avitt klasszikusok közé sorolták. Nagy művei bekerültek a Budapesti tizenkettőbe, majd a 2000. évben megismételt válogatásba is, de számomra az igazi meglepetés az volt, hogy a Magyar Művészeti Akadémia tagsága által megszavazott 53 magyar filmbe a legtöbb alkotás, szám szerint hét, Fábri Zoltántól került be. (*Körhinta, Édes Anna, Húsz óra, Magyarok, Hannibál tanár úr, Két félidő a pokolban, Az ötödik pecsét*) Mert nem kérdőjelezte meg ugyan senki nyíltan a jelentőségét, de nem volt rajongótábora, mint Jancsó Miklós-nak vagy Tarr Bélának, s főiskolai tanárként sem ünnepelték, mint Herskó Jánost vagy Simó Sándort. De ott, az Uránia mozi vászna előtt ülve 2015-ben, hétről hétre kiderült, hogy alkotásai mintegy harmada kiállta az idő próbáját, s a régi és az új nézők ugyanolyan lélegzet-visszafojtva nézik, mint bemutatóskor.

Barabás Klára a pályakép filmelemzéseiben természetesen a nagy filmekre helyezi a hangsúlyt, bár nem titkolja, hogy a rendező pályáján a nagyon nagy sikerek és a nagy bukások váltották egymást.

A *Körhinta* páratlan képi expresszivitása, a szűkszavúságukban is erőteljes dialógusok, Ránky György zenéje s a színészsóráások miatt – Törőcsik Mari és Soós Imre mellett Szirtes Ádám és Barsi Béla játéka is – elementáris hatással van a mai nézőkre is. A film nagyságát, jelentőségét igazolta, hogy az idei cannes-i fesztiválon, 61 évvel a premier után a Cannes-i klasszikusok sorozatban ismét bemutatták. Némi elégtétel lehetett Fábri Zoltánnak, hogy bár munkásságát, mindig irodalmi alapanyagból dolgozó klasszikus stílusát a hatvanas évek közepétől az európai és magyar új hullám, a szerzői filmek diadala szorította háttérbe, Francois Truffaut még a Cahiers du Cinema újságírójaként a *Körhintát* találta a nagyjára érdemesnek, és Törőcsik Marinak adta volna a legjobb női alakítás díját.

A Sánta Ferenc regényéből adaptált *Húsz óra* időkezelése ma is korszerű, drámaisága lenyűgöző, pedig címét hallva sokan fanyalognak, mondván, célja a Kádár-rendszer legitimálása volt. Pedig a *Húsz óra* a magyar új hullám kiemelkedő alkotása, jóllehet Fábri méltatlanul bár, de soha nem sorolták oda. Az időfelbontásos elbeszélési mód, bár a rendező pályáján „elszigetelt stílusbravúr” maradt, elszakad a kor hagyományos filmnyelvétől. Ami pedig a kifogásolt politikai tartalmat illeti: a filmben hangoztatott „sokféle igazság van” a maga korában progresszív tartalom volt.

Filmjeinek alapmotívuma az erőszak elleni tiltakozás, legyen szó a „kisemimiztség létélményéről” (*Édes Anna, Magyarok*), vagy a totalitárius rendszerek elleni tiltakozásról. (*Hannibál tanár úr, Két félidő a pokolban, Ötödik pecsét*)

Művei többsége történelmi film, amelyekben a közelmúlt olyan súlyos konfliktusait idézte fel, amelyek tanulságai örökérvényűek az emberi erkölcs, magatartás vonatkozásában.

A könyv írója időrendben, ki nem hagyva a „musz” feladatokat sem (*Gyarmat a föld alatt, Vihar, Életjel*) mutatja be a filmeket, nem titkolva, hogy ezek egy része kompromisszum, amelyet Fábri azért kötött, hogy egyáltalán filmrendező lehessen.

S ami különösen hasznos, részletesen foglalkozik Fábri hét meg nem valósult filmtervével is, hiszen ezek óhatatlanul formálják, alakítják az életművet, ha mással nem, keserű tapasztalataikkal. Fábriknak is a jelenben játszódó terveivel nem volt szerencséje. A Csóori Sándor által több tanulmányban is kifejtett „Félfordulat hátrafelé”, a jelennek szóló művészi-társadalmi mondanivaló kénytelen-kelletlen történelmi múltba helyezése nem feltétlenül szolgálta a művészi pálya öntörvényűségét.

Fábri vezető tanár volt a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, s nem minden diákjával volt termékeny, konfliktusmentes kapcsolata. Képzelnék el a situációt, amikor a jeleneteket szinte mérnöki pontossággal előkészítő, lerajzoló, rendkívül precíz, a véletlent kizáró, a spontaneitástól irtózó rendező 1970-ben megkapja Herskó disszidálása miatt annak dokumentarista osztályát. Ők addig azt tanulták, hogy a filmeket ne az íróasztal mellett, hanem az életből ellesve csinálják. Kár, hogy a tanár Fábrirol kevés szó esik a könyvben.

A kötet első része egy több mint százoldalas úgynevezett életútinterjú, amit a szerző még 1989 április-májusában készített, mint a Magyar Filmintézet és Archivum munkatársa. Alapos, felkészült, érzékeny kérdező, mindenre kiterjedő interjú a filmrendezői pályáját már bevégzett alkotóval. Egyetlen furcsaság van benne: nevezetesen, hogy a rendszerváltás emblematikus évében szóba sem kerül a politika. Indirekte ugyan kiderül, hogy változott a világ, hisz olyan nyíltsággal beszél a rendező az el nem fogadott filmjeiről és annak körülményeiről, s az azokban döntő szerepet játszó személyekről, pl. Major Tamás,

A Temperantia letisztított feje, 2008 (Fotó: Studiolo)

a „sanda mészáros” és Aczél György. Utóbbinak egészen hátborzongató szerepe van az 1963-ban, Bacsó Péterrel írt *Milyen madár volt?* című film negligálásában. „A film főhőse egy valahai illegális pártmunkás, aki a szocialisták hatalomra kerülése után teljhatalomra tesz szert városában. Öccséről utcát neveznek el, fia viszont egy huligán, aki többek között azt is megengedi magának, hogy haverjaival megerőszakoljon egy 16 éves lányt, aki sokkot kapva kórházba kerül. Egy fiatal orvos lett volna a történet főszereplője, aki nekimegy az egész gázságnak, és összeakasztja a bajszot a nagyhatalmú apával. Az említett főideológus barátunk megtudta, hogy ilyen témájú filmkönyvet írunk, és azt mondta, mivel nagyon fontos a téma, ő is be szeretne kapcsolódni a munkába. Úgy kapcsolódott be, hogy miközben írtuk a könyvet, háromszor vagy négyszer biztosított bennünket az egyetértéséről, és azt mondta, szenzációs lesz a könyv. Persze mindig akart valamit, hogy ez ne így legyen, az meg úgy legyen, még bele kellene venni

ezt vagy azt stb. Úgyhogy toldozgattunk, foldozgattunk, elvettünk, hozzátettünk a béke kedvéért... mert hát meg akartuk szerezni az egyetértését, ha már beszállt a buliba. Elkészült a könyv. Leadtuk. Megkaptuk rá az előkészítési engedélyt, majd az értesítést, hogy nem forgathatunk. Le van állítva a film.

Ki állította le?

Hát ő, a konzultáns barátunk. A pártfogónk, Aczél György. Akármilyen hihetetlen, ez így történt... Én kértem, hogy hívjon össze mindenkit, aki hivatali beosztásánál fogva érdekelt az ügyben... Emlékszem, felindultságomban egyszer akkorát csaptam az asztalra, hogy a kávécsészék fölrepültek a levegőbe.

Aczél mivel védekezett?

Azt mondta, rájött, hogy elhibáztuk a filmet, nem így kellett volna megcsinálni, hanem úgy, hogy a főszereplő az öreg kommunista apa legyen... Ürügyet keresett. Meggondolta magát, és a saját engedélyét vonta vissza."

Hasonlóan izgalmas kultúrpolitikai „lelet” a „*Felkértek, megírtam, elmondanom már nem volt szabad*” című írás, annak a vitaindító előadásnak a szövege, amelyet Fábri 1954-ben Darvas József felkérésére írt, „csakis őszintén biztatással” a filmművészet helyzetéről, de olyan jól sikerült, hogy az egész rendezvényt törölték.

Fábri Zoltán után 47 igazán kvalitásos festmény is maradt, amelyek nagyobb részét filmes pályafutása befejezése után, már betegségekkel küszködve festette. Szerencsére a könyv képanyagában láthatunk is néhányat az expresszív, zaklatott, olykor keserű, olykor ironikus, mély pesszimizmusról tanúskodó képekből.

A *történelem körhintáján* című könyvből megismerhetjük Fábri az embert, a sok műfajú alkotót, és a rendkívül ellentmondásos kort, amelyben rendezett. S fény esik a remekművekre, amelyekért érdemes művészetét az új generációkkal is megismertetni. További jó hír, hogy a 100. évforduló alkalmat adott a Magyar Filmintézet és Archívumnak, hogy elkészítsék a klasszikus Fábri-filmek digitális felújítását, és DVD gyűjteményben kiadják.

A SZLOVÁK PÉNZÜGYMINISZTER ESETE A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG TÉRKÉPÉVEL

Gyulai György

Bejárta a magyarországi és a szlovákiai magyar nyelvű sajtót, főleg a világhálós kiadásokat az a felvétel, amely a Fico-kormány pénzügyminiszteréről, Peter Kazimírről készült hivatalában egy augusztusi interjújához, ahol a falat a történelmi Magyarország térképe díszíti. A szlovák kormányfő-helyettesi tisztséget betöltő, vagyis akadályoztatása esetén a Robert Ficót helyettesítő, kassai születésű pénzügyér az egyik legjelentősebb szlovák lapnak, a *Denník N*-nek nyilatkozott.

Annyiból érthető a meglepetés, hogy a hatalmon lévő koalíciós kormány vezető ereje, a Smer SD (Irány – Szociáldemokrácia Párt) nem is olyan régen még erősen magyarellenes politikát folytatott. Attól, hogy a jelenlegi koalíció-

nak tagja a Híd–Most párt, még ilyen változás nem következhetne be, hiszen a Jan Slotától megszabadult nacionalista SNS – Szlovák Nemzeti Párt a másik szövetséges a kormányban. Mindemellett a szlovák nyelvű sajtóban a kérdéses fotó nem keltett nagy feltűnést.

Leginkább arról van szó, hogy a szlovákság képe teljesen más a 20. század előtti Magyarországról, mint azoknak a szomszédos népeknek, amelyeknek volt saját államalakulatuk a jövőre 100 esztendeje feldarabolt Magyarország területén kívül is.

Nem csupán arról van szó, hogy a nyelven kívül kulturálisan, vallásilag a magyarsághoz talán legközelebb álló nép a szlovák, hanem hogy igen pragmatikus északi szomszédaink Szent István államára a sajátjukként is tekintenek. Sokan úgy látják, hogy a középkori magyar királyság jól működő közös állam volt, amelyből a nemzetté válás érdekében, pontosan a magyar nemzeti törekvések megerősödése miatt kellett kiválniuk. De hát ez csak az együttélés végét, az utolsó, még csak nem is 100 évet érinti.

Ezért számukra a történeti Magyarország térképe a közös állam, a hivatalos szóhasználatuk szerint Uhorskót ábrázolja, amely tartalmazta a belőle kiváló Slovenskót, Szlovákiát, és amelyet így különböztetnek meg a Trianon utáni Kis-Magyarországtól, amelynek Madarsko a neve a számukra. Persze az uhor a madar szinonimája, de így különíti el a szlovák történettudomány a két államalakulatot.

Tarthatjuk szerencsésnek, hogy ez a most fényképen szembesülő jelenység nem elszigetelt. Azt talán mindenki tudja, hogy a szlovák állami címer a „szlovák Kossuth” – Ludovit Štur – által a magyar királyság kiscímerének Árpád-sávok nélküli változata, ahol a zöld hármashalom, kéklő hegyekre változott. Talán az is feltűnt sokaknak, hogy a legendákkal övezett Báthori Erzsébetről pár esztendeje Magyarországon is bemutatott kosztümös filmben magyar lobogók alatt, magyar viseletben, és jól hallhatóan természetesen magyar csatakiáltásokkal bocsátkoztak ütközetbe a törökkel a felvidéki földesurak. Említeni sem kellene talán, de más utódállamok ilyen gyakorlatától sajnos ez még egyelőre jelentős eltérés.

Magyarországon nem talált jelentős visszhangra az évtized elején, amikor az SNS-t akkor még elnöklő hírhedt Jan Slota kezdeményezte, hogy a magyarországi nacionalizmus ellen szakrális védjegyül a szlovák címerben szereplő kettőskereszteket állítsanak a déli határra – néhányat fel is avatott. Ez pusztán azért érdekes, hogy az idült szenvedélybeteg, zsolnai polgármester annyira a sajátjuknak vélte a kettőskeresztet, hogy az sem zavarta, hogy a magyarságnak ez ugyanúgy heraldikailag rögzített jelképe, jóval több mint fél évezrede. Sőt aktuálisan Magyarországon éppenséggel szintén nemzeti jelképünként használja fel rendszeresen az egyik politikai erő.

Habár a 19. századi szlovák nemzeti törekvések számára érthetően lebirkozandó ellenfél volt a magyar állam és érdekeik, de a régebbi, múlt századfordulós daliás idők szlovák nemzeti vezetői számára sem volt mindenkor megsemmisítésig, eltagadásig legyőzendő ellenség minden, ami magyar. Emlékezetes a szlovák nemzetté válás nagy formátumú harcosának, Andrej Hlinkának, a múlt század fordulóján és a két háború között meghatározó Szlovák Néppárt alapító vezérének 1925-ös nyilatkozata: *„Mindannyiunk lelkében lobogjon a magyar haza emléke, mert ezerszázéves magyar uralom alatt nem szenvedtünk annyit, mint a cseh uralom hat éve alatt.”* Ez az idézet jól mutatja azt, amit a későbbi szlovák politikugenerációk is megtapasztaltak arról, hogy

mindenkor azzal áll egy fiatal nemzet napi konfliktusokban, amellyel éppen egy államban él. Persze ez igen hasonlóan zajlott a 20. század valamennyi délszláv államában, például a horvátok számára, csak éppen a cseh szupremácia helyett a szerbvel szemben.

Persze nem állítható, hogy a mai szlovák–magyar kapcsolatokban politikailag minden máris „annyira nagyon” rendben volna. A V4 keretében, illetve migránskérdés tekintetében kialakult párhuzamos működés mellett számos konfliktusunkat jegeltük, és most zárójelek között várakoznak. Ilyen például a 2010 késő tavaszán fellángolt állampolgársági törvény kérdése. Az utolsó „érdemi fejlemény” több halasztás után az, hogy a szlovák alkotmánybíróság 2014. szeptemberi, dodonai döntést hozott, amelynél a jelenleg 11 tagú testület nem határozott érdemben, mert nem volt meg a szabályok szerint szükséges hétfőnyi egyirányú vélemény a testületben.

A 2010. május 26-ai keltezésű szlovák törvény amúgy egyértelműen ellentétes a szlovák alaptörvény 5. § (2)-ével, hiszen akarattuk ellenére fosztja meg állampolgárságuktól azokat, akik más állampolgárságot vesznek fel. Azóta annyi enyhítés történt, hogy egy belügyi rendelet alapján kivételes mentességet lehet kérni a törvényi szankció alól. (sic!) Ez a jogalkotási jogszabályi hierarchiát figyelmen kívül hagyó megoldás jól mutatja, milyen szinten kezeli nem jogi, hanem politikai kérdésként az ügyet a szlovák állam. Ez azonban nyilván nem oldotta meg a mintegy 1300 főnyi szlovák polgár sorsát, akik közül csak az érintettek mintegy 10 százaléka magyar, mivel jócskán többen vettek fel cseh, vagy német állampolgárságot a meglévő szlovák mellett.

2017. szeptember 11.

SEGÉLY VAGY KERESKEDELEM VISZ-E ELŐBBRE?

Bauer Péter szellemi örökségéről

Bod Péter Ákos

Vannak érdekes magyar sorsok, amelyekről érthetetlenül keveset tudunk. Ilyen Bauer Péter, másoknak Lord Bauer, vagy a közgazdasági szakirodalom szerint P. T Bauer életpályája. Magyar gazdasági szakember nem sűrűn nyer el brit báróságot. Illik számon tartanunk a magyar eredetű, hátterű, vagy magukat magyarnak valló kiválóságokat, sőt akkor is, ha másként határozták meg magukat, de tőlünk indultak.

Már volt alkalmam megemlékezni Lámfalussy Sándorról, aki ugyan életrajzi könyve szerint egyértelműen belgának tartotta és nevezte magát, de lehet annyira önző az utókor, hogy magyar gazdasági szakembernek tekintsük Alexander Lamfalussyt. Baron Kaldor, azaz Nickolas Kaldor, többeknek Nicki Kaldor, másképpen Káldor Miklós (1908–1986) szintén ismert és

elismert tagja a magyar közgazdasági panteonnak. Írásait olvassák, idézik, munkásságának egy része magyar fordításban is elérhető. Emlékét egyebek mellett a Corvinus Egyetemen a nevét viselő éves konferenciánkon kiosztott szakmai díjjal ápoljuk. Harold Wilson kormányának gazdasági tanácsadójaként ő, valamint az ugyancsak a brit baloldalhoz tartozó Balogh Tamás (később Baron Balogh) nevéhez kötik a munkáspárti Wilson-kabinet sokat vitatott adópolitikájának kidolgozását. Káldor Miklós előbb Berlinben folytatott tanulmányokat, majd a London School of Economicson tanult, később a Cambridge-i Egyetem professzora lett.

Míg vele nem volt alkalmam személyesen találkoznom, Balogh Tamást még fiatal kutatóként-oktatóként hallottam Pesten előadást tartani. Máiig előttem van, hogy az egyik idősebb egyetemi tanárnak a száján a hozzá intézett kérdés feltételekor kicsusszant a Balogh elvtárs szófordulat; mi fiatalabbak kuncogtunk, de a munkáspárti vendég láthatóan természetesnek vette a megszólítást. Amint a Wikipedia rögzíti, gazdag budapesti zsidó család gyermekeként került ki az 1920-as években először az Egyesült Államokba, majd Angliába, ahol igen aktív tanácsadói, tisztségviselői pályát befutva 1985-ben hunyt el. Érdekességként megemlítem, hogy Thomas Balogh 1963-as *Unequal Partners* című könyvében így ír: „Szocialistaként az egyesülő Európa ügynevezett Közös Piacra iránt mindig ellenérzéssel és gyanakvással voltam, és remélem, hogy a Parlament kivisz minket a közös piacból.” Ugyanazon évben Alexander Lamfalussy az Egyesült Királyság és a hatok viszonyáról írt könyvében imígyen foglal állást az ügyben: „Nem tekintem a Közös Piacot a mítoszi ígéret földjének, amely a tagországok összes gazdasági baját automatikusan megoldaná, de jó dolognak tartom a Közös Piacot, amely 1958. január elsején fordulópontot hozott Nyugat-Európa történelmében, és minden érintett fél érdekét szolgálná, ha Nagy-Britannia teljes jogú tagként belépne a Közösségbe.”

Az említettekhez képest sokkal kevesebbet tudunk a 2002-ben elhunyt Bauer Péter Tamás életéről, munkásságáról. Könyvei ismereteim szerint nem jelentek meg magyarul. Amint Csaba Lászlónak a magyar közgazdasági gondolkodásról szóló áttekintése megemlíti, míg Káldor, Balogh, valamint az amerikai gazdaságpolitikai és gazdaságtudományi életben kiemelkedő Feller Vilmos (William) és Balassa Béla neve ma is ismert, más a helyzet Bauerrel. Ennek nem szellemi kaliberbéli okai vannak. Hieronymi Ottó, a lapunkban is publikáló, Svájcban élő magyar közgazdász úgy értékeli, hogy Bauer minden kétség nélkül beletartozott a 12–15 magyar származású közgazdász közé, akik a második világháborút követő két-három évtizedben a nyugati világban jelentős nemzetközi elismerést és befolyást értek el.

Viszonylagos ismeretlenségének egyik komponense talán az, amit Bauer említ a brit konzervatív oldalhoz tartozó Institute of Economic Affairs nevű kutatóhely által 2002-ben kiadott emlékkötetben: nemigen voltak követői, és nézetei meglehetősen szemben álltak a korszag elfogadott gazdasági és politikai irányzataival. Hieronymi úgy fogalmaz: „Különösen Thomas Balogh és Káldor, valamint a svéd Myrdal és felesége erősen baloldali, piacellenes elméleteit kritizálta – jogosan.” A fejlődő világ felemeléséhez a központi tervezést ajánló Gunnar Myrdal elméleti munkásságát Nobel-díjjal honorálták, igaz ugyan, hogy a szabadpiaci gondolatot képviselő Friedrich Hayekkel együtt, megsosztva. Mindenesetre Myrdal és a baloldali gazdaságképet valló közgazdászok uralták akkor és még hosszú ideig a fejlődéseméleti irányzatokat, és az ő befolyásuk volt a legerősebb a nemzetközi segélyek, fejlesztési prog-

ramok alakításában. Peter Bauer tehát erős ellenszélben fejtette ki szakmai álláspontját.

Míndez kellő ok arra, hogy megismerkedjünk életével és munkásságával, különösen amiatt, mert az – mint a mély gondolkodóknál mindig – az utókor számára időszerű tanulságokkal szolgálhat. Megjegyzem, a magyar nyelvű Wikipedia az ő neve alatt nem közöl szócikket, csupán egy NB III-ban játszó labdarúgó névrokonról olvashatunk. Az angol verzióban azonban részletes ismereteket találhatunk róla.

1915-ben született Budapesten, apja bukméker volt, a vészkorszakban a nácik áldozata lett. A fiú 1934-ben Angliába ment tanulni, budapesti egyéves joghallgatást követően, és a nevezetes cambridge-i Gonville and Caius College diákjaként végzett. Azt már az említett visszaemlékezésében olvasni, hogy bár angoltudása gyatra volt, és pénze sem sok, ám amikor Cambridge-be eljutott, a felkeresett hat kollégiumból öt aznap felvette, a hatodik másnap adott igenlő választ. Hát igen, ilyen világ volt még ekkor. A fiatalember a kor, sőt talán a század legnagyobb hatású közgazdászának, Maynard Keynesnek néhány óráját is hallgatta, és klubjába eljárt. Tutornak az angol baloldal baljára sorolható Joan Robinsont kapta, ő segítőkész volt az indulásnál, de elhidegült a fiútól, aki nem osztotta a szovjet tervezés iránti (a brit egyetemeken akkor igencsak gyakori) lelkesedését, hiszen Bauer a piacgazdaságban látta a haladás megfelelő intézményét. Egyébként Bauer munkásságának alapos (de nem kritikátlan) ismerőjeként Deirdre McCloskey professzor asszony Joan Robinsont mint „baloldali keynesiánus és végül maoista” közgazdászt említi *Bourgeois Equity* című, nagyívű 2016-os könyvében. Annak alcíme szorosán itteni témánkhoz kötődik: nem a tőke, nem is az intézmények, hanem a gondolatok tették gazdaggá a világot. A fejlődés, az anyagi gyarapodás kérdései álltak Bauer Péter munkásságának középpontjában: egy ideig bankban, majd Angliától távol, a később harmadik világnak nevezett óriási térség több országában végzett elemzőmunkát, és lett idővel a fejlődés-gazdaságtan professzora a London School of Economicson.

Magam ENSZ-szakértőként Ghánában az 1980-as években megfordulva hallottam a híret, munkásságáról valamit tudtam, de nem találkoztam vele. Bauer Péter (akkor már Lord Bauer) járt később Magyarországon. Amint Hieronymi Ottó feleleveníti: a rendszerváltozást közvetlenül megelőző hónapokban részt vett a magyar kormány Népköztársaság úti vendégházában a hazai és a nyugati magyar gazdasági szakemberek háromnapos tanácskozásán. Hieronymi Ottó, aki maga is a külföldön élők oldalán ült, hozzátette: „Emlékszem, hogy mennyire meg volt döbbenve a budapesti házak és lépcsőházak elszomorító, romos állapotától Bauer, aki évtizedek óta először járt ismét Budapesten.”

De mi az, ami Bauert a fősodorról szembe vitte, vagy másként: milyen volt a fejlesztéseméleti fősodor? Egyik írásában így foglalja össze az akkori kánont: a külkereskedelem nem oldja meg a fejletlen országok gondjait, sőt inkább elmélyíti; a fejlődés gátja a tőkehiány, ám a fejletlen országokon belül nincs esély a tőkeakkumulációra, így az alacsony jövedelemszint miatt ördögi körbe kerülnek a szegény országok. Következésképpen külső forrásra, alapvetően a fejlett országok által nyújtott államközi vagy multilaterális segélyekre van szükség. Bauer Péter azonban a Karib-térségben, Malajziában, Ghánában, Indiában szerzett tapasztalatai alapján minden ponton ellentmondott ennek a kánonnak és az abból fakadó javaslatoknak. Amit a gyarmati sorból kiemelkedő országokban látott, az ugyanis egészen más volt. Ahol a biztonság és a jogrend ele-

mi normái fennálltak, a gazdálkodók hasonlóan reagáltak a keresletre, mint a nyugati országokban élők, noha sokak iskolázottsága igen gyenge volt még. Egyáltalán nem találta helytállóknak és pláne általánosnak azt a jellemzést, amelyet a donor országok jó szándékú, de ideologikus értelmiségei, tisztviselői és segélyszervezetei vallottak, miszerint csak állami ösztönzéssel és akciókkal mozdíthatók meg a harmadik világ lomha tömegei. A nyugati országokkal folytatott kereskedelemről mind a politikai baloldalon, de gyakran a jobboldalon is az volt az uralkodó világbkép, hogy azon a gazdag európai, amerikai fél nyer (és ebből következően a fejlődő világ veszít). A kereskedelem azonban – legkésőbb David Ricardo óta tudható – nem olyan, hogy az egyik fél nyereségével szemben valamilyen praktika révén ugyanakkora veszteség állna a másik fél üzleti könyveiben. Mai fogalmakkal: önkéntes csere esetén nem zéró összegű játékról van szó, hanem pozitív összegűről.

Figyelem: a gazdaságelmélet és a mindennapi gyakorlati tapasztalataink alapján az önkéntes kereskedelem pozitív mérlegének tételéből nem következik, hogy a cserepartner nyereségei azonosak. Amit valamely fél nyerhet a kereskedelmi ügyletekből, az folyamatosan változik, amint változnak a termelési feltételek és költségek, az árviszonyok és mindenféle gazdasági és azon kívüli tényezők, még a véletleneket is ideértve. De azt Bauer Péter maga is tapasztalhatta számos esetben, hogy a kereskedelmi áramlásokba intenzíven bekapcsolódó fejlődő országok valóban lendületet gazdasági növekedést értek el. Ezzel szemben a legszegényebb országok pontosan azok maradtak, amelyeket elkerülték a kereskedelmi áramlások. Hiába részesültek komoly nemzetközi segélyben kétoldalú vagy multilaterális segélyakciókon keresztül, nem sikerült tartós felemelkedést elérniük.

Legyen az ország segélyből támogatott, vagy pedig olyan, ahol a belföldi és a külső kereskedelem hajtja a gazdaságot, a hasznok – ezt fontos látni – egyik esetben sem egyenlően oszlanak meg a számos érintett között. Ha az adott harmadik világbeli ország jelentős segélyhez jut, az a gyakorlatban azt jelenti, hogy az állam, pontosabban az uralmon levő kormány kezébe egy újabb hatalmi eszköz kerül. Meg azt is magával hozza, hogy politikusok, valamint a politikához közel álló kiválasztott kevesek járadékszerű jövedelmet húznak. Az állam innentől kezdve még kevésbé van rászorítva arra, hogy a csak közösségi szinten elvégezhető teendőit megfelelően lássa el, és ezzel legitimálja az erőszak alkalmazásának jogszerű monopóliumát (hiszen ez az állam létének egyik oka és ismérve). Mi több, a nemzetközi segély aránytalanul megerősíti a kormányt a saját társadalmával és üzleti életével szemben. A segélyosztogatás fokozza a közügyek elpolitizálódását, amire egyébként is nagy hajlamot mutat a fejlődő világ számos országa.

Az sem kerülte el Bauer figyelmét, hogy a recipiens hálátlan. Egyáltalán nem mondható el, hogy a második világháborút követő évtizedekben neki-lendülő nyugati segélyezés a fejlődő világban szavatolta volna akár a széles lakosság, akár a segélyek elosztásából aránytalanul sokat profitáló kormánykörök Nyugat-barátságát. Sőt sok kormány ügyesen rájátszott a nyugati bűntudatra, nemritkán követelőzővé vált. Ráadásul a „nekünk a segély jár” attitűd a társadalom egészében is elterjedhet – ez aztán az igazi gát a fejlődőnek nevezett ország tényleges fejlődése előtt.

Bauer a bűntudat érzésének s a piacellenes hangulatnak a fenntartását a nyugati baloldali értelmiség, valamint a nemzetközi segélyek, transzferek elosztásában érdekeltnek szemére vetette, és kétségkívül szokimondóan. Nem

csoda, ha személye nem vált népszerűvé a haladó körökben. Meg is próbálták szélsőséges piacpártinak, a jövedelmi egyenlőtlenségek iránt érzéketlennek beállítani. Ez nem rettentette el, a piaci megoldások mellett határozottan kiállt, a jövedelmi aránytalanságok körüli vitában sem a fő áramlat szerinti állásponton volt. Interjúban kifejtette, hogy nem szívesen használja a jövedelmi egyenlőtlenség kifejezést, amely negatív színezetet ölt a közbeszédben; inkább különbségekről beszél. Az emberek különböznek muzikalitásban, sportteljesítményben, matematikai érzékben. Miért ne lennének különbözők a gazdasági lehetőségek felismerésében és megragadásában? Margaret Thatcher miniszterelnökhöz főződő tanácsadói kapcsolata, baráti viszonya nyilván még inkább a baloldal céltáblájává tette, mint reakciót és piaci fundamentalistát. A baloldali *Guardian* a nekrológiájában a harmadik világ fejlesztési segélyezése legbőszebb thatcheriánus ellenzőjeként említi, akinek nézetei „régimódiak és jobboldaliak”.

Írásai, előadásai valójában sokkal árnyaltabbak voltak, és terepen szerzett tapasztalatai erős fedezetet adtak állításainak. A brit felsőházban elmondott szűzbeszédében háliját fejezte ki a brit társadalom hagyományos nyitottságáért, amelynek köszönhetően „néhányan még szülőföldről, Magyarországból is” ott lehetnek a lordok házában. Beszédében a segélyezés kultúráját és a sokak által haladónak gondolt jóléti államot nem csak közgazdászként kritizálta, hanem etikai alapon is, hiszen az növeli az államtól való függést, az élet átpolitizálásával pedig konfliktusokat gerjeszt, és aláássa a demokratikus kohéziót.

Mindeddig a tőlünk távol álló világ ügyeiről volt szó, noha a Bauer által elemzett fejlődéelméleti alapkérdések a mi térségünkre is érvényesek. De ha időben és térben még közelebb kerülünk, akkor tézisei különösen gondolatébresztők. Valóban nem kell segély, külső transzfer a kevésbé fejlett országnak? Miként látta a Marshall-segélyt? Ez utóbbira válasza az volt, hogy a háború sújtotta Európában nem az utoléréshez kellett anyagi támogatást nyújtani, hanem az újjáépítéshez, szabott céllal és véges időkre – és így a dolog működött is. És mit gondol a rendszerváltozató országoknak nyújtandó támogatásról? A nemzetközi transzferekről szóló 1993-as könyvében (*Development Aid. End it or mend it – azaz Fejlesztési segély. Megszüntetni vagy megjavítani*) nem véletlen az álláspontja: a volt tervgazdaságok rendszerváltozási folyamatának kezdetén valóban kellhet nyugati segély átmeneti ideig, hogy az elhanyagolt infrastruktúrát helyrehozzák, és fenntartsák a változást levezénylő erők támogatottságát.

Tegyük hozzá: a történelem nem így hozta. Az 1990-es évek legelején, a legkritikusabb időszakban minimális transzfer érkezett a térségbe. Volt már itt alkalmam kifejtetni, hogy miért is nem részesült a térségünk e fontos történelmi pillanatban Marshall-segélyben. Pedig valóban szükség lett volna egyszeri érdemleges anyagi támogatásra (igen, segélyre), valamint a nyugati piacokhoz való kedvezményes hozzáférésre, amit egy megadott ideig nem kellett volna szimmetrikus piacnyitással ellentételezni. De nem így lett. A volt szocialista blokk fejlettségi viszonyainak és versenyképességének nagyfokú nyugati túlbecslésében látom az egyik okot (ami szakmai hiba, bár indokolható). A másíknak pedig azt gondolom, hogy a nyugati politika nem ismerte fel a demokráciára és piacgazdaságra visszatérő európai nemzetek anyagi támogatásának szükségszerűségét (ami politikai hiba).

Bauer a rendszerváltozás sajátos viszonyaira tekintettel az egyszeri, belátható időn belül lejáráó transzfert a könyve érvelését nem rontó szoros kivétel-

ként támogatta volna, nehogy a rendszerváltoztató erőket a lakosság csalódása legyengítse. Tudnánk ehhez mit hozzátenni, de ez most már lezárt fejezete a múltnak. Viszont a rendszerváltozás második évtizedének közepétől az EU konvergenciaalapjainak és agrártámogatási alapjának megnyitásával nagyarányú és hosszú távra szóló segélyben részesül a térség. Az uniós források beáramlása és elköltése pedig Bauer kritikus elemzésével sajnos jórészt egybeeső következményekkel járt: a gazdasági élet elpolitizálódásával, a sok pénz miatt korrupcióval, a donorokkal szembeni szokásos lélektani reakciókkal, és az olcsó pénzekkel kapcsolatos korábbi társadalmi attitűdök fennmaradásával.

Ez volt a második hiba. Az elején, amikor nagyon kellett volna, szinte semmi támogatás, majd a gazdagabbak klubjába való bekerüléstől a szükségesnél sokkal bőkezűbb pénzosztás: nem túl bölcs, és nem is olcsó megoldás. Az uniós alapok felajánlásában a Bauer által néven nevezett nyugati büntudat és önmarcangolás immár nem játszott szerepet. Bár néhány országban, így nálunk is vannak, talán nem is kevesen, akik elvárják „a Nyugat” részéről a büntudatot, de a 21. századi európai lakosok és politikai osztályaik (talán a németek kivételével) olyan típusú érzéseket nem táplálnak az európai peremvidék népei iránt, mint a második világháborút követő időkben a volt gyarmattartók érezhettek a gyarmati múltú térségek lakóival szemben. Ugyan nemrég ismét előkerült a lengyel pártpolitika csúcán a régi igény, hogy Németország fizessen a három generációval ezelőtt elkövetett bűneiért, de könnyen elgondolható, hogy mi lesz a sorsa az ilyen követelésnek.

Ez már más Európa, és egészen más logikán nyugszik az, hogy a 2004-ben és azután csatlakozó volt tervgazdaságok miért kaptak és kapnak ekkora transzfereket. Eleve létezett már élő, aktív európai segélyezési gyakorlat (a konvergencia és a kohézió politikája elnevezés alatt) a mediterrán térség és Írország évtizedekkel korábbi csatlakozása nyomán. Továbbá az Európai Unió országainak „mind szorosabb együttműködése” a hozzánk hasonló valóban eltérő adottságú és kevésbé fejlett országok felvételét követően mind értékalapon, mind gyakorlatilag csupán akkor látszik egyáltalán képviselhetőnek és működőképesnek, ha a Közösség érdemi transzferáramlást tart fent a gazdagabbaktól a kevésbé fejlettekig. Ilyen indokok és megfontolások közepette alakult ki és intézményesült az EU-ban a nemzetközi fejlesztési gyakorlatnak megfelelő formák közötti transzferáramlás.

Azt ugyan nem lehet tudni, hogy Bauer Péter pontosan mit mondana a mai európai helyzetre, de a fejlődő világ támogatási gyakorlatát és formáit illető kritikájának zöme a mostani viszonyainkra is alkalmazható lenne. Adataink szerint az új tagországok felzárkózási, utolérési, konvergálási folyamata hol halad, hol elakad, ám a mi térségünkben a gazdasági növekedés bizonyosan nem képes olyan gyors lenni, hogy az utolérésről álmodó országokban az érintettek meg legyenek elégedve annak ütemével. Az utolsó interjújában a beszélgetőpartner rá is kérdez, hogy ha Bauer szkeptikus a külső segélyezés felzárkóztató hatásait és hatékonyságát illetően, akkor vajon hogyan remélheti egy kevésbé fejlett ország a helyállást a gazdagabb nyugatiakkal való növekedési versenyben. Erre Bauer azzal reagál, hogy nem szükséges a nyugati gazdaságokkal versenyt futni; a kevésbé fejlettek használják fel mindazt a technológiát és piacot, amelyet a nyugatiak nyújtanak, éljenek legjobban lehetőségeikkel, és fejlődjenek olyan módon, mint annak idején az észak-amerikai gyarmatok.

Itt nincs tér ennek a bonyolult problematikának a végiggondolására, és nem is érdemes találgatni egy korábban elhunyt tudós feltételezhető mai po-

zíciónját. Az viszont valóban látható, hogy ha csak a tőkehiány lenne a fejlődés gátja, azon a működő- és kölcsöntőke mai erőteljes áramlásai és a mostani tőkebőség korában valóban könnyű segíteni. A kérdezőpartner nem is ezt veti fel, hanem a humán tőke esetleges hiányát. Bauer ahelyett, hogy egyetértően bólogatna, közbeveti: sosem használom az emberi tőke fogalmat, bár elterjedt kifejezés, de nem tartom jónak. Malajziába a bevándorló kínaiak nemcsak nagyon szegényen, egy fillér nélkül érkeztek, de iskolázatlanok is voltak, és mégis... A tőke, tette hozzá, a termelés ember által alkotott egyik komponense, az ember azonban más.

Érdekes és a közgondolkodással sok fontos ponton szembehaladó nézetek ezek. De nem számítanak kurióznak. Bizonyíték erre McCloskey nagy figyelmet kiváltó trilógiája, amelyben a polgári értékek, erények, gondolatok neveztetnek meg a gyarapodás, fejlődés, gazdagodás végső okaként. P. T. Bauer, illetve hát Bauer Péter munkássága és élete, a fejlődéstudomány elmélet állása hamarosan tudományos konferencia tárgya lesz Budapesten. És lenne jó okunk nekünk arra, itt, az európai peremvidéken, hogy mélyen elgondolkozzunk a fejlődés hajtóerőiről, a sikerek és a csalódások hatótényezőiről. A gondolkodást meg sem spórolhatja a társadalmunk, mert a mögöttünk hagyott évtized, meg ami a szemünk láttára formálódik Európában, felveti azt a kritikus kérdést: haladásunkhoz mennyire számítsunk az európai közösség tartós anyagi támogatására? Vajon jól használja-e fel a magyar állam és gazdaság a bruttó hazai termék négy-öt százalékára rúgó éves nettó beáramlást? A válaszhoz közelebb hoz az a tény, hogy mindeközben a gazdasági növekedésünk átlagban kétféle százalék volt az elmúlt fél évtizedben.

Azt is látni, hogy eddigi konvergenciateljesítményük alapján Csehország vagy Szlovénia a következő középtávú pénzügyi ciklusban talán már a nettó befizetők kategóriájába fog tartozni, az utóbbi években igen gyorsan növekvő Szlovákia, baltiak, Lengyelország támogatottsági arányai örömtelien mérseklődhetnek 2020-ra. Ez a körülmény pedig minden bizonnyal kihat majd arra is, hogy a közvéleményük, politikai osztályuk miként viszonyul a tartósan recipiens országokhoz, meg persze magához az európai integrációs közösséghez.

De ezzel előreszaladtunk. Bauer és Káldor, Balassa és Lámfalussy, és más nagy elődeink munkásságából inspirációt nyerhetünk ahhoz, hogy a tudomány magyar művelői és a döntéshozóink a sors által kirótt feladatokat legjobb tehetségük és tudásuk alapján lássák el.

SZERZŐINK

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* főszerkesztője.

GYULAI GYÖRGY (Budapest, 1965) külpolitikai elemző.

FLICK LÁSZLÓ (1990) politológus. Az ELTE Politikatudományi Doktori Iskola ösztöndíjas (PhD) hallgatója.

FÜZI LÁSZLÓ (Lövé, 1955) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, a *Forrás* főszerkesztője, a Németh László Társaság elnöke.

KISS GY. CSABA (Budapest, 1945) irodalom- és művelődéstörténész, a közép-európai nemzetek kultúrájának, történelmének kutatója, az MDF egyik alapító tagja.

KODOLÁNYI GYULA (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész, a *Magyar Szemle* alapító főszerkesztője és a *Hungarian Review* főszerkesztője.

KÖRMENDY LAJOS (1950, Budapest), történelem-francia, illetve levéltár szakos bölcész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban különböző pozíciókban és különböző szakterületeken dolgozott.

OSZTIE ZOLTÁN (1958, Budapest) jelenleg a Belvárosi Plébániatemplom plébánosa. Húsz évig vezette a Keresztény Értelmiségiek Szövetségét.

PARSONS, NICHOLAS Bécsben élő író, fordító, szerkesztő, több – köztük Magyarországról is szóló – útikönyv szerzője.

PROKOPP MÁRIA (Budapest, 1939) művészettörténész, a 14-15. századi európai művészet kutatója, az ELTE professzora.

TÓFALVI ZOLTÁN (Korond, 1944) történész, író, újságíró, televíziós szerkesztő.

TÓTH KLÁRA (Nyíregyháza, 1953) filmkritikus, publicista, dramaturg.

WIERDL ZSUZSANNA festő- és restaurátorművész, az esztergomi királyi vár falképegyüttesének kutatója és restaurátora.

ELITEK

TANULMÁNYOK

BÓDY ZSOMBOR

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

SEBŐK MIKLÓS

„Privatizálni a privatizációt”: Az organikus közgazdászok és a gazdasági rendszerváltás ideológiája

METZ RUDOLF

A politikai vezetés három arca.

A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában

KISS LAJOS ANDRÁS

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség.

A migráció és a menekültválság nyugat-európai recepciója - a szélsőjobbtól a szélsőbalig

BENE ADRIÁN

Értelmiség, bürokrácia, ideológia -

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz
és Sartre marxista társadalomelmélete

INTERJÚ

Szalai Zoltán és Zuh Deodáth interjúja Odo Marquarddal

RECENZIO

KESZEG ANNA

Milyen csomópontjai vannak a magyar viselettörténeti kutatásoknak?

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

A radikalizmus koordináta-rendszere

SZÁZZADVÉG

ÚJ FOLYAM

85.

2017/3.
SZÁM

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
PAUKER NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:

daneh@posta.hu
Tengerentúlra

hajóval fél évre: 16 000 Ft,
légipostán: 18 000 Ft;
Európába: 15 000 Ft;
elsőbbsséggel: 17 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban,
és a Magyar
Szemle Könyvekkel
együtt az alábbi
könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne, szíves
elnézésüket kérjük.

A szerk.

VOLUME VIII, NO. 5

BUDAPEST

SEPTEMBER 2017

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

MIHÁLY VARGA Reclaiming National Sovereignty • JÁNOS MARTONYI on rethinking and preserving the European Union • JOHN O'SULLIVAN Tales of Communist Albania • GÉZA JESZENSZKY on President Trump's commitment to Central Europe and its cooperation • JERZY SNOPEK Two Great Reformers: Andrzej Zamoyski and István Széchenyi • CSILLA BERTHA, THOMAS COOPER, TIBOR FISCHER and MÁTYÁS SÁRKÖZI on the writers of the 1956 Hungarian Revolution • GORDON McKECHNIE Tarcal and the Wine of Kings • NICHOLAS T. PARSONS Hungarian Architecture and Design 1800–1900

Nem eshetett szó 1990-ig arról sem, hogy a magyar nemzeti közép főereje, a Kisgazdapárt vezetői közt, akik fölényesen nyerték meg az 1945 őszi választást, háromszor annyi szavazattal, mint amennyit a kommunisták kaptak, volt egy reálpolitikus szárny, s ezek, élükön Tildy Zoltán köztársasági elnökkel, a győztes szövetségesek teheráni, jaltai és potsdami döntései után a legjobb elérhető alternatívát Magyarország számára a finnlandizációban látták. Vagyis abban a státuszban, abban a korlátozott függetlenségben, amelyet a finnek tudtak kialakítani a Szovjetuniótól 1945 után.

Kodolányi Gyula

Nyitott a kérdés, az adott hatalom miért tüntette ki Németh Lászlót. [...] Egyrészt nyilvánvalónak tűnik, hogy az önmaga legalizálásának lehetőségeit kereső új hatalom az adott pillanatban valamiféle egységet akart demonstrálni – később ez már nem lesz így –, nyilvánvalóan ezzel magyarázható, hogy a nagydíjjal Kodály Zoltánt tüntették ki.

Füzi László

Bennünket azért tettek ide – mesélte –, hogy elpusztítsanak! Ötnaponta kaptunk főtt ételt, a többieknek csak vizet és tíz deka kenyeret! Nappalra felvonták a falhoz erősített priccseket, és egész nap sétálni kellett a bűzös, vizes cellában. Tilos volt leülni, beszélgetni! Ma sem tudom, hogyan vészeltem át!

Tófalvi Zoltán

Keleten zajlik az útkeresés, hiszen a kommunista időkben ott a vallást, a hívő embereket üldözték. Ha nyugat felé nézünk, ott meg a liberalizmus irtotta az emberekből a vallásosságot, és valójában emberellenes támadásokat hajtott végre. [...] E harapófogóban egy egészen más lehetőséget kínál a Közép-Európa észak-déli tengelye. Politikai szempontból ez a Visegrádi Négyeket jelenti, de vallási szempontból Horvátország, sőt Szlovénia is ide tartozna. Ez az a közép-európai tengely, amelynek meg kell találnia az egyensúlyt a két világfél között, és van olyan történelmi múltja, amivel még modellt is teremthet, ha észnél, hitünknel és öntudatunknál maradunk.

Osztie Zoltán

830 Ft

